ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

Special Issue

Two Day Interdisciplinary National Conference
on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

Department of Commerce & Economics of

Arts, Commerce and Science College, Arvi

In Collaboration with

Narayanrao Kale Smriti Model College

Karanja (Gh.) Dist.Wardha

Department of Commerce & Economics of

Arts, Commerce and Science College, Arvi

In Collaboration with

Narayanrao Kale Smriti Model College,

Karanja (Gh.) Dist.Wardha

Two Day Interdisciplinary National Conference

on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

★ ORGANIZER ★

Dr. Haribhau R. Verulkar
Principal, Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Sanjay P. Dhanwate
Principal, Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

★ ORGANIZING SECRETARY ★

Prof. Virendra Jagtap
Head Department of Commerce
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Milind R. Patil
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Ravindra N. Sontakke
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

★ CO-ORDINATOR ★

Dr. Hemraj Choudhari
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Avinash Kadam
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

Dr. Sanjay Dhanvijay
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Mahendra Gawande
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

★ EDITORIAL BOARD (SPECIAL ISSUE) ★

Dr. Milind Ruprao Patil
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Gunwant K. Khorgade
Nabira Mahavidyalaya, Katol

Dr. Rajesh Chandak
Shivprasad Sadanand Jaiswal Arts Commerce & Science College Arjuni Morgaon

Prof. Suresh Godbole
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

Dr. Janardhan Kakde
Arts, Commerce & Science College, Tukum, Chandrapur

Dr. Ravindra N. Sontakke
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

Dr. Prashant M. Jadhav,
Shri Samarth Arts and Commerce, Ashti

Dr. Hitesh Vaswani,
Department of Management Studies,
Nariba Mahavidyalaya,Katol

Dr. Kishor Sabale
Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

Dr. Nitin Tatte,
Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati

Editor in Chief

Dr. D. V. Naik
Principal
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Editor

Dr. Mrs. K. R. Tekade
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Sub-Editor

Mr. Vinod B Khedkar
Assistant Professor,
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

EDITORIAL ADVISORS

Dr. Mrutunjay Singh
Principal,
C. J. Patel College,
Tiroda, Dist.

Dr Sandhya Nair
Principal,
R.S. Mundle Dharmpeth Arts &
Commerce College, Nagpur

Dr. P. K.U. Pillai
Principal,
Vidyasagar Mahaavidyalaya,
Ramtek, Dist. Nagpur

Dr. D.M. Shende
Professor & Head
Dept. Of English, R.T.M .Nagpur
University, Nagpur

Dr. Rajiv Kumar Malik
Asso.Professor, Dept. of Engllish,
K P College, Muraligang,
Dist.Dadhepura (Bihar)
Central Institute English &
Foreign Language, Hyderabad

Dr. Sanjay Dhanwate
Principal,
Model Arts Commerce College,
Karanja Ghadg,
Dist. Wardha

Dr. Vilas Annaji Deshmukh
Principal,
Yashwant Mahavidyalay,Wardha

Dr. Urmila Dabir
Principal,
R Kewalramani College,
Nagpur

EDITORIAL ADVISORS

Dr. D.S. Sukhadeve
Associate Professor,
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Prof. Sameer Naim
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Dr Vijay Bansod
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Shri. H.R. Siddewar
Librarian
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Akhilesh Peshve
Principal,
Dharampeth M.P. Deo memorial
Science College, Nagpur.

Dr. Dilip Jena
N.M.D. College, Gondia,
Dist. Gondia

Dr. Jeorge Augustin
Principal, Kumbhalkar College of
Social Work, Nagpur.

Dr. Karthik Pinicker
Assistant Professor
J.M.Patel College, Bhandara,
Dist. Bhandara

Dr. Sanjay Singh
Principal
Govindrao Warjurkar College,
Nagbhid, Dist. Chandrapur

Dr. Swain
Professor & Head Dept. Of Sociology
R.T.M. Nagpur University,
Nagpur

Dr. Vilas Dhone
Asso. Professor,
Yeshwantrao Mahvidyalaya,Wardha

Dr S.H. Undirwade
Professor & Head Dept. of Economecs,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Abdul Shakeel Sattar
Asso. Professor,
H.B.T. College, Nagpur

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M.K. Umathe, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road, Nagpur-440022.
Phone No. 0712-2227062, 09421537123, Email Id: knowledgeresonancengp@gmail.com
Website- http://knowledgeresonance.com

Printed by
Dinesh Graphic
Shop No.3, 54-G, Vishnu Apartment, Trimurti Nagar, Nagpur
M. 9422119631

Printed by Dinesh Graphic, Nagpur M. 9422119631

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com

Two Day Interdisciplinary National Conference

on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

Two Day Interdisciplinary National Conference
on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

Copyright© All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor Journal. The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this 8th Special Issue is entirely that of the authors contributors. The Editor, Advisory Committee, Editorial Board, Members & Office Bearers of The Universal Scholars'Association, Nagpur and Printer bears no responsibility for them; whatsoever. In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Special Issue Edition: 2019
ISSN - 2231-1629

Printed by
Dinesh Graphic
Shop No. 3 Trimurti Nagar Bhamti, Nagpur-440 022
M. 9422119631

Preface ....

It is really a matter of great pleasure and satisfaction that the departments of commerce and Economics of Arts, Commerce and Science College, Arvi, Dist. Wardha in collaboration with Narayanrao Kale Smriti Model college Karanja(Ghadge) Dist Wardha is going to organize, "Two Day National Conference On The Development Of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy .Recently, Prime Minister Narendra Modi aimed for a 5 trillion dollar economy by 2024. This is the biggest challenge to attain this type of ambitious growth in this present era of depletion in economy. This target is feasible provided the intellectual economy is expanded through innovation and technology development. This conference is organized to discuss the above issue and policy initiatives and to explore the ways to reach to the target. The organizing departments deserve to be congratulated for their restless endeavor to decorate the fare of knowledge in the form of this "Two Day National Conference on the Development of Indian Economy towards Five Trillion Dollar Economy ". I also hope that the research articles published in this journal will enlighten the researches and economists with knowledge to achieve the target. It gave me immense pleasure to welcome all delegates attending the conference and I congratulate the organizing departments for addressing a very vital issue through this conference and I extend my best wishes for its grand success.

Dr. Haribhau R. Verulkar
Principal,
Arts Commerce and Science College,
Arvi, Dist. Wardha

Dr. Sanjay P. Dhanwate
Principal,
Narayanrao Kale Smruti Model College,
Karanja (Gh.) Dist. Wardha

Date : 14th Dec. 2019

C O N T E N T S

1. **The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy 01**
Dr.R.N.Sontakke, Miss Shital S. Bhargav

2. **Natural Resource Managemrnt In India 04**
Dr. Suryakant Deshmukh

3. **Contribution of Educational HR in the Development of Indian Economy 08**
Sau. Samruddhi Mohit Shete (Patil), Dr. Shripad Sonegaonkar

4. **Contribution of English Language to the Indian Economy 12**
Anup Gumble

5. **Recent Trends in Indian Marketing Scenario : 14**
A Journey towards Five Trillion Dollar Economy
Dr.K.V.Somanadh, Dr. Abdul Bari

6. **Impact of E-Commerce in Indian Economy 18**
Dr.Nakul A.Deshmukh

7. **India towards Five Trillion Dollar Economy 24**
Arun Bhavsing Chavhan

8. **Indian Economy: Challenges & Prospects 27**
Dr. Ghanshyam B. Bagde

9. **Roll of E-Commerce -n Indian Economy 33**
Dr. Ravindra Sontakke, Dr.Anurath Chandre

10. **Indian Economy in Pre and Post Reform period : A study 38**
Dr. Sanjay B. Bagde

11. **The Development of Indian Economy Important 41**
Challenges And Prospects : A Study
Dr. Sanjay Dhanvijay

12. **Five Trillion Economy Trail for Strategy New India @ 75 .... 46**
Dr. Ashok H. Dhote, DR. , Dilip B. Malpe

13. **Five Trillion Economy for India said "The path is the goal" 49**
Dr. Prashant M. Jadhao

14. **Impact Of Changes In Income Tax Policies On 54**
Economic Development And Individual
Dr. Saurabh Shukla

15. **Five Trillion US$ of Indian Economy Moving Towards - 58**
A Real Key or Day Dream of Economy
Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

16. **Influence of Age on Buying Decisions of Green Consumers 63**
Dr. Mona Dudhale, Prateek Dudhale

17. **Development of Indian Economy towards five trillion 67**
dollars economy: Facts and Myths Analysis by Economist and Subject Experts.
Dr. Praful S. Gudadhe

18. **The Development Of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy 69**
Swati A. Saurangpate

19. **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी एक वरदान** 72
प्रा.डॉ. मिलींद पाटील, प्रा. विरेंद्र जगताप

20. **भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजीटल क्रांती** 75
प्रा.हेमराज चौधरी

21. **भारताच्या आर्थिक विकासात शेती क्षेत्राची भूमिका व शेतीचा इतिहास** 77
डॉ. मनिष कान्हा चव्हाण

22 **गैर – सरकारी संघटना देशाच्या आर्थिक विकासाचे अपत्य** 80
प्रा. रवींद्र बा. शेंडे

23. **कर प्रणालीतील उत्क्रांती वस्तू व सेवा कर** 83
डॉ. दिपक मनीराम चव्हाण

24. **५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था: वास्तव व आव्हाने** 84
प्राचार्य, डॉ.आर.जी. टाले, डॉ. एल.डी. खरपुरीये

25. **भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची तीन ट्रीलियन डॉलरकडून पाच ट्रीलियन डॉलरकडे वाटचाल एक विश्लेषण** 86
प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले

26. **कृर्षी व ग्राम विकास : भारताच्या पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेची आवश्यकता** 96
डॉ. महेन्द्र गावंडे

27. **५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था : चुनौतियॉ और राह** 99
प्रा. डॉ. प्रिति ई. बंडे

28. **भारताची पाच हजार अब्ज डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल!** 101
डॉ. सिद्धार्थ बुटले

29. **भारताच्या पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेत अडथळे व उपाय** 104
डॉ. संजय धनवटे

30. **'२०२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ लाख कोटी डॉलर्स बनविण्याचं उद्दिष्टं आणि वास्तव'** 107
प्रा. तेजराम यादव गायधने

31. **आर्थिक धोरण आणि शाश्वत विकास ध्येये हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्वाकांक्षी जाहिरनामा** 111
प्रा. डॉ. सिध्दार्थ ज्ञा. नागदिवे

32. **Development of Indian Economy In View Of Science and Technology in 21st Century** 114
V. R. Raghorte, A.J.Kadam, G.C. Wakde

33. **Indian Economy Towards Five Trillion Dollar** 116
Dr. Hitesh A. Kalyani

■ ■ ■

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

Dr.R.N.Sontakke
Associate Professor Narayanrao Kale
Smruti Model College, Karanja (Ghadge)

Miss Shital S. Bhargav
Research Scholar

Abstract : During the last five years, India's economy has performed well. By opening up several pathways for trickle-down, the government has ensured that the benefits of growth and macroeconomic stability reach the bottom of the pyramid. To achieve the objective of becoming a USD 5 trillion economy by 2024-25, as laid down by the Prime Minister, India needs to sustain a real GDP growth rate of 8%. International experience, especially from high-growth East Asian economies, suggests that such growth can only be sustained by a "virtuous cycle" of savings, investment and exports catalysed and supported by a favorable demographic phase. Investment, especially private investment, is the "key driver" that drives demand, creates capacity, increases labour productivity, introduces new technology, allows creative destruction, and generates jobs.

The research paper departs from traditional Anglo-Saxon thinking by advocating a growth model for India that views the economy as being either in a virtuous or a vicious cycle, and thus never in equilibrium. The traditional view often attempts to solve job creation, demand, exports, and economic growth as separate problems. As these macro-economic phenomena exhibit significant complemen tarities, the Survey postulates the centrality of the triggering macro-economic variable that catalyses the economy into a virtuous cycle.

1. INTRODUCTION

The widespread structural reforms during the past twenty to thirty years implemented by the policymakers in the economy of India have altogether changed the pace of development of the economy. This level of accelerated economic growth has been attained by adopting policies such as making the stock market more accessible to the foreign ventures, easing the access to foreign technology, lowering the import duties, regulating business possessed by various state government, and lastly, enhancing the segment which is mostly driven by some cluster of people. Additionally, the state governments have also obtained better control with the facilitation of liberalization at the regional level. The involvement, contribution and impact of regional governance cannot be underestimated as resource utilization efficiency at the state level in-turn contributes towards the efficiency at the national level. It has been suggested that economic liberalization limits the functioning of government and its agencies in reduction of provincial mismatch through various policy framework and thus, augments race among different states. On these lines, argued that government at local level helps to improve overall efficiency as they have an advantage in information collection and are more vibrant and better projectors of the preferences of the people in the society.

Governments every year spends large amount of their financial resources to uplift the infrastructure, and other facilitators to ensure a more competent and balanced economic development. Once the resources are utilized it becomes imperative to get a feedback and measure its effectiveness on the outcome of the respective projects for confirming the utilization of funds which are being ploughed in a system are giving actual returns too. The effectiveness of various sectors like banking, infrastructure, and technology etc. can be prominently judged without any delay. Here, it is vital to mention that the progress in the technology can be measured by the improvement and upgradation in the lifestyle of the economy which further brings welfare and affluence in the society. Hence, the efforts in the advancement in technology are always promoted and are quite evident too. The

above discussion points out that although it is important to measure the overall improvement gained by the resources it becomes a difficult task too for a researcher to identify the effectiveness gained by an economy as a whole. The factors which are relevant and easily measurable are considered by various researchers including however, as per there are certain basic inputs to the system including capital and labour which have also received relevant attention. Moving with this flow, it has been argued that the effective capital deepening might be a factor in the facilitation of the sustainable development. This very factor transforms the economy by enhancing the industrial structure of a country and subsequently contributes towards the upliftment of the economic activities.

Financial Development and Economic Growth: An Overview

Broadly, economic activities are dependent on many inputs however, the backbone of the same is the financial segment of the country which provides support and acts as a lifeblood for the whole economy. Effective as well as conducive financial system is instrumental in providing sound and progressive business environment. However, maintenance of this environment as well as financial infrastructure is indeed a challenge faced by an economy. It is suggested that countries which do well in terms of financial development particularly for a constant duration are equally virtuous on the front of reduction of their poverty level and providing of better infrastructure and sharp economic growth as well (Barro, 1996). Thus, financial development entails for the establishment and development of financial institutions which consecutively promotes growth and investment process. The available literature on the association between the aforementioned constructs specifies that apart from administration and management of the savings of individuals as well as groups, a proper credit allocation in financial system holds a very prominent role since it is considered as the key for rational and inclusive economic development. Contemporary notion of economic growth puts forward that judicious allocation of the available physical assets improves the effectiveness of the system and therefore, promotes the emergence and growth of an economy. In this backdrop the financial development may be regarded as one of the major policy areas for enhancing the economic efficiency and simultaneously economic advancement of an economy. Financial structure in the current context is one such input which propels growth of an economy with its slow accumulation. There are varieties of ways through which the long-run growth of any economy be altered by mere changes in the financial system. A highly developed financial system accesses and thus, in turn utilizes correct information about the borrowers of funds. Moreover, mentioned that powerful as well as sound financial system will also provide more reliable data regarding the prospective clients to deal with and thus, will in turn help in channeling the resources to higher yielding projects.

Studies Concerning Financial Development and Economic Growth in India

The positive and continuous transformation in the level of outcome of the economy portrays the pace of provincial and national economic growth of an economy. An effective transformation of the resources would help in enhancing the performance of an economy. The extension of the growth in a more stable way across economies ensures the effective utilization of the resources and hence promotes and speeds up the phenomenon of resource competence across different province. The enquiry into the promising methods of efficiency determination acquired indefinite consideration in the contemporary business writings. In the recent years, there have been numerous efforts committed towards resource utilization efficiency measurement. The comparison of economic performance has been discussed widely.

Inequality among Different States

Economic development one of the important concerns of major economies these days may be reflected as reduction of disparities among the GDP at per capita level of different regions. The reduction of disparity is the achievement of real convergence among different provinces. Before analysing the convergence, the present attempt

illustrated the overall growth patterns of 23 Indian provinces for the period 1998-1999 to 2017-2018.

Goal A : 21st-century IT infrastructure and software capabilities Vision and potential impact

Goal B : E-governance of the future Vision and potential impact

Goal C : Healthcare for all

Goal D : Quality education for all

Goal E : Energy for all Vision and potential impact

Goal F : Next-generation financial services Vision and potential impact

Goal G : Doubling farmers' income

Goal H : Make in digital India, make for India, make for the world Vision and potential impact

Conclusion

For India to build the skilled workforce necessary to compete in the rapidly digitising world, it needs to address the unique dynamics of its labour market. To start, India's working-age population grows by some 16 million every year, even as the workforces in most advanced economies and China are stagnant or shrinking. Also, India's labour force participation rate for women is only 31 percent, with women contributing a mere 17 percent to the country's GDP, among the lowest ratios in the world. At the same time, India's labour markets are undergoing a dramatic structural shift; automation replaced 26 million agriculture workers from 2014 to 2017. All of these forces have the potential to deliver a beneficial demographic dividend for India, but only if the country succeeds in providing the workforce with access to useful skills. India needs a demand-driven training ecosystem, especially in light of rapidly changing industry demands, such as the increasing use of digital technology across different sectors. The job scenario in IT-BPM industry is undergoing a transformation through the emergence of new technologies. The government, IT industry and academia need to join together to re-skilling of employees of the IT industry to retain the edge of the IT sector through the young and dynamic workforce. IT services companies need to rapidly retrain their employees in disruptive technologies like virtual reality, IT, and 3-D printing. Analysts must be trained in big data, machine learning, and other topics related to artificial intelligence. Supervisors and managers need the digital skills to interpret and act on the data presented on digital dashboards. NASSCOM is working with industry, academia and government stakeholders to re-skill a total of 2 million employees in the sector through its Future Skills platform launched in February 2018. Healthcare workers must be trained in how to access and use electronic health records. Similarly, the agriculture sector needs trained correspondents who can understand and disseminate farming advice from mobile applications.

Every organisation needs digital marketing experts as well as software and app developers to scale up their businesses and expand their reach. In order to create a future-ready workforce, India could follow a demand-driven approach for forecasting skill requirements. In Australia, the Department of Employment produces five-year projections by industry, region, skill level, and occupation in order to provide a guide to the direction of the labour market and future skill requirements. Moreover, India's current education and training ecosystem is not reflective of changing industry needs, which risks creating a large number of educated but unemployable job seekers.

References

1. *Bhalla, Sheila (2005), 'Rural Workforce Diversification and Performance of Unorganised Sector Enterprises', in Rohini Nayyar and Alakh N. Sharma (eds) Rural Transformation in India: The Role of Non?Farm Sector, New Delhi, Institute for Human Development.*

2. *Gopalan, Suresh and Zagros Madjd?Sadjadi (2012), 'Trends Impacting Global Services Offshoring: Will India Remain World Leader?' International Journal of Innovation Management and Technology, 3/1, February.*

3. *Kannan, K.P. (2011), 'How Inclusive is Inclusive Growth in India', paper presented at the International Workshop organised by IDRC and IIDS, New Delhi, 11-13 December.*

4. *Nagaraj R. (2008), 'Indian's Recent Economic Growth: A Closer Look', Economic and Political Weekly, April 12.*

5. *NCEUS (2008), Report on Conditions of Work and Promotion of Livelihoods in the Unorganised Sector, New Delhi, National Commission for Enterprises in the Unorganised Sector and Academic Foundation.*

Natural Resource Managemrnt In India

Dr. Suryakant Deshmukh
Dept. of Geography
N.S.S.R's Arts & Commerce College
Parli-Vaijnath Dist. Beed-431515 Mahrashtra

INTRODUCTION:-

The importance of natural resources, comprising land, water and vegetation, is higher than ever before for the need to ensure sustainability in the face of changing climate, increased biotic pressure and declining resource productivity. Economic growth can be inclusive only if the natural resources are sustainably managed. Recognizing the national imperatives for sustainable use of natural resources across varied ecosystems, the Approach Paper to the 12th Five-Year Plan has included a separate chapter on 'Sustainable management of natural resources'. The Approach Paper aptly notes that 'Economic development will be sustainable only if it is pursued in a manner which protects the environment. With acceleration of economic growth, these pressures are expected to intensify, and we therefore, need to pay greater attention to the management of natural resources, viz. water, forests and land.' With only 2.4% of the world's land area, India is home to 16% of the world human population and contributes immensely to global biodiversity with about 8% of total number of species1 . India is recognized as a mega biodiverse country and has four identified bio-hotspots, viz. the Himalaya hotspot, the North East of India, the rainforests of the Western Ghats and the Andaman & Nicobar Island chain. According to the livestock census of 2003, the country has about 485 million livestock population and 489 million poultry population, being the first in cattle and buffalo population, second in respect of goat and third in respect of sheep population in the world. India has 57% of the world's buffalo and 16% of the world's cattle population. This means there is not only human population but also livestock population pressure on the shrinking natural resources.

Natural resource management refers to the management of natural resources such as land, water, soil, plants and animals, with a particular focus on how management affects the quality of life for both present and future generations (stewardship)Natural resource management deals with managing the way in which people and natural landscapes interact. It brings together land use planning, water management, biodiversity conservation, and the future sustainability of industries like agriculture, mining, tourism, fisheries and forestry. It recognises that people and their livelihoods rely on the health and productivity of our landscapes, and their actions as stewards of the land play a critical role in maintaining this health and productivity. Natural resource management specifically focuses on a scientific and technical understanding of resources and ecology and the life-supporting capacity of those resources.Environmental management is also similar to natural resource management. In academic contexts, the sociology of natural resources is closely related to, but distinct from, natural resource management.

Though India is bestowed with 4% of the world's freshwater resources, the distribution is highly skewed across regions. The Ganga-Brahmaputra-Meghna basin with 33% of the land mass has 60% of total water flows, while the western coastline with 3% of the area has another 11%. This leaves just 29% of water resources in the remaining 64% of the area (peninsular India), thus keeping most of peninsular India water-starved compared to other parts of the country2 . Land degradation continues to be a threat to the food and nutrition security of the country. According to the latest estimate by the Indian Council of Agricultural Research (ICAR), New Delhi and National Academy of Agricultural Sciences (NAAS), out of total geographical area of 328.73 m ha, about 120 m ha (37%) is affected by various kinds of land degradation3 . This is based on a harmonized

database prepared from integration and streamlining of the land-based and remotely-sensed data on the status of degraded and wastelands. A harmonized database was essential in view of the widely differing estimates made earlier by different agencies such as the National Bureau of Soil Survey and Land Use Planning (NBSS&LUP); National Remote Sensing Centre (NRSC), Hyderabad; Ministry of Agriculture (MoA), New Delhi; National Wasteland Development Board, etc. The recent estimate has an edge over the earlier ones in terms of usability by the development agencies to decide the reclamation measures on the basis of delineated classes. According to the latest estimate, the primary causal factor of land degradation is water and wind erosion (94.87 m ha), followed by soil acidity (17.93 m ha), sodic soils (3.71 m ha), soil salinity (2.73 m ha), waterlogging (0.91 m ha), and mining and industrial waste (0.26 m ha). The topsoil is most vulnerable to erosion, the loss of which causes depletion in quantity as well as quality of soil. About 1 mm of topsoil is lost every year in the country due to soil (water) erosion at an average rate of 16.4 tonnes/ha/year against the permissible limit of 4.5- 11.2 tonnes/ha/year. This results in over 5.3 billion tonnes of soil being lost annually due to soil erosion, causing the loss of around 8 million tonnes (mt) of plant nutrients every year.

India has a total water surface area of 314,40 km² and receives an average annual rainfall of 1,100 mm. Irrigation accounts for 92% of the water utilisation, and comprised 380 km² in 1974, and is expected to rise to 1,050 km² by 2025, with the balance accounted for by industrial and domestic consumers. India's inland water resources comprising rivers, canals, ponds and lakes and marine resources comprising the east and west coasts of the Indian ocean and other gulfs and bays provide employment to nearly 6 million people in the fisheries sector. In 2008, India had the world's third largest fishing industry India's major mineral resources include Coal (fourth-largest reserves in the world)Iron ManganesMica, Bauxite,Titaniumore,Chromite,Natural gas, Diamonds, Petroleum, Limestone and Thorium (world's largest along Kerala's shores). India's oil reserves, found in Bombay High offthe coast ofMaharashtra, Gujarat, Rajasthan and in eastern Assam meet 25% of the country's demand. In the United States, the most active areas of natural resource management are wildlife management often associated with ecotourism and rangeland management. In Australia, water sharing, such as the Murray Darling Basin Plan and catchment management are also significant.

WATER MANAGEMENT

The Central Water Commission (CWC) and the Central Ground Water Board (CGWB) are the two key agencies of the Ministry of Water Resources, Government of India. The CWC coordinates schemes for control, conservation and utilization of water resources throughout the country for flood control, irrigation, hydropower generation, etc. The CGWB provides scientific inputs for management, exploration, monitoring, assessment, augmentation and regulation of groundwater resources of the country. Major activities being taken up by CGWB include macro/micro-level groundwater management studies, exploratory drilling programmes, monitoring of groundwater levels and water quality through a network of groundwater observation wells comprising both large diameter open wells and purpose-built bore/ tube wells (piezometers), implementation of demonstration schemes for artificial recharge and rainwater harvesting for recharge augmentation. Periodic assessment of replenishable groundwater resources of the country is also carried out by the Board jointly with the concerned State Government agencies.

Natural Resources Management for poverty alleviation: After 'Nargis Cyclone 'Aila' 4 Poverty and Environmental Degradation has a Cause?and?Effect Relationship. The thin layer of soil that covers most of the earth's land surface is the key to human well?being and survival. Without it, there would be no plants, no crops, no animals, no forests and no people. However, about 40% of the earth's land surface and more than one billion people are affected by land degradation. Degraded lands are home to the poorest segments of the rural population. Natural resources (NR) provide fundamental life support, in the form of both consumptive and public?good services. Ecological

processes maintain soil productivity, nutrient recycling, the cleansing of air and water, and climatic cycles. Soils are the foundation of agriculture, which in turn is the basic building block in the livelihoods of all people. At the genetic level, diversity found in natural life?forms supports the breeding programs necessary to protect and improve cultivated plants and domesticated animals. Wild flora and fauna form the basis of traditional medicine and a significant part of the modern pharmacological industry. In ecologically fragile, marginal environments the poor are often locked into patterns of natural resource degradation by their lack of access to productive resources, institutional services, credit and technology. Without these resources, they are compelled to overstrain already eroding lands in order to survive. The increased pressure on the land - through deforestation, overgrazing and over cultivation - causes a decline in soil fertility and production, and thus aggravates poverty.

GOVERNMENT POLICY FOR NRM

Watershed-based planning for NRM has been the major focus in the recent past because of the scientific basis underlying in the 'watershed' concept. Hydrologically, watershed refers to a land area having a single drainage outlet. However, it is also a social and biological entity having similar land, climate and water resource conditions. Thus watersheds are an integral unit for development and environmental planning purposes. Depending upon the areal scale, it can be called as milli-watershed, micro-watershed, catchment or basin, though for effective rural development programmes, micro-watersheds are considered as a single unit consisting of one or more village habitations. The integrated watershed management approaches consider the participation of the stakeholders for optimum development of land, water and biological resources to meet the basic needs of human and animals in a sustainable manner. Depending upon the land situation, the three basic principles of soil erosion control, viz. reducing the hitting action of raindrops, reducing the velocity and volume of run-off, are employed through location-specific suitable measures so as to achieve optimum productivity without much degradation to soil, water body and environment

USE OF SPACE SCIENCE IN NRM:-

Space science, particularly remote sensing technology, has been effectively used in India for natural resources appraisal, survey, monitoring and management. Towards this end, the Indian Space Research Organization (ISRO), Bengaluru has established a network of centres with specific mandates. ISRO-based National Remote Sensing Centre (NRSC) located at Hyderabad has the primary responsibility of providing earth observation (EO) data from space and aerial platforms to users and capacity building of the users for utilization of the EO data. The Indian Institute of Remote Sensing, Dehradun has the mandate for capacity building and development of trained professionals in the field of remote sensing (RS), geoinformatics and global positioning system (GPS) technologies for NRMs. The Space Applications Centre (SAC), Ahmedabad also works on applications of space technology for societal benefits, including disaster monitoring, environment monitoring and natural resources survey. There are also Regional Remote Sensing Centres under ISRO such as Northeastern Space Application Centre (NESAC), Shillong and under some state governments for applications of space science in NRM activities in their respective regions.Natural resource management issues are inherently complex. They involve the ecological cycles, hydrological cycles, climate, animals, plants and geography, etc. All these are dynamic and inter-related. A change in one of them may have far reaching and/or long term impacts which may even be irreversible. In addition to the natural systems, natural resource management also has to manage various stakeholders and their interests, policies, politics, geographical boundaries, economic implications and the list goes on. It is a very difficult to satisfy all aspects at the same time. This results in conflicting situations. After the United Nations Conference for the Environment and Development (UNCED) held in Rio de Janeiro in 1992, most nations subscribed to new principles for the integrated management of land, water, and forests. Although program names vary from nation to nation, all express similar aims.

INTEGRATED NATURAL RESOURCE MANAGEMENT:-

Integrated natural resource management (INRM) is a process of managing natural resources in a systematic way, which includes multiple aspects of natural resource use (biophysical, socio-political, and economic) meet production goals of producers and other direct users (e.g., food security, profitability, risk aversion) as well as goals of the wider community (e.g., poverty alleviation, welfare of future generations, environmental conservation). It focuses on sustainability and at the same time tries to incorporate all possible stakeholders from the planning level itself, reducing possible future conflicts. The conceptual basis of INRM has evolved in recent years through the convergence of research in diverse areas such as sustainable land use, participatory planning, integrated watershed management, and adaptive management. INRM is being used extensively and been successful in regional and community based natural management.

Conclusion:-

Natural resource management (NRM) based on scientific principles plays a crucial role for an inclusive and sustainable growth in India. The shrinking per capita natural resources leads to intensive land use and results in further environmental degradation. This calls for developing agroecoregion-specific land-use plans based on homogeneity in soil, water and climatic features in a particular region and managing a particular land unit on watershed basis involving the local community. This article consolidates information on the science-based efforts made by the Government of India through various scientific establishments and science-led development schemes for NRM over time. Despite the existence of a number of institutions for NRM research, there is hardly any coordination across the Departments and Ministries. The missing links in NRM research are discussed in this article keeping in view the emphasis of the government and the importance of natural resources in promoting inclusive and sustainable growth in India. a nation which wants to achieve sustainable development there should be optimum utilisation of natural resources and natural environment although India has made significant progress in terms of its achievements across the pillars of sustainable development, many problems continue to persist. New threats are also posing new challenges to the country. Though there has been reduction in poverty levels in the country, there is a need to step up efforts for further poverty eradication and inclusive development.

REFERENCES:-

1. *Keizire BB, Mugyenyi O (2006) Mainstreaming environment and natural resource issues in selected government sectors status, considerations and recommendations. ACODE, Kampala, Uganda*
2. *http://www.ifad.org/pub/enviorn/EnvironENG.pdf*
3. *Schramm D, Dries R (1986) Natural hazards:causes and effects. Study guide and course text. Disaster Management Center.*
4. *http://postconflict.unep.ch/humanitarianaction/documents/05_01-07.pdf*
5. *http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_environmental.pdf*
6. *UNDP (2012) Greening Rural Development in India.*
7. *AICRP-CS Reports. (1984-2000). Project Directorate for Cropping Systems Research*
8. *Modipuram, Meerut, India.*
9. *Anonymous, (2000): Natural Resource management for agricultural production in India*
10. *(J.S.P. Yadav and G.B. Singh Eds)*
11. *Dwivedi, B.S. Shukla, Arvind K., Singh, V.K. & Yadav, R.L. (2003). Improving nitrogen*
12. *and phosphorus use efficiencies through inclusion of forage cowpea in the rice -wheat*
13. *system in the Indo-Gangetic Plains of India. Field Crops Research 80, 1 67-193.*
14. *Dwivedi, B.S., Dhyan Singh, Chhonkar, P.K., Sahoo.R.N., Sharma, S.K. and Tiwari,*
15. *K.N. (2006). Soil fertility evaluation- a potential tool for balanced use of fertilizers pp*
16. *1-60, IARI, New Delhi and PPI/PPIC- India Programme, Gurgaon.*
17. *7.AACM International and Centre for Water Policy Research. 1995. Enhancing the Effectiveness of Catchment Management Planning.*
18. *8.Final Report. For the Department of Primary Industries and Energy. AACM International Pty. Ltd. Adelaide. Anonymous. 1997.*

Contribution of Educational HR in the Development of Indian Economy

Sau. Samruddhi Mohit Shete (Patil)
Research Student, Nashik

Dr. Shripad Sonegaonkar
HOD, Deptt. of Commerce
Nabira Mahavidyalaya, Katol, Dist. Nagpur

Keywords: Human Resource, Economic Development, Education.

Abstract: Human Resource Development in the field of education is one of the major factors that have affected Economic Development of India. People having quality education and research projects have great contribution in the development of industrial production and thus proved to be key factor in the economic development. Renowned higher education institution like IIM, IIT, AIMS are main source of Educational Human Resource Development.

Introduction: Human beings are most evolved species of our planet. Humans have developed themselves from the apes to highly productive humans. This evolution of human race is associated with enthusiasm of individuals and its association with nature. The history of evolution of human race reveals the nature of humans. The development of human race was possible and will be continued; because of the learning nature of human. The basic curious nature of human beings developed themselves unlike other animals. This curious nature of mankind has made him highly efficient and self sufficient. Today's human race is a socially, economically and technological developed race. Thus role of education is always important for human race and economic development. Earlier education was formal and gained by generations through to observation and experiences. Then gradually schools came into existence followed by higher education schools, colleges, universities and and other higher education. Today human are considered as resources in all sectors. Like others human resource is also considered important while investing in economic development. One of the most important parameter for human development is education. Thereby countries are focusing their attention on quality of education to all classes in society. So in this paper we are discussing the most important parameter of human resource that is education in the the development of Indian economy.

Review of literature : Evolution of education: The father of the economics Adam Smith (1776) highlighted the contribution of education and skills of individuals in the productivity and industrial growth. He termed this educational development as an investment for overall economic development of any country. He directly linked high educated human resource to the profits gained by businesses. (1)

Research on human capital has spread extensively after World War 2 as a consequence of plans to support war devastated regions (Western Europe, Japan). Also underdeveloped regions like Africa and Asia planned human capital and technology transfer for educational and economic development. They have concentrated on technical education, research based education and education that leads to skills for overall industrial growth. At the same time research in the United States revealed the fact that growth of per capita income of the country over 40% is a result of its planed educational investment (2).

In early sixties developed nations started investing on education as an investment. Some industries have taken special efforts to expertise their workforce through specialized or skill based education. C A. Anderson and M. J. Bowmen formulated the hypothesis that primary education (responsible for society) has a greater impact on economic development than secondary or tertiary education. This perspective proved to be flawed human experiences having shown that it is not enough to develop primary education (which

provides little and General information) in order to achieve economic development.(3)

In Romania, educationalist such as Stanciu Stonian (with the work education and Society 1971) and Emil Paun (with his doctoral thesis education and its role in social economic development first published in 1974), worked in this area of interest, for them and are noted by the literates. These studies have highlighted the role of education in fostering economic development education, educational systems being received as an investment and not just as a consumption factor.

In the late seventies and the early eighties a new version of education economic development binomial was shaped. This new approach set by G. Psacharopoulos was based on Cost benefit analysis and the rate of return analysis as well.(4) The conclusions are as follows

a. In all countries maximum rate of return is at the primary level.

b. In less developed countries the rate of return in education (which Express the efficiency of this activity) are higher than in developed countries.

c. The rate of return for the general educational systems is higher than the rates of a return for technical a scientific education.

Grossman and Helpman (1989) show that knowledge acquisition affects country's trade of performance and implicitly competitiveness (5) using a reverse correlation analysis, Ben David and Loewy (1995) prove that in its turn trade improves the accumulation of knowledge particularly through imports to support any kind of knowledge accumulation a country must be forward oriented(6); World Bank study revealed that the rate of economic growth in a sample of 60 developing countries during the period of 1965 1987 verb particularly high where there was an optional combination of Snehaloka education, microeconomics, stability and openness(7).

Thereby we can conclude that educationists have different views towards the education system human capital and its relation with economic development. The general educational systems are higher than the rates of a return for technical a scientific education.

Again differences of opinions can be seen in views of educationists on human capital.

Importance of education in economic development: In the 18th century the concept of human capital did not prevail. Thereby practice of investing in the human capital was unexplored systematically. People did not consider spending on schooling, job training etc that significant. This investment of human capital gain importance in 19th century as the world scenario changed due to the technological development more efficient methods of production.

In the due course of time and at the arrival of 19th century the scenario of all countries with reference to education changed. The educational skills and acquisition of knowledge gradually gained extreme importance. One can also call 19th century as" the century of human capital" as in in the sense that the fundamental of determining the standard of living of country was based on its human skills and knowledge and then came its health and education of majority also. In the past many decades there have been the extra ordinary improvements in educational sector. Countries have realized the growing need of Secondary and Higher Education to majority of remote population throughout the countries. As students completed schooling, demand for further higher education increases at a higher rate.

In India it is said that when the women (especially mother) in the house is literate the whole family correspondingly gets educated. Today women / girls education is mostly the single most effective and necessary investment in a developing country. Even if women/ girls do not go out of the house, she must be educated; this enhances the standard of living of the families. Education brings in wide range of developmental scopes in society. The problem solving skills increase beyond the basic levels. Education brings in new curriculum, improved teacher programs and regulates methods that encourage cognitive skills.

To achieve constant economic development it is desirable to invest considerably on human capital. Like other resources the human resource up

gradation is also the most significant to improve the determinants of economic development as the per capita income the living standards of people the earning capacity of people in the country the growing needs (social economical technological educational) of people in country.

The distribution of education plays a vital role in the economic development. The unequal distribution probably gains and negative impact on the overall development of the country. The per capita income is directly proportional to the equal and bias distribution of educational resources.

Statistical Data on educational expenditure in India:

Budget allocations for the MHRD (2018-19) (in Rs crore)

Department	Actual 16-17	RE 17-18	BE 18-19	% change (RE to BE)
School Education & Literacy	42,989	47,006	50,000	6.4%
Higher Education	29,026	34,862	35,010	0.4%
Total	72,016	81,869	85,010	3.8%

Sources: Expenditure Budget, Vol. 2, Ministry of Human Resource Development, 2018-19; PRS.

The above table shows budget allocation, Revenue Expenditure and Budget Expenditure on Education. Expenditure on School education and literacy is much higher than higher education. The figures shows that expenditure begins with primary and school education to strengthen the base of workforce expected in future. If basic educational outcome is based on skill and spread of education is vast then there will be more possibilities of future skilled workforce. Expenditure on higher education is comparatively less because Government has emphasized on technical and skill based education more during this period. Tables below will spread more light on this topic.

Comparison of budget estimates and the actual expenditure (2014-17) (in Rs crore)

Year	Budget estimate	Actuals	Actuals/ BE (%)
2014-15	55,115	45,722	83%
2015-16	42,220	41,800	99%
2016-17	43,554	42,989	99%
2017-18	46,356	47,006*	101%

Sources: Union Budgets, 2015-18; PRS

Above table shows the budget estimate and actual expenditure on education. We can notice growth of 83% to 101% during 2014-15 to 2017-18. This shows the importance of expenditure on education. Thus expenditure on education is increasing over the years from 2014-15 to 2017-18 clearly shows the stiff growth. This growth can be measured in terms of investment in human resource as a main source of industrial needs, which will lead to economic growth.

Allocation to the Department of Higher Education in 2018-19 (in Rs crore)

Allocation to the Department of Higher Education in 2018-19 (in Rs crore)			
Major Heads	2016-17	2017-18	2018-19
Grants to Central Universities	6,356	7,261	6,445
IITs	5,380	8,245	6,326
UGC and AICTE	4,952	5,408	5,208
NITs	2,860	3,668	3,203
Higher Education Financing Agency (HEFA)	-	250	2,750
Student Financial Aid	2,090	2,244	2,600
RUSA (Rashtriya Ucchatar Shiksha Abhiyan)	1,416	1,300	1,400
IIMs	723	1,068	1,036
Indian Institute of Science Education and Research	1,199	715	689
Digital India-e-learning	452	518	456
IIITs	176	369	364
Research and Innovation	215	319	350
Others	3,208	3,496	4,182
Grand Total	29,026	34,862	35,010

Sources: Expenditure Budget, Vol. 2, Ministry of Human Resource Development, Union Budget 2018-19; PRS.

This is one of the most important table to explain the importance of higher / technical education in the economic growth of the country. Allocation to the Department of Higher Education during 2016-17 to 2018-19 shows actual figures in above table. All above major heads are directly or somehow focused on growing needs of human resource for

the development of Indian Economy. Central Government keenly allocated funds in technical education, i.e. IIT, NIT, Science and Research so that human resource requirements of future Indian can meet. It shows that government has diverted its focus from mere literacy to skilled human resource. Economic growth in all sectors like Information Technology, Science and Research can be achieved through the funding on education.

Observation and Result

India is a vast country with variety of population living together and preserving their integrity. After independence there has been and considerable development in the education sector, as it is the need of an hour. In past few decades there has been number of efforts made by the government of India to make fundamental educational rights reach the most remote and unprivileged areas of country. They are still forming schemes and formulating improved budgets so that every individual get basic primary and secondary education at least.

So every year government has increased its expenditure (investment) in human capital to develop the economy of country. But still the educationalists are of the opinion that there should be some more schemes so as every individual gets equally educated.

For example the State Government of Maharashtra is formulating schemes to attract majority population to get educated.

Government of Maharashtra follows the following schemes to enhance the education of state

- SSA: Sarva Shiksha Abhiyan
- MDM: mid day meal
- RMSA: Rashtriya Madhyamik Shiksha

These schemes attract students and parents of low income group to join schools make fundamental educational rights reach the most remote and unprivileged areas of country. They are still forming schemes and formulating improved budgets so that every individual get basic primary and secondary education at least.

Indian expenditure on education sector clearly indicates that the Indian government is continuously making efforts to improve the educational system by making a rise in the expenditure on education. The expenditure was somewhere below standards and acquired considerable growth.

Every year government has increased its expenditure (investment) in human capital to develop the economy of country. But still the educationalists are of the opinion that there should be some more schemes so as every individual gets equally educated.

It has been found while going through the data collected from various sources that Central Government as well as State Government has emphasized on education to meet the rising growth of Industry and Economy. Data evaluation shows that investing on education is nothing but investing on human resource. This investment in human resource showed the growth of economy.

Reference:

1. *Smith, A, The Wealth of Natioa, Republished in 1970, Harmondswoth; Renguin 1776*
2. *Cicea, C., dorbin C. Contribution of Education to economic development, Economy Management series year VIII, No.1 pp 44-53, 2005*
3. *Anderson, C.A., Bowman, M.J., Concerning the role of education in develoment, London Carrier Macmillian, 1963 in Cicea, C., Dobrin C., The Contribution of Education to the economic development, Economy Management Series, year VIII, No.1 pp 44-53, 2005*
4. *Psacharopoulos, G., Returs to Educaiton : An International Comparison, San Franscisco Jossay Bass, 1973*
5. *Grossman G.M. Helpman, E., Growth and welfare in small open economy, NBER, Working paper 2970, 1989.*
6. *Ben David, D., Loery, M., Free tradie and long run growth, CEPR working paper 1183, 1995*
7. *Tilak, J.B., Education and its relation to economic growth, poverty and income distribtion; past evidences.*

Contribution of English Language to the Indian Economy

Anup Gumble
Arts,Commerce and Science College, Arvi.

Post 1990 period of Indian Economy is marked for the gigantic changes in our economy, commercial and financial sectors. This shift from closed economy to open economy strategically opened the floodgates for vital changes in all sectors. The Herculean tasks of globalization and privatization were ably shouldered by our trade and commerce. To add a cherry on the cake, the central government of India has put a target of five trillion dollar economy. Through the dream appears to be difficult, it is not unattainable. All the offices, industries, banking and other sectors are striving hard to achieve this goal.

Then what can a language do to boast the economy? This question arises and the researcher attempts to answer. Pure theory consists of theorems and their proofs. If the theory is to come to life in practical applications, we must form a judgment concerning the realism of the theory. The techniques devised for forming such judgments constitute Econometrics. This research paper humbly attempt, to explore econometric literature and contribution of English language for that.

Foreign Investment:

Christopher McCormick in his article 'The Link between English and Economics' States, "In our latest edition of the EF English Proficiency Index (EF EPI), the largest ranking of English skills by country, we found that in almost every one of the 60 countries and territories surveyed, a rise in English Proficiency was connected with a rise in per capital income".

In international trade, the leaders know where to invest and India is the heaven of English efficient candidates. The three language formula for education established in country paved the way for great efficiency in English. English can give valuable insight into how a country fits into the global marketplace. For the emerging Indian economy as well as for international recruitment efforts, the native Indian English Proficient employees are the best solution for the global marketplace.

In India we have used this language for technology, innovation, basic services and infrastructure development, market environment, governance and transparency, sophistication and economic environment.

Service Sectors:

Economic survey, 2011-12 observes that the service sector has vitally contributed for the growth of India Economy. In a huge size population of India, this sector has shouldered a big burden of a manpower by properly utilizing it. The most prominent among them is IT sector. Secondly, travel and tourism, hotel industry, storage and communication, business services, social and personnel services. The contribution to GDP amounts to 51.3% in 2013-14 through service sector.

If we consider tourism sector, without English language it is absolutely impossible for the foreign tourists to move in India. As a need of the hour, skilled, well versed English speaking candidates have got jobs as tourist guides, drivers, hotel staff. Twofold goals have been attained by this knowledge of English. Foreign tourists have been attracted forwards India as the language is no barrier for them. Secondly our people have got job opportunities.

BPO and KPO is another field where English plays a key role. There are in all 374+ BPO companies and more than 100 Knowledge Process Outsourcing companies working in India and this is more than 14 Billion industry. No doubt this industry will be a zero without the English language. This is information related business task as knowledge based process such as research, analysis, consultancy and other high level takes are

outsourced. This task in done by the employees of the other companies situated in India. It saves resources and costs. Cost effectiveness, access to the best talent, focus, better utilization of resources, for this skilled English speakers on low salaries but having technical expertise are available in India. Fortunately, the efficient English speaking or knowing candidates are available in our country. The following list displays the wide scope of this fields. KPO and BPO work in Engineering, Financial Research, Business, Design and Animation, Analysis publishing, legal process and market research.

Banking - Income Tax - Insurance

Indian banking, Insurance industry is booming with the growth rate of 15-20% per annum. It contributes to about 7% to the country's GDP Can one imagine these industries without the use of English language. In a multilingual country like as, only English documentation legal agreements can be apprehended by one and all over the country.

Advertising sector, education and training, Oil & Gas Industry, Aviation, Pharmaceuticals and many more to cite an example, are efficiently and smoothly functioning in India due to the one common language.

For bureaucracy, litigation all sorts of communication can reach in right spirit only through English. Share market, international trade runs smoothly through English. Import, export, online shopping, E-commerce, counseling industry use this language as a tool of communication.

In this era of computer technology, it is only English language, that could share and transfer data and communication lucidly all over the country. Speeding up the process of economic development is the immediate problem before any undeveloped or under developed country. The real national income of the economy increases over a long period of time. In India the institutional changes, changes in the volume of output, changes in the allocation of resources and changes in the ratio of factors of production are seen after 1990. (Mohammad Saheb Hussain and Alli Khajyoth) (Technology and Economic Development And Indian Perspective)

The basic inputs with which technology operates can be simplified by stating that they constitute by materials and finance. With proper support and adequate financial resources, technology can convert into a product or service. Here lies the key aspect of the utility of English as a global language and language of economic growth and development. Well conversant English speakers are the most preferred candidates in India, for native as well as multi-national corporations.

HR Managers and securities around the country prefer job speakers having exceptional English language competencies, and give 30 to 50% higher salaries. It is a virtuous cycle of English proficiency and gross national income per capita. In India this language skill allows an individual, at micro level to apply for better jobs and raise their standards of living. With this rises the Human Development Index, life expectancy and measures of education consequently, it positively enhances the economic background of the nation.

There is also a wide spread misunderstanding about the overuse of this language. Especially is the field of school education, many educationists patronage the use of mother tongue. But if we go through the above pages, one clearly understands the longevity and vitality of this language.

Their claim is nearly a continuation of the incessant vilification campaign unleashed against the global language. We as a nation can take full advantage of the possibilities in our country. The raw material, our talent, entrepreneurship and managerial abilities along with the pure, first hand knowledge of English and command over it can undoubtedly pave a grand road to five trillion Dollar Economy.

References

1. *Bhuleshkar Ashok V. (Ed), Indian Economic Thought and Development, Popular Prakashan, Delhi 1969.*
2. *Kemp, Murray C, The Pure Theory of International Trade, Prentice-Hall of India (Pvt. Ltd.), New Delhi, 1966.*
3. *Lester, Richard A., Economics of Labour, Second Edition, The Macmillan Company, New York, 1964.*
4. *Boulding, Kenmeth E., Economic Analysis, Fourth Edition, Harper and Row, New York, 1955.*
5. *Srivastava S.P., The Development Debate Critical Perspective, Rowat Publications, Jaipur, 1998.*
6. *www.financeWalk.com*
7. *www.ibef.org, www.indianmirror.com*
8. *https://economictimes.indiatimes.com*

Recent Trends in Indian Marketing Scenario : A Journey towards Five Trillion Dollar Economy

Dr.K.V.Somanadh
Assistant Professor
G.S.College Of Commerce
Wardha-442001

Dr.Abdul Bari
Principal
G.S.College of Commerce
Wardha-442001

Introduction and Need for the Study

The present era is the era of marketing. Marketing Management has taken over all the other functions of business management. The product design which was earlier an exclusive production function is now the primary function of marketing management. Human Resource Management is also been throttled by Internal marketing. Even Strategic Management now implies marketing management. Marketing now has taken the driver's seat in business and the very word 'marketing' now defines the way we live. So marketing is no more a marketers' domain but a co-venture of marketers as well as customer. Marketing in the 21st century has experienced a paradigm shift. The new millennium gave a new dimension to marketing by converting the customer-oriented marketing approach of 1990s to customer-driven marketing. Involvement of customers in product design and development, branding & packaging and advertising decisions is now what is being practiced. To relate to this idea, we can look back to the Frito lays ad campaign where they invited options from customers for launching new flavors and then again public voting for the final flavor. The guiding philosophy of marketing today is not products for the people but the product by the people as well. The advent of service economy has made customers the co-creators of products, so more and more involvement of customers is being sought. Customers are being involved at every stage of product development in an attempt to generate loyalty from variety-spoiled customers. With the dynamics of ever changing consumer behaviour, dynamics of marketing will keep on changing and the changes that are important, and inevitable.

Objective of the Study : The different objectives behind this study are:

- To know the present market scenario in India.
- To find out the recent trends being practiced in Indian Marketing Panorama.
- To observe the different strategies adopted by Indian Marketers in the wake of Globalization to realize the dream of reaching Five Trillion Dollar Economy.

Hypothesis of the Study

It is expected that Indian Economy is on its path to reach the Five Trillion Dollar Economy and the Marketing Practices do observed by the Indian Marketers are ample in such direction.

Research Methodology

The present research is mainly of qualitative in nature, as most of the findings of the present study are based on qualitative measures.

Research Design

In the present study, mainly descriptive research design has been adopted.

Data Collection

For this purpose, the prime sources of secondary data include Indian Journal of Marketing, and other articles in different journals etc. The Internet has also remained as an important source of secondary data.

Data Processing and Analysis

For analyzing the data, being descriptive research, the hypothesis has been analyzed through observation method.

Literature Review

Marketing and marketers operate in a dynamic environment. As a result, marketing concepts and applications are constantly evolving and changing, so the strategic marketing planner must consider these when formulating plans. We have selected the most important trends and developments for consideration.

An evolving marketing concept: Relationship Marketing

This concerns the evolving nature of the concept of marketing itself, and in particular the trend towards a concept of marketing based upon developing and maintaining long-term relationships with customers, referred to as Relationship Marketing (RM). This represents a paradigm shift in the nature of marketing itself that gathered pace in the 1980s and still continues. Anthanasopoulou19 argues that our understanding of relationship marketing concepts and techniques is still at a comparatively early and underdeveloped stage.

The conventional marketing concept centres on the notion of understanding customer needs so marketers can develop strategies that better meet these needs. As a consequence, the organization achieves its aims. The process of dealing with customers has traditionally been viewed as a one-off transaction where the customer receives satisfaction and the company achieves its objectives, whether these are for profit, or some other organizational objective. This transaction view is concerned with what marketing can do to buyers rather than do for buyers.

Services marketing

A major development has been the growth of services marketing. Service industries have been the major growth area in most developed economies. Banking and finance, insurance, healthcare, tourism and leisure are all major service industries that need and use the tools of marketing.

New technology: e-commerce and the Internet

This development has affected every facet of business over the past 20 years, but the marketing function in particular has been influenced by the impact and importance of new technology. There are so many ways in which this has affected marketing, ranging from developments in communications to technologies of transportation and distribution, and underpinning product technologies such as genetic engineering. Perhaps the most significant development for marketers has been the growth of e-commerce and the Internet. Originally confined to being another promotional technique and a channel of distribution, the Internet is now proving an invaluable tool in marketing applications ranging from market research through to speeding the acceptance of new product innovations or even scanning the marketing environment for marketing planning. In addition of course the Internet is now a major element in the continued growth of direct marketing. Virtually every aspect of marketing management and planning, is affected by these developments, so marketing personnel need to be conversant with such developments. Because the impact of ecommerce and the Internet is so ubiquitous in marketing, we discuss the impact and implications of these facets throughout the text.

Digital Marketing:

DIGITAL MARKETING Digital marketing is an umbrella term for the marketing of products or services using digital technologies, mainly on the internet, but also including mobile phones, display advertising, and any other digital medium. The different forms of Digital Marketing at present in use in India include the following aspects. They are:

- Search Engine Optimization (SEO
- Affiliate Marketing
- Social Media Marketing (SMM)
- E-Mail Marketing
- Search Engine Marketing (SEM)
- Mobile Marketing
- PPC Advertising
- Digital Video Advertising
- Display Advertising

- Online Digital PR
- Content Marketing
- Blogging & Influential Marketing

International/Global marketing

Marketers have extended their activities, and international marketing has been one of the fastest growing areas of trade and commerce. Factors like the continued liberalization of international trade, more cosmopolitan customers and potential for profit opportunities have led to the growth of global companies increasingly marketing global brands. The basic concepts and techniques of strategic marketing apply irrespective of whether we are marketing in domestic markets or across international frontiers. However, as with services marketing, the extra considerations caused by the complexity of marketing on an international or global scale mean there are a number of special issues for marketing that do not arise when marketing on a purely domestic basis. International and global aspects.

Internal marketing

It was earlier suggested that in the marketing oriented company it is essential for everyone in an organization to become customer oriented. This, in turn, has led to the growth of the notion of internal marketing. This idea of internal marketing centres on the notion of 'marketing' the importance of customers and of customer orientation to everyone in the organization. The idea suggests that employees of the organization can usefully be looked at and dealt with in the same way as external customers. For example, production staff are urged to consider, say, the sales force who have to sell the products as internal customers. At the same time the sales force should look at the production staff as one of their internal customers. There are several reasons and advantages for looking at other parts of the organization as customers in this way. Internal marketing has important implications for and is related to the happiness of employees at work. Internal marketing has important implications for the implementation of strategic marketing and in particular the development of marketing orientation.

Ethical and social aspects of marketing

Over the years, marketing and marketers have, sometimes with justification, sometimes without, generated antagonism and criticism regarding ethical and social implications associated with marketing activities. Occasionally this antagonism and criticism has been general in nature, for example, attacking notions such as the 'consumer society' or the 'waste of money' on advertising and packaging. The 'green consumer' is now a permanent feature and not simply a fad of the 1990s. Soon many marketers will have to plan around low carbon economies where sustainability is the order of the day.

Extended applications for marketing

For many years, marketing concepts and techniques were associated with, and applied to, the marketing of consumer products in the business-to-consumer (B2C) sense. These applications spread into business-to-business marketing (B2B) such as component suppliers and industrial equipment suppliers. Increasingly, marketing concepts and techniques are being utilized by any organization that has exchange relationships with its public. This includes charities; public sector organizations like libraries, public amenities and the police service; political parties and candidates; causes and ideas; schools and universities; hospitals and other health services. It is now generally accepted that marketing concepts and techniques are not only useful and relevant to any organization where an exchange takes place between one party and another, but also that their application is, in principle, no different from the original applications for marketing in profit-seeking consumer goods organizations.

Data Analysis and Interpretation

Indian consumer durables market is broadly segregated into urban and rural markets, and is attracting marketers from across the world. The sector comprises of a huge middle class, relatively large affluent class and a small economically disadvantaged class. Global corporations view India as one of the key markets from where future growth is likely to emerge. The growth in India's consumer market would be primarily driven by a

favorable population composition and increasing disposable incomes. Per capita GDP of India is expected to reach US$ 3,273.85 in 2023 from US$ 1,983 in 2012. The maximum consumer spending is likely to occur in food, housing, consumer durables, and transport and communication sectors. The growing purchasing power and rising influence of the social media have enabled Indian consumers to splurge on good things. Import of electronic goods reached US$ 53 billion in FY18. I

Indian appliance and consumer electronics (ACE) market reached Rs 2.05 trillion (US$ 31.48 billion) in 2017. India is one of the largest growing electronics market in the world. Indian electronics market is expected to grow at 41 per cent CAGR between 2017-20 to reach US$ 400 billion. As of FY18, washing machine, refrigerator and air conditioner market in India were estimated around Rs 7,000 crore (US$ 1.09 billion), Rs 19,500 crore (US$ 3.03 billion) and Rs 20,000 crore (US$ 3.1 billion), respectively. India's Smartphone market in 2018 grew by 14.5 per cent with a shipment of 142.3 million units. India is expected to have 829 million Smartphone users by 2022. Index of Industrial Production (IIP) has grown 5.5 per cent year-on-year between April 2018-March 2019.

Currently in India, the national economy and marketplace are undergoing rapid changes and transformation. A large number of reasons could be attributed to these changes. One of the reasons in these changes in the Indian Market Scenario is Globalization, and the subsequent and resulting explosive growth of global trade and the international competition. The other reason for these changes in the Indian Market Scenario is the technological change. This is an important factor because the technological competitiveness is making, not only the Indian market, but also the global marketplace cutthroat. In the Indian Marketing Scenario, the market success goes to those companies that are best matched to the current environmental imperatives. Those companies that can deliver what the people want and can delight the Indian customers are the market leaders. Today the companies are operating in such a marketplace where survival of the fittest is the law. In order to win, the companies are coming out with various new and evolving strategies because the Indian market is also changing very fast. It is to capture the Indian market, that the Indian and the Multi National Companies are using all of their resources. The Indian market is no longer a seller's market. The winner is the one who provides value for money.

A large number of companies have huge idle capacities, as they have wrongly calculated the market size and installed huge capacities. This has further contributed to converting the Indian market into a buyer's market. The Indian Marketing Scenario is one of the biggest consumer markets and that is precisely the reason why India has attracted several MNC's. These large Multi National Companies have realized that to succeed in the Indian market-place they need to hire Indian representative who are much more aware of the Indian economic, political, legal and social realities. In the Indian Marketing Scenario, it is the MADE FOR INDIA marketing strategies that work.

Conclusion

It can be concluded that Indian Marketing Scenario is fully geared up to the extent of reaching the Five Trillion Dollar Economy and the Governments are on their way to reap up the same.

References

1. *Data and information available internet sources.*
2. *Various articles available on Website regarding Marketing Trends in India.*
3. *Sources like Scholarly articles and secondary sources available on websites.*
4. *Books and Journals on Marketing Management.*
5. *Department for Promotion of Industry and Internal Trade Statistics Up to October 2019.*

Impact of E-Commerce in Indian Economy

Dr.Nakul A.Deshmukh
Assistant Professor
R.D.I.K. Art's, Commerce & Science College
Badnera-Amravati

Abstract:

This paper reveals the importance of ecommerce in Indian economy. As we all know India is among the fastest growing economy of the world, thus it is very much important to have government intervention and huge investment inflow in form of Foreign direct investment in large economy like India to stabilize and increase the growth of ecommerce industry in the economy. In India with the digital penetration has increased significantly, according to statistical data internet use has increased to 429.23 million user in India and is expected to reach around 830m by year 2021 ."There has been significant rise of e commerce in India, as India's internet economy is 125 billion dollar in 2017. In this paper we will look towards the role of government in ecommerce industry and also look towards the various barriers of e commerce in Indian aspects. "In this research paper we will talk mainly about B2C Ecommerce and its percentage of gross domestic product in Indian economy. we will also talked about entrepreneurs roles and decreasing value of ease of doing business in India as India in 2017 ranked in 100th position from 132th position out of 190 countries in 2008" . For a country such as India, one of the most important advantages of e-commerce is its potential to help developing rural areas to leap-frog into the knowledge paradigm. "E- Commerce is great platform not only to develop infrastructure but also increase employment rates in India and thus overall impact in increasing economic and social growth in Indian economy."

Keywords - Ecommerce, Economic Growth, FDI, GDP

I. Introduction

Today e-commerce has become an important part of daily life. Accessibility to e-commerce platforms is not a privilege but rather a necessity for most people, particularly in the urban areas. There are alternative ecommerce platforms available (instead of the traditional physical platforms) for almost every aspect of our lives, starting from purchasing of everyday household items to online brokerage." As in 21st century as internet has become most important and frequently and most necessity device, it will surely race to achieve more growth and sales via internet. "According to e-Marketer, worldwide retail Ecommerce sales will reach $1.915 trillion by the end of 2017. with increase in digital penetration all across the globe and cheap and frequent easy accessibly of internet , it is prone to increase the growth of ecommerce all across the world , meanwhile lot of traditional people are quite worried and tensed with change in pattern of sale via internet" , with the availability of cheap and high speed internet with variety and security options , lot of individual and firms have connected their business with e-commerce.(As in recent world it is highly impossible to grow without being available online . Thus to grow more and earn higher profit it is highly recommended to have proper structure availability and easy accessibility of online sites , because it not only determines profit and no. of users but also determines the ranking and position of enterprise of the firm in overall business world . Also in this research paper I will focused about the growth and pattern of e-commerce in India and its sales and impact in Indian economy, of all different types of e-commerce, my research paper restricts its study to mainly b2c types of business, though it did cover other types of e-commerce and its social impact also in India via sales of e-commerce in India.

1.1 What is E-commerce?

There is no general definition of electronic commerce, but generally e-commerce is defined as E-commerce (electronic commerce or EC) is the buying and selling of goods and services, or the

transmitting of funds or data, over an electronic network, primarily the internet but also all other activities which are associated with any transaction such as:

? Delivery ? Payment facilitation, ? Supply chain and service management can also be categorized or put under this section of economy. E-commerce increases the growth of online business. It can be categorized under 1- Online marketing 2- Online advertising 3- Online sales 4- Product delivery 5- Product service 6- Online billing 7- Online payments thus, electronic commerce deals with all the work loads related to internet. It also describes the exchange of data between the financing, billing and payment aspects of e-business transactions. Generally e-commerce and e-business are used interchangeably."

1.2 Different Types of E-Commerce

There are different types of e-commerce; we will examine five basic types of e-commerce in this research paper.

1- BUISNESS - TO-BUISNESS (B2B) - it comprises of all electronic transactions of good or services conducted between 2 companies. This type of e-commerce includes intra system and electronic markets.

2- BUISNESS TO CUSTOMER (B2C) - This transaction carried out in the retail trade with individual buyers. This typical buyer of any store on the site is a consumer or a buyer

3- CUSTOMER TO CUSTOMER (C2C) - in this type of e-commerce consumer sells its product directly to consumer

4- CUSTUMER TO BUISNESS (C2B)- In this category of e -commerce , individual consumer of goods or services sells their product to organization .

5- BUISNESS TO GOVERNMENT (B2G) - In this e-commerce section it compromises of commerce between companies and public sector is listed.

There are some unique features of E-commerce which thus helps firm to expand their business and thus earn profit, and thus helps in achieving growth. Some of the unique feature of E-commerce is - 2 Ubiquity 3 Global reach 4 Universal standards 5 Richness 6 Interactivity 7 Information density 8 Personalization 9 Types of e-commerce Business models 1- Drop shipping 2- Wholesaling and warehousing 3- White - labeling 4- Manufacturing 5- Subscription - based 10 Product models for E-COMMERCE 1- Single product 2- Single category 3- Multiple category 4- Affiliate 5- Hybrid

II. Literature Review

1) "Shebazbano Salim Khan , S. N. Borhade , and Mainuddin S. Shaikh in their paper "Impact of ecommerce on Indian Market: Social and Economic Impact" study how Electronic commerce (e-commerce) as part of IT insurrection became major part in the world deal in general and Indian economy in exacting. The Paper discovers the economic and social impact of e-commerce.(E-commerce, is currently rising at 30% .shopping site eBay Inc. Is growing at 60%. The number of customers of the company has augmented from one million users to 2.5 million in India; in the last four years. Some of the popular imported items imported by Indians include home decor, branded and unbranded apparel, accessories, and technology products.")

2) ("affreenara and Dr Kishore Kumar Das in their paper "Growth of E-Commerce in India" talked about Ecommerce one of the highest growing business, with India having great market potential for investments. There has been huge surge in investment since; last year and more, is expected in coming years. The rapid growth in use of mobile and internet users has facilitated ecommerce business in both urban and rural cities. The topics covered include the terms study of commerce, key drivers of growth, market growth potential, investment, retail market, logistics infrastructure, internet regulations, key challenges and future of ecommerce.")

3) ("Mustafa Yapar and sedabayrakdar in their research thesis entitled "The Role of Taxation Problems on the Development of Ecommerce"talked about how important e-commerce in our daily lives. The impacts of globalization and rapid developments are, experienced in knowledge and technology raises

level of ecommerce. E-commerce provides businesses to sell their goods and services with a different method around the world and admits, to consumers to access goods and services easily. Taxation of e-commerce is an important, issue for countries, businesses and consumers who want to be a party of e-commerce. The issues such as tax loss and tax evasion are crucial in terms of countries. Difficulties like, uncertainty and double taxation make parties of e-commerce reluctant and affect development of e-commerce negatively. In this study, the role of taxation problems on the development of ecommerce will be examined. We will, aim to focus on, how e-commerce can be developed with proper tax regulations.")

III. Objective of Study

India is one of the largest growing economies of the world. There is heavy use of internet among Indian citizens. The main basic objective of this research paper is -

1- To analysis the present trends of e-commerce in India

2- Government initiatives and different scheme in growth of e-commerce in India

3- Impact of e-commerce on literacy rate and employment rate in India

IV. Research Methodology

4.1 Method of Data Collection: Secondary data - various research papers of similar type have been referred to check the format and the type of graphs for analization of data .Other than this, various scholar and data from other certified bank and source are used to collect data which is interpreted further for data analysis

" Type of Research Design: The research is descriptive and exploratory research. Descriptive in the sense that it establishes relationship between literacy rate of the country and given parameter. Exploratory research in the sense that it collects data from various parameters and tends to establish a cause and effect relationship between the parameter.

■ **PARAMETER: -** Different parameter is used to establish relationship between the indicators. Literacy rate, m-commerce sale, growth of internet, unemployment rate and other such indicators are used to establish clear understanding about indicators.

■ **DATA REPRESENTATION: -** The data collected is represented in form of Table, graph, pie charts and X-Y graphs. " Data technique - To establish clear understanding and relationship among indicators SPIERMAN RANK CO-RELANTION AND PEARSON CO- RELATION is used in this research paper.

4.2 Snapshot of E-Commerce Industry in India

E-commerce in India is fastest growing economy of the world. Indian E-commerce is growing at an annual rate of 51% , the highest in the world and is expected to jump from $30b in 2016 to $120billion by (2020) (source - assocham -forrester study paper).With $680b in online retail sales in 2016, china is largest Ecommerce market globally, followed by United States and then India."In India though there were use of ecommerce even before 1990s, but their contribution was significantly negligible. Recently a lot of blue chip PE firms have invested huge money on India e-commerce as there is significantly huge potential and opportunity to success. "In India 100 percent FDI is permitted in B2B e-commerce and thus shows the government intention and contribution towards e-commerce industry in India. The growth of e-commerce in India highly dependent on the following sub factors that do have an impact on Indian economy when it comes about e-commerce industry in India" .some of these factor are - 1- Participation of niche companies in online trading 2- Unmatched FDI 3- Uniform GST

Indian e-commerce industry has been an upward growth trajectory and is expected to surpass U.S to become largest e E-commerce market in the world by 2034. India is at cusp of digital revolution." Internet has become important part of major population mainly because: -

1- Decrease in the subsequent price of broadband subscription price. 2- Change in urban India?s changing lifestyle 3- Increase in netzens 4- Convenience of online shopping

To the survey of onlineslaes.ai about Indian market,

they stated that e-commerce in India is growing at very high rate and is expected to account around 1.61% of global GDP by 2018. According to onlinesales.ai they found out that some of significant no. related to e-commerce in Indian market they were -

" 100+ retail clients " 1.4+ million purchases " 2+ million transaction The above number not only shows not only how good their contribution is Indian market , but also talked about their high degree of dependence in Indian economy and its contribution in India GDP. According to NASSCOM, India online market share increased at over 19 percent last calendar year which touch around estimated US$33 Billion in 2017.

4.3 Digital penetration in Indian economy

In India Smartphone penetration rate are increasing over years , with the increasing role of and importance of internet and digitalization , it is thus very much needed to have an active Smartphone with proper internet connection ,, With the increase of role of e-commerce in India , and its high contribution and increasing of e-commerce share in total retail sale .As of 2015 , 18.21% of Indians overall population owned a Smartphone that is around to be at 39% by 2019 (Source - stastia.com)This increase in Smartphone penetration in India is done by the point that India's share of the global Smartphone market is forecast to more than triple between 2013-17 to reach.

4.4 Internet Penetration in India

According to NATIONAL REPORT OF E-COMMERCE DEVELOPMENT IN INDIA, it was clearly stated that there is increase in internet penetration in India to very large extent. Internet user increases to 429.23 Million in 2017 which is expected to take a huge upward trend to 829 million in 2021, which will thus help internet economy of India to grow significantly. With the increase of digital penetration and increase of internet penetration in Indian context, it was thus needed to link between the growth and impact of e-commerce in context of Indian scenario."

With the increase in digital buyer, it was quite clear the internet penetration will thus also ultimately rise to certain extent, also as we have studied in earlier paper that m-commerce has also increased significantly thus lead to growth in m-commerce. Thus with the advancement of technology and increase in share of Smartphone and internet operators it was quite clear that internet penetration was much needed to make a more significant impact on the Indian market.

4.5 Government Initiatives Supporting the E-Commerce Growth in India

The role of government in increasing the growth of e-commerce is very important and plays huge role in the growth of e-commerce in Indian market. It is the government policies and reforms which not only affects the foreign investment and mindset of investors across the globe, but it is the people who also affects from the governmental policies. since 1991 when government of India opened its economy with the introduction of LPG (Liberalization , privatization and globalization) the Indian people started enjoying the benefits of open economy Since 1995 when internet was first introduced for e-commerce purpose in India . Since 2014 government of India has announced various initiatives namely

" Digital India " Make in India " Start-up-India " Skill India " Innovation fund The proper functioning of and effective implementation of these program will certainly boost the growth trend of e-commerce in India. " In the union budget of 2017-18 government has allocated us$1.55 billion to Bharat Net project. According to which village will also be accessible to high speed internet and Wi-Fi hotspots and digital services at very low tariff in rural and panchayat levels. " Government of India has announced the launch of BHIM app, it will increase the digital payment in the country .it has been adopted by more than 12.5 million people of India. For promotion of this app government of India has announced 2 scheme for promotion of this app. they are -

1- Referral bonus scheme for individual

2- Cash back scheme for merchants

" The government of India has distributed rewards worth of RS 153.5 crore to more than 1 million

citizens or says customers for embracing digital payment under scheme of Lucky GrahakYojana and Digi - dhanvyaparyojana.

" Government of India has put lot of money and reforms which have impacted in growth of e-commerce in India. Not only growth but also has increased the standard of living of people. With the unemployment rate decreasing and rate of literacy is increasing over time, one thing which Gov. of India is currently focusing is on growth of entrepreneurs in India. Thus start up India is encouraging growth young entrepreneurs. Thus government of India has also launched various initiatives like UDAAN, UMANG, and START-UP INDIA PORTAL etc

" The government of India has taken steps to provide funds through "Fund of Funds" scheme which is actively working in Indian scenario and thus helping out MSME also.

" Role of FDI plays important role in the growth of e-commerce industry in India. Earlier investment rate in India was considerably very low which thus signifies low e-commerce growth across nation. Since FDI IN B2B e-commerce is 100% FDI allowance which means more investment, but FDI in B2C is still restricted because of governmental norms. Despite of all the government restrictions investments are made in Indian market because there are lot of opportunity in Indian market which can be proper utilized can lead to more profits. Thus investment and FDI polices have a huge impact. Investors like - 1- Idgvc Partners 2- Tiger Global Management 3- Accel Partners 4- Index Ventures 5- Sequoia Capital 6- Alibaba 7- Temasek Holdings 8- Forerunner Ventures Are some of the major investors in e-commerce industry in India under government e-commerce policies. In India 2015, there was highest ever funding with $11.3B. Though in India FDI in multi brand retail companies is not allowed yet, though some firms uses PROMOTIONAL FUNDING which is an indirect route for funding when FDI is restricted is prevalent in India. Thus 100% FDI in B2C is good start for investors to know the market size and opportunity in Indian market and thus more investment and FDI will surely increase the growth of e-commerce in Indian market.

4.6 Findings

1 There is an increase in a digital penetration in India i.e. more smart phones are utilized by the people of India .which tend to increase m-commerce growth in India.

2 There is increase in internet penetration in India. India ranked 2nd in most internet users in the world

3 There is an increase in an e-commerce trend in India. With increase in a contribution of e-commerce in India's GDP

4 Government are making necessary incentives and schemes to promote digitalization and thus encouraging e-commerce growth in India

5 E-commerce of the nation is linked with the literacy rate of the nation. With more literacy and educated people there will be more e-commerce growth in a country.

6 Negative correlation between unemployment and ecommerce growth in India.

V. Conclusion

Through the study of research paper we came to know how important e-commerce industry currently in the world is. With context of India we also try to find the upward trend of growth of e-commerce in India, and also increase in m-commence and digital penetration in India .Government policies and initiatives has also lead to increase of e-commerce in India over years. According to survey after demonization , role of cashless economy in India has increased significantly , thus the role of internet also likewise other such government policies have also had a major impact . A lot have been done and a lot has to be done when it comes to ecommerce industry in India. Also we study impact of literacy rate and unemployment rate on the growth of ecommerce industry in India. Also there is significant need to increase the literacy rate in India and also spread awareness among rural people in India about cashless economy and role of internet in India in today's world. With need of more allocation of money towards cyber crime and strict law's need to be made , not only to make this process more

secure but also reliable . In this research paper we went through the trend of e-commerce in India which is rising significantly and also how service provider like 4G, 3G helped to increase the digital penetration in India which thus helped to increase the e-commerce and m-commerce sales in Indian economy. Likewise government had also played huge role through different laws and policies towards the growth of sales via internet.

References

1]. *BCG & IAMAI. (2015) India @ Digital Bharat. Creating a $200 Billion Internet Economy. Mumbai: The Boston Consulting Group.*

2]. *BCG. (2012). The Connected World.The Internet Economy in the G20. the $ 4.2 Trillion Growth Opportunity. Boston: The Boston Consulting Group.*

3]. *Bilbao-Osorio, B., Dutta, S., & Lanvin, B. (2013) The Global Information Technology Report 2013. Geneva: World Economic Forum.*

4]. *Blili, S., & Raymond, L. (1993) Information Technology: Threats & Opportunities for Small and Medium sized Enterprises. International Journal of Information , 13, 439-448*

5]. *ITIF. (2013). The Economic Benefits of Information and Communication Technology.*

6]. *Washington DC: Information Technology & Innovation Foundation.*

7]. *Jehangir, M., Dominic, P., Naseebullah, & Khan, A. (2011). Towards Digital Economy: The Development of ICT and E-Commerce in Malaysia. Modern Applied Science , 5 (2), 171-178.*

8]. *Dr. Anjum Bimal, Tiwari Rajesh, "Economic And Social Impacts Of E-Commerce,? CFA International Journal Of Computing And Corporate Research, VOLUME 1 ISSUE 3 MANUSCRIPT 9 NOVEMBER 2011, ISSN-2249-054X*

9]. *KPMG report? authored by Doger Kritika and Tanwar Prahlad available at www.kpmg.com*

10]. *Hiwarkar Tryambak, "E- Commerce impact on Indian Market: a Survey on social impact?, International Journal of Advanced Research in Computer Engineering & Technology, Volume 2, Issue 3, March 2013, ISSN: 2278 - 1323*

India towards Five Trillion Dollar Economy

Arun Bhavsing Chavhan
(Assistant Professor in Economics)
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar. Dist- Bhandara

Introduction-

We are dreaming to become five trillion economy by 2024-25. Prime Minister Narendra Modi during his 'Independence Day' 2019 address to the nation articulated his aspiration for the first time said 'for the initial 60 years we are just one trillion dollar economy and during my tenure India has become three trillion dollar economy and possible to get five trillion dollar economy by 2025.

The finance minister Mrs. Sitaraman while speaking on the current aspect of Indian economy at Columbia University's school of international and public affairs stated that becoming five trillion economy is 'Challenging but Realizable'. She further said in 2019 India had become a 2.7 trillion dollar economy, having added one trillion dollar for next five years it will reach to 5 trillion dollar by 2025.

To become 5 trillion dollar economy India's GDP needs to grow faster than what we grew at 7.5% in last five years. Last year we over passed France to become worlds fifth large economy (In real exchange rate term), but in 2019 we fell to 6 th and further poise to slip to seventh position. The slips in position are attributed to decrease in consumption and investment.

Present scenario of the Indian economy:

Before starting to discuss how to get economy to five trillion dollar economy it needs to look at present scenario of the economy.

- As a most important indicator of economic development is the Gross Domestic Product (GDP), gives us exact picture of the economy. When we look at GDP growth rate during last five years we find that the economy grew at 7.4 in 2014-15, by 8.2 in 2015-16 had slightly decreased in 2016-17 to 7.1 and it further slipped to 6.8 in 2018-19. According to some reports it is expected that in the first quarter of 2019-20 the economy grew at 5%.

- Not least but important indicator of the economic development is agriculture gives economic prospect of the country. Since 53 percent of population depends on agriculture and allied activity for their survival and therefore the agriculture sector needs to be developed as much as possible. But in the year of 2014-15 growth of agriculture sector was at 0.22, and in 2015-16 it was just 0.65 percent. It was the year 2016-17 when agriculture grew at rate of 6.27. But in 2018-19 it again slipped to 2.90 percent.

- Another indicator of economic development is investment which is also called gross capital formation. In the year 2015-16 gross capital formation to GDP stood at 31.1 % and it slightly decreased in the year 2016-17. It was at 30.5% in 2017-18 and 31.3 percent in 2018-19. It shows the gross capital formation was nearly unchanged for last three fiscal years and it is able to deliver a real growth rate of 6.8 per cent. The implicit incremental capital-output ratio (ICOR) was 4.6 in 2018-19 it said 'This is relatively high because of deficient capital utilization.

- India's average ICOR during the three periods from FY 17 to FY 19 has average 4.23. The highest achieved investment rate in India was 39.6 per cent in FY 12. In China average saving and investment rate are close to 45 per cent have been maintained for long period.

- While the central government plays a fourfold role in determining the overall investment rate through its budgetary capital expenditure, spending through PSUs, policy initiative including private investment and coordination with state government, the centers share in country's aggregate investment was quite small at 1.6 per cent of GDP in 2018-19.

- If we take look at India's monetary policy the

RBI has lowered interest rate to nine-year low and Governor Shaktikanta Das wants others stakeholders from the government bank to private sector to step up. But on the other side Finance Minister Nirmala Sitaraman facing lower revenue prospects that threaten her budget goal, the heavy lifting on stimulus appears to lie with RBI.

- The unemployment rate in country is at 45 years high has hurt demand, while the car sales have slumped the most on record and new investment has been sluggish as a lingering shadow banking crisis curbs lending. That's cause growth to decelerate for five straight quarters to 5% in the three month to June. The weakest since March 2013. And below to required to achieve five trillion dollar economy.

- The current account of the balance of payment is actual indicator of country's fare in international trade it generally shows country's imports and exports. For the any developing country it assumed that considering their initial requirement current account balance (CAB) inclined toward more imports than its exports. If we look at CAB for the last three years it is in deficit. In FY 2016-17 it was at 0.6 per cent of GDP and was 1.9 in FY 2017-18. It reached to 2.7 per cent of GDP in FY 2018-19. It shows unfavorable of international trade to country.

- Fiscal deficit is one of the important indicators of financial stability of economy and it is required to be in acceptable position. Increase in fiscal deficit pose a negative prospect to other country and further has negative impact on investment from other countries.

- The data from economic survey 2018-19 shows that fiscal deficit of the country for last fiscal year around 3.5 per cent of GDP. The stability in fiscal deficit was attributed to government's stable policies.

The Way to Reach 5 trillion Dollar Economy:-

When the Narendra Modi government was re-elected optimists expected GDP growth to accelerate to 8 per cent. But it is sliding to 4 per cent, having fallen steadily in the last four quarters - 7%, 6.8%, 5.6%, and 5%. Expect further fall to almost 4 per cent when figure for July- September come out. The Index of Industrial Production was minus 4.3% in September, the worst in the decade, the core sector growth which have almost 47% per cent weight age in the index of Industrial Production contract by 52%.

To get to 5 trillion dollar economy by 2025 from about 2.7 trillion in 2019 is looking tough task but not impossible. The path to this level of growth has already been seen in both post- World War 2 US and China in the late 1970s and early 1980s. The India's story is a lot different. For one it squandered a part of first fifty years since Independence in trying to create an economic model that has not really helped us. Much of the economic growth happened in 1990s liberalization era and in the greater part in the last 5-6 years.

According to some estimates to get to 5 trillion economy India must grow by 10 % (in real term) and 12% in current price. What requires achieving 10% per year GDP growth and what is require getting there.

1. To achieve 10% growth it requires 38 per cent investment per year, but in the last three years India' s gross capital formation stuck to average 31%, and at this rate we cannot grow by 10%. To improve investment in the country we must start to undertake some reforms that could encourage sentiment of investors. For this, the disinvestment program has to speed up and labor laws should be amended as per requirement of the situations.

2. The real estate sector needs to be reformed to enhance economic activity and improve consumer sentiments. Flexible asset price will improve consumer sentiments. And it can be done to cut in the government stamp duty as well as selling unused government to generate required revenue. In the last month Finance Minister has given some relief to real estate sector by announcing 25000 crore for stalled project. It is a welcome move.

3. It is almost impossible to grow at 10 per cent without growing agriculture. Nearly seven out of 10 Indians live in rural area. With agriculture being a main source of our livelihood, its good idea to aspire double farmers income by 2022. But we need to look beyond this. A good part of what we have

done until now is dole- based. This may be good to meet survival objective, but we need to make rural India of the country's growth story. To get agriculture growth faster it needs amend in Land Acquisition Law that has become hurdle in to growth. And other is change in crop pattern that should be adaptable according to weather condition.

4. The aim to get to 5 trillion economy is requires alignment of fiscal and monetary policies so that it delivers expected outcomes. To that, fiscal reform could play important role. Last month finance minister reduced corporate tax to 25% and it saw great enthusiasm from investors and has positive impact on investment. And further government should consider full convertibility of rupee on capital accounts.

5. As we have very little percentage of direct tax to revenue, to fulfill government revenue requirement, GST collection must improve. After some tethering problem GST collection is not showing any improvement. It's found that billing that consumers not asking for while they purchasing is the main loophole. To fix this, digital transaction can play important role and it should be promoted by giving some discounts.

6. To get to 5 trillion economy it entails some education reforms. In 2000s India produced three world class industries- software, automobiles and pharmaceuticals. In the 2010s, it hasn't produced a single new world class industry, mainly because of India's lousy educational systems. This produce veneer of excellent graduates along with unemployment semi- literates. China is spending 4% of its GDP on education and we (India) stuck around 2 to 2.5 % of GDP. It needs to increase so that youth can be a part of growth.

Conclusion-

I can say it is good to have dream of becoming 5 trillion economy and may beyond to this. As Indian, I feel that is achievable but due to some fluctuation in the world economy that is happening owing to US- China trade war and Brexit, England's departure from European Union has negative impact on world economy. And it also has adverse impact on Indian economy that can be seen by its growth in the last fiscal year. The world economy and as well as Indian is facing slowdown that is resulting in decreasing growth , and due to this we may not be achieve 5 trillion milestone but we defiantly get nearby it.

References-

1. *Economic Survey 2018-19*
2. *Double the Growth Rate- By Chetan Bhagat- Times of India, 28 September 2019*
3. *Sliding Economy Needs Serious Structural Fixes- By SA Aiyar, Times of India, 24 November 2019*
4. *Go Off The Linear Track- Ronnie Screwvala. The Economic Times, 27 November 2019*
5. *Modi's Goal of 5 trillion Economy- Blog by Anirban Nag, Times of India,19 September 2019*
6. *Times of India- 16 August 2019*
7. *Times of India- 19 September 2019*
8. *Times of India- 04 August 2019*
9. *Times of India- 16 November 2019*

Indian Economy: Challenges & Prospects

Dr. Ghanshyam B. Bagde
Associate Professor
Annasaheb Gundewar College, Nagpur-13

Abstract

India is the world's fourth-largest economy. It produced $9.4 trillion in goods and services in 2017. But it has a long way to go to beat the top three: China, with a production worth $23.1 trillion, the European Union with $19.9 trillion, and the United States with $17.4 trillion.

India had rapid growth despite the Great Recession. It grew 6.7% in 2017, 7.1% in 2016 and 8% in 2015. From 2008 through 2014, it grew between 5% and 11%. That phenomenal growth rate has reduced poverty by 10% in the last decade.

In 2014, when the National Democratic Alliance (NDA) was voted to power by the world's largest democracy, India was a $1.7 trillion economy. In 2019, India has become a $2.7 trillion economy, having added one trillion US dollars in the last five years. Sitharaman said that about our vision to become a 5 trillion dollar economy by 2024-25 is challenging, but it is realizable.

This paper highlights on the Indian economy facing the challenges. It also presents achievements of and Indian economy and solutions to achieve a new India by 2022.

Keyword: Indian economy, Challenges

Introduction:

On one hand, India is receiving accolades for a sustained growth rate and on the other; it is still a low-income developing economy. Even today, nearly 25 percent of India's population lives below the poverty line. Also, there are many human and natural resources which are under-utilized.

India has a mixed economy. Half of India's workers rely on agriculture, the signature of a traditional economy. One-third of its workers are employed by the services industry, which contributes two-thirds of India's output. The productivity of this segment is made possible by India's shift toward a market economy. Since the 1990s, India has deregulated several industries. It's privatized many state-owned enterprises, and opened doors to foreign direct investment.

The economy of India is characterized as a developing market economy. It is the world's fifth-largest economy by nominal GDP and the third-largest by purchasing power parity (PPP). According to the IMF, on a per capita income basis, India ranked 142nd by GDP (nominal) and 119th by GDP (PPP) per capita in 2018.

India's Strengths:

India is an attractive country for outsourcing and a cheap source of imports. Its economy has these five comparative advantages:

1. The cost of living is lower than in the United States. Its gross domestic product per capita is $7,200, half that of China or Brazil. This is an advantage because Indian workers don't need as much income since everything costs less.
2. India has many well-educated technology workers.
3. English is one of India's official languages. Many Indians speak it. This, combined with the high level of education, attracts U.S. technology and call centers to India. For example, an Indian call center employee only costs $12 per hour. That's almost half the American counterpart of $20 an hour. According to the Technology Manufacturing Corporation, more than 250,000 call center jobs, as a result, were outsourced to India and the Philippines between 2001 and 2003.
4. India's 1.3 billion people come from a wide range of economic and cultural backgrounds.

This diversity can be a strength or a challenge. Socioeconomic status is largely determined by geography. India's three main regions each have distinct class and education divisions. Annually, 11 million people leave the rural areas to live in the cities. Most of them are young and educated. They seek a higher quality of life.

5. The profitable Indian film industry is called "Bollywood." It's a portmanteau of Bombay, now called Mumbai, and Hollywood. Bollywood makes twice the number of movies Hollywood makes. The most popular actor in the world is India's Shah Rukh Khan. In 2016, Bollywood contributed $4.5 billion to India's GDP. It generates less revenue than Hollywood's $51 billion only because its ticket prices are much lower. On the plus side, Bollywood films cost less to make: $1.5 million on average versus $47.7 million in Hollywood.

These comparative advantages mean great opportunities for American business. Foreign direct investment in Indian companies could be very profitable. The Indian middle class is almost 250 million people, bigger than the U.S. middle class. It will continue to drive India's consumer spending and economic growth.

Challenges faced by Indian economy

Being a poor country and one of the fastest growing economies in the world, there are some unique economic issues in India as explained below:

- Low per capita income.
- Huge dependence of population on agriculture.
- Heavy population pressure.
- The existence of chronic unemployment and under-employment.
- Slow improvement in Rate of Capital Formation.
- Inequality in wealth distribution.
- Poor Quality of Human Capital.

Low per capital income

Usually, developing economies have a low per-capita income. The per capita income in India in 2014 was $1,560. In the same year, the per-capita Gross National Income (GNI) of USA was 35 times that of India and that of China was 5 times higher than India.

Further, apart from the low per-capita income, India also has a problem of unequal distribution of income. This makes the problem of poverty a critical one and a big obstacle in the economic progress of the country. Therefore, low per-capita income is one of the primary economic issues in India.

Huge dependence of population on agriculture

Another aspect that reflects the backwardness of the Indian economy is the distribution of occupations in the country. The Indian agriculture sector has managed to live up to the demands of the fast-increasing population of the country.

According to the World Bank, in 2014, nearly 47 percent of the working population in India was engaged in agriculture. Unfortunately, it contributed merely 17 percent to the national income implying a low productivity per person in the sector. The expansion of industries failed to attract enough manpower either.

Heavy population pressure

Another factor which contributes to the economic issues in India is population. Today, India is the second most-populated country in the world, the first being China.

We have a high-level of birth rates and a falling level of death rates. In order to maintain a growing population, the administration needs to take care of the basic requirements of food, clothing, shelter, medicine, schooling, etc. Hence, there is an increased economic burden on the country.

The existence of chronic unemployment and under-employment

The huge unemployed working population is another aspect which contributes to the economic issues in India. There is an abundance of labor in our country which makes it difficult to provide gainful employment to the entire population.

Also, the deficiency of capital has led to the

inadequate growth of the secondary and tertiary occupations. This has further contributed to chronic unemployment and under-employment in India.

With nearly half of the working population engaged in agriculture, the marginal product of an agricultural laborer has become negligible. The problem of the increasing number of educated-unemployed has added to the woes of the country too.

Slow improvement in Rate of Capital Formation

India always had a deficiency of capital. However, in recent years, India has experienced a slow but steady improvement in capital formation. We experienced a population growth of 1.6 percent during 2000-05 and needed to invest around 6.4 percent to offset the additional burden due to the increased population.

Therefore, India requires a gross capital formation of around 14 percent to offset depreciation and maintain the same level of living. The only way to improve the standard of living is to increase the rate of gross capital formation.

Inequality in wealth distribution

According to Oxfam's 'An economy for the 99 percent' report, 2017, the gap between the rich and the poor in the world is huge. In the world, eight men own the same wealth as the 3.6 billion people who form the poorest half of humanity.

In India, merely 1 percent of the population has 58 percent of the total Indian wealth. Also, 57 billionaires have the same amount of wealth as the bottom 70 percent of India. Inequal distribution of wealth is certainly one of the major economic issues in India.

Poor Quality of Human Capital

In the broader sense of the term, capital formation includes the use of any resource that enhances the capacity of production.

Therefore, the knowledge and training of the population is a form of capital. Hence, the expenditure on education, skill-training, research, and improvement in health are a part of human capital.

To give you a perspective, the United Nations Development Program (UNDP), ranks countries based on the Human Development Index (HDI). This is based on the life expectancy, education, and per-capita income. In this index, India ranked 130 out of 188 countries in 2014.

Low Level of Technology

New technologies are being developed every day. However, they are expensive and require people with a considerable amount of skill to apply them in production.

Any new technology requires capital and trained and skilled personnel. Therefore, the deficiency of human capital and the absence of skilled labor are major hurdles in spreading technology in the economy.

Another aspect that adds to the economic issues in India is that poor farmers cannot even buy essential things like improved seeds, fertilizers, and machines like tractors, investors, etc. Further, most enterprises in India are micro or small. Hence, they cannot afford modern and more productive technologies.

Lack of access to basic amenities

In 2011, according to the Census of India, nearly 7 percent of India's population lives in rural and slum areas. Also, only 46.6 percent of households in India have access to drinking water within their premises. Also, only 46.9 percent of households have toilet facilities within the household premises.

This leads to the low efficiency of Indian workers. Also, dedicated and skilled healthcare personnel are required for the efficient and effective delivery of health services. However, ensuring that such professionals are available in a country like India is a huge challenge.

Demographic characteristics

According to the 2011 Census, India had a population density of 382 per square kilometer as against the world population density of 41 per square kilometer.

Further, 29.5 percent was in the age group of 0-14 years, 62.5 percent in the working age group of 15-

59 years, and around 8 percent in the age group of 60 years and above. This proves that the dependency burden of our population is very high.

Under-utilisation of natural resources

India is rich in natural resources like land, water, minerals, and power resources. However, due to problems like inaccessible regions, primitive technologies, and a shortage of capital, these resources are largely under-utilized. This contributes to the economic issues in India.

Lack of infrastructure

The lack of infrastructural facilities is a serious problem affecting the Indian economy. These include transportation, communication, electricity generation, and distribution, banking and credit facilities, health and educational institutions, etc. Therefore, the potential of different regions of the country remains under-utilized.

Some Achievements of Indian Economy

The following points highlight the twelve major achievements of economic planning in India.

1. Increase in National Income and Per Capita Income:

During planning period national income has increased manifold. The average annual increase in national income was registered to be 1.2 per cent from 1901 to 1947.

This increase was recorded to be 3 per cent from 1950 to 2000-01. Moreover, average annual growth rate of national income was 4 per cent in 1970-80 which, further increased to 5 per cent in 1990-2000.

2. Development in Agriculture:

Agricultural productivity has also marked an upward trend during the plan period. The production of food-grains which was 510 lakh tones in 1950-51 increased to 176.4 million tones in 1990-91 and further to 211.9 million tones in 2001-02.

Similarly, the production of cotton was 21 lakh bales in 1950-51 and it was expected to be 908 million bales in 1990-91 and further 10.0 million tones in 2001- 02. In the same, the production of sugarcane was expected to be 241.0 million tones in 1990-91 against the 69 lakh tones in 1950-51. It rose to 298.4 million tones in 2001-02.

3. Development of Industry:

In the first five year plan much of the capital was invested to develop the industry and defence. About fifty per cent of the total outlay of the plans was invested for their development. As a result, industrial production has increased to a great extent. For instance, the production of cotton cloth which was 4215 million sq. metres in 1950-51.

It was 31.1 million tones in 2001-02. In the same fashion, the production of sugar was recorded to be 12047 thousand tones in 1990-91 against 1100 thousand tones in 1950-51. It further rose to 15520 thousand tones in 2000-01

4. Development of Transport and Communication:

During the planning period, much attention has been paid towards the development of transport and communication. In the first two plans, more than one-fourth of the total outlay was invested on the development of transport and communication.

In 1990-91, the total length of roads increased to 19.92 lakh kms which increased to 252.2 lakh kms in 1998-99. Similarly route of railway was 63.1 thousand kms in 2001-02 against 53.6 thousand km in 1950-51. The Ninth Plan outlay was 19.6%.

5. Self Reliance:

During the last five decades, considerable progress seems to have been made towards the achievement of self reliance. We are no longer dependent on other countries for the supply of food-grains and a number of agricultural crops. In the same fashion, we have made substantial investment in basic and heavy industries. We are in a position to produce all varieties of basic consumer goods.

The emphasis was extended was lord on the development of basic industries like steel, power and chemical fertilizer. Similar stress was given on achieving self sufficiency in different sectors.

6. Employment Generation:

In India, the problem of unemployment is most crucial. During the first Nine plans much emphasis

was laid on the creation of larger employment opportunities, such as, emphasis on the establishment of small and cottage industries, spread of technical education, development of self-employment schemes, creation of larger industries, improvement of agriculture and service sectors etc.

During the first two plans employment opportunities were generated for about 16 million people.

Again during 1961-71 about 20 million people got fresh job opportunities. Again during 1981-91, about 28 million people were provided job opportunities. But with the huge growth of number of working population, the backlog of unemployment at the end of each plan is increasing at a rapid rate.

Total backlog which was 5.3 million at the end of first plan gradually rose to 106 million by the end of Ninth Plan. This backlog on employment front is likely to further increase during the Tenth Plan Period.

7. Power:

Total installed capacity (including non-utility), which was only 2,301 MW in 1950, increased to 97,899 MW (including non-utility of 12,079 MW) by the end of March, 2000. The cumulative capacity in the public utilities as on March, 2000 in the country has reached 97,837 MW (provisional) comprising 23,816 MW as hydro, 70,186 MW as thermal, 2,680 MW as nuclear and 1,155 MW as wind energy.

A capacity addition of 40,245 MW in the public utilities has been targeted for the Ninth Five Year Plan period (1997-2002) and against this achievement so far during the first three years of the Plan period were 3,226 MW, 4,242 MW and 4,507 MW respectively.

8. Price Stability:

Attaining economic stability has been considered as one of the major objective of economic planning throughout the entire plan period. But unfortunately, the country has been subjected to series of economic fluctuations and instability in the price level. Instability and rising prices has been considered the biggest failure of economic planning in India.

The average of inflation in terms of the Wholesale Price Index (WPI) increased significantly from 3.3% in 1999-2000 to 7.1% in 2000-2001 due to substantial rise in administered prices of petroleum products. During 2001-2002, the inflation declined in terms of WPI.

The 52 weeks average inflation rate declined from 7% at the beginning of 2001-2002 to 4.7% for the week-ended January 19, 2002. The point-to-point inflation rate reached a low of 1.3% by the end of January, 2002 which was the lowest in over two decades.

9. Capital Formation:

In India due to the development of agriculture, industry and defence, the rate of capital formation has also increased. In 1950-51, the rate of capital formation was 11.0 per cent which in 2000-01 remarkably increased to 21.3 per cent.

10. Development of Science and Technology:

In the era of planning, India has made much progress in the field of science and technology. In reality, the development is so fast that India stands third in the world in the sphere of science and technology. Indian engineers and scientists are in a position that they can independently establish any industrial venture.

11. Social and Miscellaneous Services:

Development of social and miscellaneous services is also another important sector of our five year plans. It consists such vital services as education, health and family planning, housing, labour welfare and welfare of backward classes etc. and a considerable amount has been allotted in our five year plans for the provision of these services.

These services are significant from the point of view of the poor and economically backward whose low level of living could be raised with the help of these services. The outlay during the Ninth Plan on social and economic services was Rs. 1,82,005 crores, i.e. 21.2% of the total outlay. The outlay from second plan to Ninth plan moved between 15% to 21% on social services.

12. Social Justice:

The planning in India has an objective of sustained growth with social justice. It has also been emphasising the achievement of this objective. As a result, these plans have been ensuring the improvement of living standards of the people, removal of poverty, creation of additional jobs, and reduction in inequalities of income and wealth.

The objective of sustained growth with justice has been tried to be achieved over the planning period through several measures like land reforms, abolition of bonded labour, liquidation of rural indebtedness, fixation of minimum wages, provision of basic minimum needs, and reduction of concentration of power and economic disparities. One of the main objectives of Ninth Plan is growth with social justice and equity.

Overall Solutions to achieve a New India by 2022:

Using the above analysis of various dimensions of Indian economy, we can come to the conclusion that while India has great economic prospects there are also many challenges which need to be overcome to harness the true potential of the economy. We have already seen the steps government had taken and few micro-level solutions to address these challenges. Now, we shall look at few broader measures which can make our country a "Major Economic Powerhouse".

Growth:
1. Raise investment rates to 36% of GDP
2. Increase tax-GDP ratio to 22% of GDP
3. Work with states to improve ease of business and rationalize land & labour regulations

Employment and Labour Reforms:
1. The necessary condition for employment generation is economic growth.
2. Fully codify central labour laws and enhance Female Labour Force Participation to 30%
3. The employability of labour needs to be enhanced by improving health, education and skilling outcomes and a massive expansion of the apprenticeship scheme.

Technology & Innovation:
1. Establish an empowered body to holistically steer the management of science
2. Create a non-lapsable District Innovation Fund

Industry:
1. Develop self-sufficient clusters of manufacturing competence, with plug & play parks for MSMEs
2. Impetus to Labour Intensive Export firms
3. Launch a major initiative to push industry to adopt Industry 4.0
4. Introduce a "single window" in states providing a single point of contact between investor & government

Doubling Farmers Income:
1. Modernize technology, increase productivity & agroprocessing and diversify crops
2. Abolish APMC -Adopt Model APLM Act, Model Contract Farming Act & Model Land Leasing Act
3. Create modern rural infrastructure & an integrated value chain system
4. Link production to processing, set up village-level procurement centres

Energy:
1. Bring oil, natural gas, electricity & coal under GST to enable input tax credit
2. Promote smart grid & smart meters
3. Ports, Shipping & Inland Waterways:
4. Double the share of freight transported by coastal shipping & inland waterways
5. Complete Sagarmala project. Open up India's dredging market.

Logistics:
1. Develop an IT enabled platform for integrating different modes of transport
2. Rationalize tariffs & determine prices in an efficient manner across different modes
3. Create an overarching body that maintains a repository of all transport data.

Reference:

1. *https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/indias-aim-of-being-a-5-trillion-economy-challenging-but-realisable-nirmala sitharaman/articleshow/71621262.cms ?from=mdr*
2. *https://www.thebalance.com/india-s-economy-3306348*
3. *https://www.businesstoday.in/opinion/columns/indian-economy-five-trillion-dollar-narendra-modi-green-perspective-gdp/story/377981.html*
4. *https://blog.nextias.com/indian-economy-challenges-and-prospects*
5. *https://www.senat.fr/international/anglais/intervention_singh_anglais.pdf*

Roll Of E-Commerce In Indian Economy

Dr. Ravindra Sontakke
Assot. Prof. & Research Guide
Dept. of Commerce
NKS Model College Karnja(Gha)
Dist. Wardha

Dr.Anurath Chandre
Asst. Prof. & Research Guide
Dept. of Commerce
N.S.S.R's Arts & Commerce College
Parli-V Dist.Beed-431515

INTRODUCTION:-

Today e-commerce has become an important part of daily life. Accessibility to e-commerce platforms is not a privilege but rather a necessity for most people, particularly in the urban areas. There are alternative ecommerce platforms available (instead of the traditional physical platforms) for almost every aspect of our lives, starting from purchasing of everyday household items to online brokerage." As in 21st century as internet has become most important and frequently and most necessity device, it will surely race to achieve more growth and sales via internet. "According to e-Marketer, worldwide retail Ecommerce sales will reach $1.915 trillion by the end of 2017 . with increase in digital penetration all across the globe and cheap and frequent easy accessibly of internet , it is prone to increase the growth of ecommerce all across the world , meanwhile lot of traditional people are quite worried and tensed with change in pattern of sale via internet" , with the availability of cheap and high speed internet with variety and security options , lot of individual and firms have connected their business with e-commerce.(As in recent world it is highly impossible to grow without being available online . Thus to grow more and earn higher profit it is highly recommended to have proper structure availability and easy accessibility of online sites , because it not only determines profit and no. of users but also determines the ranking and position of enterprise of the firm in overall business world. E-commerce allows consumers to electronically exchange goods and services with no barriers of time or distance. Electronic commerce has expanded rapidly over the past seven years and is predicted to continue at this rate or even accelerate. E-commerce or Electronic commerce is a term for any type of business or commercial transaction that involves the transfer of information across the internet. It covers a range of different types of businesses from consumer based retail sites, to auction and music sites, to business exchanges trading goods and services between corporations. It is currently one of the most important aspects of the Internet to emerge. E-commerce has been used for describing a variety of market transactions, enabled by information technology and conducted over the electronic network. Electronic commerce simply means the capability to buy and sell goods, information, and services online through public networks. Ecommerce utilizes electronic networks to implement daily economic activities such as pricing, contracting, payments, and in some cases even the shipment and delivery of goods and services.

E-commerce is buying and selling of goods and services over the internet. Before e-commerce buying and selling were done without internet physicallyin the markets but after the arrival of e-commerce in India our life has becomemore convenient because of its number of advantages. The advantages offeredby e-commerce are online shopping of anything at any time and at any place,customers can find the products on e-commerce websites which is no availablein physical markets, it reduces cost and time, without stepping out from homewe can get our product at home [1]. Along with e-commerce there is also apopular term called e-business due to which the business of enterprises hasincreased electronically with the help of internet by which they can reach tomany customers which increases their sales. The rise of the Indian economy has not given millions of Indians the privilege of technology but also enabled them to utilize the internet in a way to have a great shopping experience. The world seems to be watching on excitedly as India fast becomes a major e-commerce player. There is everything to play for

in this industry, but many brands are in need of a little guidance. E-Commerce has changed the lives of people around the world and its growth in India is not showing any signs of slowing down. The year 1991 noted a new chapter in the history of the online world where e-commerce became a hot choice amongst the commercial use of the internet. At that time nobody would have even thought that the buying and selling online or say the online trading will become a trend in the world and India will also share a good proportion of this success. India first came into interaction with the online E-Commerce via the IRCTC. The government of India experimented this online strategy to make it convenient for its public to book the train tickets. The acceptance of the ecommerce on a large scale by the Indian people influenced other business players also to try this technique for their E-businesses and gain high profits. It gained popularity only with deep discount model of Flipkart. E-Commerce has become almost indispensable for Indian consumers and is expected to have a greater impact in the future.

GROWTH OF E-COMMERCE:-

The e-commerce has transformed the way business is done in India. The Indian e-commerce market is expected to grow to US$ 200 billion by 2026 from US$ 38.5 billion as of 2017. Much growth of the industry has been triggered by increasing internet and smartphone penetration. The ongoing digital transformation in the country is expected to increase India's total internet user base to 829 million by 2021 from 604.21 million as of December 2018. India's internet economy is expected to double from US$125 billion as of April 2017 to US$ 250 billion by 2020, majorly backed by ecommerce. India's E-commerce revenue is expected to jump from US$ 39 billion in 2017 to US$ 120 billion in 2020, growing at an annual rate of 51 per cent, the highest in the world

The Indian retail industry has emerged as one of the most dynamic and fast-paced industries due to the entry of several new players. Total consumption expenditure is expected to reach nearly US$ 3,600 billion by 2020 from US$ 1,824 billion in 2017. It accounts for over 10 per cent of the country's Gross Domestic Product (GDP) and around 8 per cent of the employment. India is the world's fifth-largest global destination in the retail space.

E-commerce (electronic commerce) is the buying and selling of goods and services, or the transmitting of funds or data, over an electronic network, primarily the internet. These business transactions occur either as business-to-business (B2B), business-to-consumer (B2C), consumer-to-consumer or consumer-to-business.Retailing in India is one of the pillars of its economy and accounts for about 10 percent of its GDP. The Indian retail market is estimated to be US$ 600 billion and one of the top five retail markets in the world by economic value. ... As of 2003, India's retailing industry was essentially owner manned small shops.

1. Flipkart, after getting acquired by Walmart for US$ 16 billion, is expected to launch more offline retail stores in India to promote private labels in segments such as fashion and electronics. In September 2018, Flipkart acquired Israel based analytics start-up Upstream Commerce that will help the firm to price and position its products in an efficient way.

2. Paytm has launched its bank - Paytm Payment Bank. Paytm bank is India's first bank with zero charges on online transactions, no minimum balance requirement and free virtual debit card

3. As of June 2018, Google is also planning to enter into the E-commerce space by November 2018. India is expected to be its first market.

4. Reliance retail is going to launch online retail this year. It has already launched its food and grocery app for beta testing among its employees.

5. Commerce industry in India witnessed 21 private equity and venture capital deals worth US$ 2.1 billion in 2017 and 40 deals worth US$ 1,129 million in the first half of 2018.

6. Google and Tata Trust have collaborated for the project 'Internet Saathi' to improve internet penetration among rural women in India.

7. Promotion of Products-Through Ecommerce product can be promote in an interesting way and with lots of information directly to the customers which reduces the cost of offline promotion because internet can interact a lot of customers and save amount of cost of advertisements can be used in different areas of business.

8. Customer Service-Customer service can be enhanced because customers can search detailed information about product or marketplace which offers the product and can compare the prices of different market places.

9. Brand Image- New business men can establish their brands on internet by using attractive images at an affordable price.

10. Advertisement- Traditionally the advertisements were one- way to attract customers and let them know about the new product or market place but now through e-commerce advertisements are two-way in which customer can browse the market place and product, can compare the prices and also can ask questions to the online retailers .

11. Customization-Customized products can be made available according to the needs of customers. It will make a good place of business in market and new customers will be attracted.

12. Order Making Process-Traditionally to take orders from customers, intermediaries are used which takes a lot of time and expenses but with ecommerce the order taking is so easy which reduces a lot of time and expenses and they can make more sales.

13. Customer Value-Traditionally attaining a big value from the customers was the main interest. Only customers were attracted and it was the biggest target but now sellers make long term relationships with customers to attain long term value by offering them special discounts.

CHALLENGES IN THE E-COMMERCE SECTOR IN INDIA:-

E-commerce sectors have been facing multiple challenges in their business operations like taxation issues, incidents of fraud, and issues with cyber security, intense competition and preference for payment in cash (COD) by customers, inadequate infrastructure and low digital literacy. There is no uniform tax structure across various states and there is ambiguity with respect to categorization of offerings into 'goods' or 'services'. Guidelines on taxation of certain transactions like e-wallets, cash on delivery, gift vouchers etc. are not clearly defined. Some of these challenges are expected to be resolved after the implementation of the Goods and Services Tax (GST).

Data/cyber security is another major challenge faced by the players as they deal with huge volumes of customer information, a lot of which is shared with third parties such as logistics providers raising concerns about exploitation by external entities. Another challenge is payment by customers in cash. Receiving payment in cash (COD) makes the process laborious, risky and more expensive for the companies as their working capital requirement increases. Higher return ratio for goods sold online is also proving expensive and presenting challenges for companies. Incidentally, return percentage of orders in COD is much higher compared to online payments. The E-commerce industry in India has seen intensified competition in the sector, which in turn has forced companies to adopt aggressive pricing policies, offering heavy discounts to customers and high commissions to vendors and other parties. This has exerted a lot of pressure on the profitability of the companies.

E-COMMERCE POLICY OF INDIA:-

Since 2014, the Government of India has announced various initiatives namely, Digital India, Make in India, Start-up India, Skill India and Innovation Fund. The timely and effective implementation of such programs will likely support the e-commerce growth in the country. Some of the major initiatives taken by the government to promote the e-commerce sector in India are as follows:In order to increase the participation of foreign players in the e-commerce field, the Indian Government hiked the limit of foreign direct investment (FDI) in the E-commerce marketplace model for up to 100 per cent (in B2B models).The heavy investment of Government of India in rolling out the fiber

network for 5G will help boost ecommerce in IndiaIn the Union Budget of 2018-19, government has allocated Rs 8,000 crore (US$ 1.24 billion) to BharatNet Project, to provide broadband services to 150,000 gram panchayatsAs of August 2018, the government is working on the second draft of e-commerce policy, incorporating inputs from various industry stakeholders.Under the Digital India movement, government launched various initiatives like Udaan, Umang, Start-up India Portal etc.Under the project 'Internet Saathi', the government has influenced over 16 million women in India and reached 166,000 villagesUdaan, a B2B online trade platform that connect small and medium size manufacturers and wholesalers with online retailers and also provide them logistics, payments and technology support, has sellers in over 80 cities of India and delivers to over 500 cities.

According to the UN's e-Governance index, India has jumped 11 positions to 107 in 2016 from 2018 in 2014.The government introduced Bharat Interface for Money (BHIM), a simple mobile based platform for digital payments.The e-commerce industry been directly impacting the micro, small & medium enterprises (MSME) in India by providing means of financing, technology and training and has a favorable cascading effect on other industries as well. The Indian e-commerce industry has been on an upward growth trajectory and is expected to surpass the US to become the second largest e-commerce market in the world by 2034. Technology enabled innovations like digital payments, hyper-local logistics, analytics driven customer engagement and digital advertisements will likely support the growth in the sector. The growth in e-commerce sector will also boost employment, increase revenues from export, increase tax collection by ex-cheekers, and provide better products and services to customers in the long-term.

IMPACT ON MARKETS:-

- Promotion of Products Through Ecommerce product can be promote in an interesting way and with lots of information directly to the customers which reduces the cost of offline promotion because internet can interact a lot of customers and save amount of cost of advertisements can be used in different areas of business.
- **Customer Service-**Customer service can be enhanced because customers can search detailed information about product or marketplace which offers the product and can compare the prices of different market places.
- **Brand Image-** New business men can establish their brands on internet by using attractive images at an affordable price.
- **Advertisement-** Traditionally the advertisements were one- way to attract customers and let them know about the new product or market place but now through e-commerce advertisements are two-way in which customer can browse the market place and product, can compare the prices and also can ask questions to the online retailers
- **Customization-** Customized products can be made available according to the needs of customers. It will make a good place of business in market and new customers will be attracted.
- **Order Making Process-**Traditionally to take orders from customers, intermediaries are used which takes a lot of time and expenses but with e-commerce the order taking is so easy which reduces a lot of time and expenses and they can make more sales

IMPACT ON RETAILERS:-

- Turnover-Due to e-commerce the turnover of offline retailers has reduced which is a warning signal for the enterprise.
- Profit Margin-On the arrival of online shops in the market offline retailers are suffering from pricing. To survive in market, they have to sell product in law prices which covers only their operational costs and they do not get any profit margin.
- Discount-Offline retailers sell their products at discounted rates because online stores offer heavy discount to the customers and to stay in the market and to attract the customers they have to sell the products at discounts.

- Variety of Stocks-Variety of goods is offered by online stores to which offline retailers cannot compete because at the end of year the left over stock can give a huge loss to the retailer.
- Customer Services-Offline retailers are providing different services at which online stores fails. Repair and goods of services, home delivery and after sales services also like online shops.
- Window Shopping-Low prices offered by online stores leads to window shopping by customers at physical stores and they buy product online. Due to which they have prospective customer's more than actual customers.

CONCLUSION:-

Digital marketing is also growing at faster pace as it's fast, cost effective and easy. Hence this integration of digital marketing with e-commerce will bring innovations in marketing functions. Employment will increase in Information Technology and Computer Science sector, and there will be a reduction in traditional jobs. E-commerce is very good for us who provides us wide variety of products and services with lots of information and attractive pictures at an affordable price at our doorstep. It provides convenience to customers and allows the enterprise to expand their business over internet. Ecommerce have good impact on markets like reduce the cost of advertisements as many customers can attract through internet, new brand can be developed, can maintain a good relationship with customers and can make customized products according to customer's needs. But e-commerce has bad impact on offline retailers because customers buys on low price from online shops due to which they also have to lower their price and does not get any profit, retailers cannot maintain a large stock like online shops have stores because it will cost a huge loss to them. They have to spend more money in offline advertisements to attract customers.

REFERENCES:-

1. *Bharat Bhaskar. "E-commerce Framework Technologies and Applications"*
2. *BhargabKalita. Impact of E-commerce on Indian Economy, ICEIS 2016.*
3. *Dr. Kiran S Nair, Impact of e-commerce on global business and opportunities-A Conceptual Study, International Journal of Advanced Engineering and Management Research. 4.MohammadrezaShahriari, Saeidgheiji, ShahrzadShahriari, E-commerce and its impact on global trend and market. International Journal of Research Granthalaya, VOL 3, 2015*
6. *Matthew S. Eastin, "Diffusion of E-commerce: An Analysis of the Adoption of Four E-commerce Activities," Telematics and informatics, Vol.19, Issue.3, pp. 251-267, 2002.*
7. *Gibbs Jennifer, Kenneth L. Kraemer, and Jason Dedrick, "Environment and Policy Factors Shaping Global E-commerce Diffusion: A Cross-Country Comparison," The Information Society, Vol.19, Issue.1, pp. 5-18, 2003.*
8. *Amit Saha, "The impact of online shopping upon retail trade business," National Conference on Advances in Engineering, Technology &Managemen, Assam, pp.74-78, 2015.*
9. *Bharat Bhaskar. "E-commerce Framework Technologies and Applications"*
10. *BhargabKalita. Impact of E-commerce on Indian Economy, ICEIS 2016.*
11. *Dr. Kiran S Nair, Impact of e-commerce on global business and opportunities-A Conceptual Study, International Journal of Advanced Engineering and Management Research.*
12. *MohammadrezaShahriari, Saeidgheiji, Shahrzad Shahriari, E-commerce and its impact on global trend and market. International Journal of Research Granthalaya, VOL 3, 2015.*
13. *OECD.E-commerce: Impacts and Policy Challenges, Economic Outlook 67, 2000.*
14. *OECD. ICT Key Indicators. Information Technology Outlook. 2010. (35) IMF, World Economic Outlook, 2006/2011.*

Indian Economy in Pre and Post Reform period : A study

Dr. Sanjay B. Bagde
M.Com., M.Phil., B.Ed., Ph.D., M.B.A. (HR)
M.A. (Eco., A.T., Pali), GDC &A
Assistant Professor, Dr. L.D. Balkhande Arts and Commerce College, Paoni.

Abstract :

This paper intends to compare Indian economy in pre and post reform period. This paper tries to analyze how the economic reforms of 1991 in India have affected the GDP growth rate and how it has impacted the contribution of several economic and non-economic factors towards GDP growth rate determination. To carry out this comparative analysis some economic factors and some non-economic factors are considered and their effect on Gross Domestic Product (GDP) growth rate (at factor cost) is analyzed during the period of 1970-2011. The economic factors considered are capital formation rate, agriculture sector growth rate, export growth rate, import growth rate and non-economic factors are electric power consumption (Kwh per capita), poverty head count ratio at $2 a day (PPP) (% population). This paper uses ordinary least square methodology to compare pre and post reform Indian economy. This paper examines and explains how these different economic and non-economic factors have influenced the GDP growth rate in India since 1970 and thus tries to explain how different economic policies can be channelized to promote economic growth.

Keywords : GDP Growth rate, capital formation rate, agriculture sector growth rate, export growth rate, import growth rate, electric power consumption, poverty head count ratio.

1. INTRODUCTION

During 1970 and 2011 India's GDP growth rate averaged at 5.6 percent. From 1996 until 2011, India GDP growth rate averaged 6.6 percent reaching an all-time high of 9.6 percent in 2007-08 and a record low of 3.8 percent in 2003-04. The Gross Domestic Product (GDP) growth rate provides an aggregated measure of changes in value of the goods and services produced by an economy within a year. During the financial year 2013-14, India has witnessed a four year low growth rate of 4.4% and it got pegged below 5%. C Rangarajan stated that higher savings and higher productivity of capital can increase the growth rate to 8.5% for Indian economy. GDP growth rate in India has witnessed several fluctuations since 1970s. GDP growth is an important measure of eco- nomic growth for an economy, therefore the higher and sustainable the GDP growth rate, the better is the functioning of all the sectors of economy that is one can infer that there is a reverse causality between growth in different sectors of economy and GDP growth rate.

2. RESEARCH OBJECTIVE

The objective of this research is to analyze the impact of economic var- iables like capital formation rate, agriculture sector growth rate, export growth rate, import growth rate, electric power consumption (kwh per capita), poverty head count ratio at $2 a day (PPP) (% population) on GDP growth rate of India during the period of 1970-2011 and then compares the impact of these variables on GDP growth rate during 1970-1990 (pre-reform period) and 1991-2011 (post-reform period) for Indian economy. This paper, on the basis of empirical findings, suggests possible policy targets and actions for the government so as to achieve higher growth rates in future

3. LITERATURE REVIEW

Indian economy during 1950's and 1980's stagnated at 3.5% growth rate (also known as Hindu Growth Rate). This stagnation has been at- tributed to various impediments such as lack of reforms in improving agricultural productivity which has been considered as the primary cause for such low growth rates in India. It has been found that despite a significant fall in share of agriculture in GDP from 55.1% in 1950-51 to 17% in 2008-09, the importance

of agricultural sector in Indian econo- my is still very considerable. This is due to the fact that agriculture pro- vides a source of employment to a major proportion of the population in India and till date it is providing occupation to more than 60% of the population and thus acts as an important source of sustenance. Differ- ent policy agendas pertaining to improvement in health and nutrition, food security etc., also contribute to continuing importance of agricul- ture sector in India.

4. RESEARCH METHODOLOGY

In this econometric analysis, to compare pre and post reform Indian economy a multiple linear regression model is considered and eco- nomic and non-economic factors are regressed upon GDP growth rates for India. Capital formation rate, agriculture sector growth rate, export growth rate, import growth rate, electric power consumption, poverty head count ratio are the factors that are regressed upon GDP growth rate. Steps followed in the research process are detailed hereunder:-

(i) Capital formation rate, agriculture sector growth rate, export growth rate, import growth rate, electric power consumption, poverty head count ratio are regressed upon GDP growth rate sep- arately i.e. the effect of each of these factors on GDP growth rate is studied without controlling for any other factor during the period of 1970-2011.

(ii) Capital formation rate, agriculture sector growth rate, export growth rate, import growth rate, electric power consumption, poverty head count ratio are all regressed upon GDP growth rate and a multiple linear regression is estimated for India during the time period of four decades from 1970-2011. This is the main mod- el that this paper considers for explaining the movement of GDP growth rate in India during the past four decades.

(iii) The model developed to carry out above analysis is estimated separately for pre reform period (1970-1990) and for post reform period (1991-2011). And then chow test is applied to figure out whether there is any significant difference in the model analyzing the path of GDP growth rate for India in pre and post reform period or not.

5. DATA TRENDS AND RESULTS

This section discusses all the estimated results and trends in economic and non-economic factors considered during 1970-2011. Section 5.1 discusses trends in all the economic and non-economic factors that are considered for this analysis. Section 5.2 shows the result of esti- mation for step-I of research in which all factors are regressed upon GDP growth rate separately. Section 5.3 shows the result of estimation for step-II of research in which all the factors are regressed upon GDP growth rate simultaneously i.e. we analyze the effect of each factor on GDP growth after controlling for all other factors. Section 5.4 compares pre and post reform Indian economy by applying chow test to the regression model that we have built in step-II of our research for the period during 1970-1990 and during 1991-2011 for Indian economy.

DATA TRENDS

Figure 1 shows the trends in GDP growth rate of India during 1970- 2011. It can be seen clearly that GDP growth rate in Indian economy has witnessed several troughs and peaks. Before 1990, fluctuations experienced were relatively higher than those experienced after 1990. In early 1990s growth picked up a pace but towards the end of the dec- ade it not only stagnated but also decreased. The increase in growth witnessed till 2008 got reversed due to Global Financial Crisis of 2008.

Figure 2 shows the trends in capital formation rate in India during 1970- 2011. It, almost during the entire period, showed an upward trend though with some fluctuations. The quantum jump in capital formation rate was witnessed during 2000-2011. This can be attributed to the fact that radical reforms of 1991 that promoted liberalization,

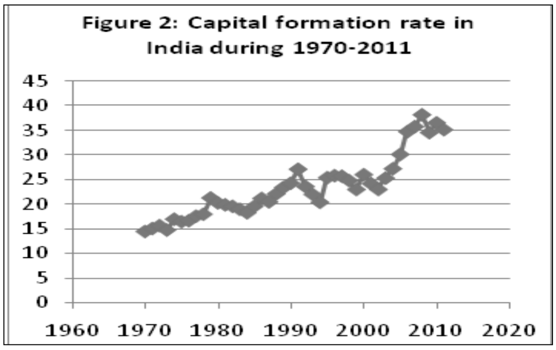

Figure 2: Capital formation rate in India during 1970-2011

privatization, deregulation and globalization had actually started to influence Indian economy by increased investment not only by domestic investors and entrepreneurs but also by foreign investors/enterprises.

Figure 3 shows trends in export growth rate in India during 1970-2011. The trend shows extreme fluctuations in the export rates and negative rates were also witnessed for the economy. The sharpest decline was ex- perienced in 1990-91 and highest growth was experienced in 2010-11.

Figure 4 shows trends in import growth rate in India during 1970-2011. The trend exhibits fluctuations in the rates for the entire period of 1970-2011. The import rates were quite low around 2000 but increased in early 2000s and fell steeply during 2008-10 and this fall is attributed to the recessionary phase that Indian economy witnessed due to out- break of Global Financial Crisis in 2008.

6. CONCLUSION

The major results of this paper shows that GDP growth rate of India has been significantly affected by capital formation rate, agriculture growth rate, electricity consumption per capita (Kwh) and poverty head count ratio (at $2 per day) during the period of 1970-2011 but export growth rate and import growth rate could not contribute towards GDP growth rate as their effect on GDP growth rate is found to be insignificant in our analysis given in section 5.3.

The analysis in this paper shows that, during past four decades, the contribution of agricultural sector towards GDP growth rate has been quite significant. Therefore, this paper concludes that agriculture growth rate has been an important contributor and determinant of GDP growth rate for period 1970-2011. Also agricultural sector being the most important source of occupation in India if coupled with effec- tive policies then it can stimulate the growth of Indian economy and also help government to deal with issues like poverty ... half of the ...culture for

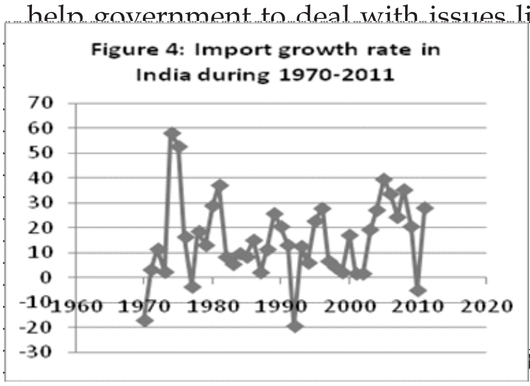

Figure 4: Import growth rate in India during 1970-2011

... period of ...d towards ...ter- minant ...had almost ...70-2011 i.e. 1% point increase in it increased GDP growth rate on an average only by 0.0059858% points as analyzed in section 5.3.

Reference :

1 *Alok Kumar Pandey, "Export and Economic Growth in India: Causal Interpretation"*

2 *Arvind Virmani, "Accelerating And Sustaining Growth: Economic and Political Lessons", IMF working paper*

3 *Augustin Kwasi FOSU, "GROWTH, INEQUALITY AND POVERTY REDUCTION IN DEVELOPING COUNTRIES: RECENT GLOBAL EVIDENCE", Global Development Outlook 2010*

4 *B.B.Bhattacharya and Sabyasachi Kar, "Long run growth prospects for the Indian economy"*

The Development of Indian Economy Important Challenges And Prospects : A Study

Dr. Sanjay Dhanvijay
Assistant Professor, Dept. of Commerce
Arts, Commerce and Science College, Arvi, Dist. Wardha

Abstract- The basic characteristics of underdeveloped countries discussed in research paper might as well be regarded as the obstacles to economic development. Even thought the general characteristics of underdevelopment are not common to all the under developed countries. Yet broad answer to the Question why a poor country is poor is implicit in these characteristic. A number of these characteristics are both the causes and consequence of poverty, unemployment, education, health care, price control, agriculture, industry, service sectors. The above factors analyze the causative relationship that inhibits development.

Each and every citizen of the country has a right to lead a decent life. Everybody must be able to fulfill minimum needs such as food, health care, housing basic education etc. However, India is a poor country where a large section of the population cannot afford all there. The matter is made worse due to the fact that our economy does not provide adequate employment opportunities so that poor people cannot get jobs and earn income. Hence eradication of poverty and unemployment is a major challenge before the economy similarly higher quality of life is achieved by getting proper education and health care facilities.

Agriculture is a basic occupation. It is the oldest business in the world and nearly two thirds of the population of the worlds is dependent on agriculture for it livelihood. Agricultural progress is normally regarded as a prerequisite of economic development. Agriculture is the foundation on which the entire superstructure of the growth of industrial and other sectors of the economy has to stand.

Keywords- Agriculture, Education, Information, Software, Tertiary, Livelihood, Self Sufficient.

REVIEW OF LITERATURE

1. M.L. Shingam: He had explained the Indian economic development and some economic development models also explained in his theory. The development models are use full to take for example of development of any nation.
2. Miss Ambhure H.M.: She has explained the service sectors importance in Indian economy. Now days what is the position of service sector in Indian economy. The service sectors are Banking and Finance, Industrial sectors, Information technology, Software these are the important to Indian economy and increasing of national income and higher standard of living in India.
3. Chandrashekher Prasad: He has explained the Indian economy through the five year plan period. The sixty five years of the Indian Economy development and its prosperous of the various sectors like agriculture, industry and service sectors. The progress of Indian economy explained through the five year plan period. An exhaustive description and review of development in the Indian economy since independence in 1947. The contemporary account of problems, policies and strategies. Achievements and future prospects of the Indian economy.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is depends upon secondary sources related to reports, research paper, government publication, books etc. This is a concept paper and the researcher has adopted the method of reviewing different research article, research journals, website

and articles and Govt. Gazzets.

Challenges and prosperous of economy:

I) Poverty and unemployment: According to planning commission of the govt. of India anybody who is not able to get 2400 kilo calories (kcl) from food intake in rural area and 2100 Kcal. from food intake in urban area is termed as poor. This is called as poverty line in India. It is true that food is most essential for our existence we take food to get energy for our body so that we can perform certain activities. Energy is measured in term of kilo calories. In rural areas people do lot of hard work to earn their living. According to experts the minimum energy required by person for doing such work is 2400 K cal. in rural and 2100 K cal. urban area. To get this energy a person requires some amount of food in the form of cereals, pulses, vegetables etc. to by these food items the person must have some amount of money. This implies that if the person is not able to earn this money to buy the food needed in order to get the required energy to do work, then the person is said to be below poverty line or simply poor, these essential things such as clothing, shelter and essential goods etc. These goods also come under minimum requirement to buy all these items. One reason being unemployment among the population who are willing to work but there is no work for working persons. The economic growth rate is very slow due to there is no work then the suffering the labor class for their earning. The slow growth of industries, education and training are main reason for unemployment in India. Also our agriculture is already over burden with population and employment is seasonal there.

II) Unemployment or problem of unemployment: India has been facing the problem of unemployment and labor surplus, unemployment is normally found in all economics, but it is serious in the Indian economy. Unemployment depicts the darker side of economic progress and it only illustrates inefficient utilization of human resources, lower production and lower standard of living.

III) Health care, Role of Development: Another major challenge before the country is to provide better health care 254 females out of every 100000 die giving birth. This is called maternal mortality rate (MMR) 50 out of 1000 die at the time of birth is called a infant mortality rate. 15 children out of 1000 die before completing 4 years of age which is known as child mortality rate. Certainly this news is not encouraged. There are so many villages and remote areas do not have adequate health center or hospitals and doctors to attend the problem of people. In 2010-11 the govt. spend or only about 05% of total expenditure on health care which is only 1.27 % of our national income measuring of health care.

IV) Price rise, Role of Development: People pay prices to buy different commodities in the market. It price increase than it becomes difficult to buy the same amount of the goods and services. As a result, the level of satisfaction of the individual falls When you pay more prices, your existing income looks less than before since you have to now pay more money to buy less amount of goods people wants to buy in the market is more than its actual availability then this will create a situation of shortage of the particular goods. As a result the price of goods has not been adequate. For example, food grain production falls if a drought situation happens. Another reason of shortage could be wastage of the goods due to lack of proper storage facilities. Finally shortage will accrue if the seller hoards the goods without selling it so that a man made shortage creates high prices of goods.

V) Feature of Agriculture- Role of Development: Agriculture is the main occupation of the people nearly 60 to 80 % of the population is engaged in agriculture and its related activities. Poverty is wide spread; population grows at a high rate (about 2 % per annum). The standard of living of people is generally low and productivity of labor is also considerably low. The production techniques are backward. Investment in research and development is quite low. The incidence of unemployment and under development is quite high. Income inequalities are wide spread.

VI) Industrialization in economic development: Industrialization plays a vital and crucial role in economic development of an under-development nation (like India) compared to the developed

nations. Which are largely industrial economics the under developed nation are predominantly agricultural economics. Industrialization in such a underdeveloped nations is dependent on the role of agricultural sector. In India industrialization plays an important role in modernizing agriculture and improving productivity in that sector. Similarly agriculture plays an important role in the industrial development.

Some problem of Industrialization;

The small scale and cottage big industries are beset with a number challenges. Many of big industries are sick at the end of 2010. There were as many 13.5 % big units in the country. The industries, due to various problems have failed to make their contribution to the full to the development of country along the desirable lines. The important problems are shortage of capital. The institutions which provide finance to their industries are not adequately developed. As result they are faced capital shortage.

The next problem is raw material. Raw materials are not available in sufficient quantities at require site quality and at seasonal rates. Due to this there is wastage of productive capacity and many units thus incur hugs losses.

VII) Service sectors role in Development: The service sector with around 57% contribution to gross domestic product GDP in 2014-15, has made rapid strides in the past decade and a half encourage as the largest and one of the fastest growing sectors of the economy. The service sectors is not only the dominant sector in India's GDP, but has attracted significant foreign investment flow, contributed significantly to expect has as well as provide large scale employment. India's service sector cover a wide variety of activities such as made. Hotel and restaurants, transport, storage and communication, financing, insurance, real estate, services, community social and personal service and services associated with construction.

As result employment also adjusting to changes and people are leaving the agriculture sector to find work in the service sector. This job creation is particularly use full as often it provides employment for low skilled labors in the tourism and retail sectors. Thus benefiting the poor in particular and repenting an overall increase in employment. The service economy in developing countries is most often made up the financial services, tourism distribution, health and education etc.

India has the second fastest growing services sector with its compound annual growth rate at nine percent, just below China's 10.9 % during the last 11 year periods from 2001-2012. The economic survey for 2013-2014 said Russia at 5.4 % is a distant third.

Among the world's level countries are in terms of GDP. India ranked 10th in terms of overall GDP and 12th terms services GDP in 2012. It said adding that services share in the world GDP was 65.9% but share in employment was only 44% in 2012.

Economic Growth;

The economic growth is the increase in the market value of the goods and services produced by economy over time. It is conventionally measured as the percent rate of increase in rural gross domestic product GDP reference to Gross domestic product, it is the market value of all officially recognized final goods and services produced with in country in a given period of time generally a year. GDP per capita is after considered as an indicator of country's standard of living.

Conclusion- Finally to conclude that the service sector is very important for India, as it is contributing half of the GDP growth in the Indian economy. Employment is increasing due to the development of service sector. There is a very goods cope to improve further in the service provided by the companies and government. As India is developing very vastly there is a need for change in the quality and also the speediness of service sector.

VIII) Educations role in Development: In the last one hundred years significant economic growth has been achieved only on these countries in which a high proportion of the total population is founded in primary schools, high enrollment in elementary education do not guarantee growth. Other complex factors are obviously involved. But a high

enrollment appears to be a requisite for significant growth.

As economics industrialize urbanize and mature their requirements for more sophisticated citizens appear to increase. After primary enrollments have become high, in more economically successful countries the emphasis on education has shifted onward to the secondary and higher education levels.

IX) Higher Economic growth, role of development: Economic growth means increase in our countries total income and per capita income. According to prof. a Maddison " The rising of income levels is generally called economic growth and more output and economic development implies both more output and changes in the technical and institutional arrangement, by which it is produced;" This is possible when India's agriculture and industrial production increase as well as service sector expands in the desired manner, sum of the steps, taken by the government in this direction. India has been encouraging establishment of industrial (small scale, large scale and heavy) sector since second plan period. The agriculture has been encourage to farmers with the HYV's, fertilizer, pesticides, irrigation facilities to given the govt. since green revolution.

The agricultural production increased and it helps to increasing the industrial sector. The industrial sector produces goods for the use of people, machines and help service sector to expand.

RESULT AND FINDING

1. Poverty of ratio is gradually reduced the government of India with implementing policy. The policies makes keep in their mind solve the problem and help to increase the national income as well as personal. The poor people's purchasing power increased with help of providing work, than the poverty ratio is reduced.
2. The govt. doing to remove poverty and create employment opportunities for its citizens. The govt. has been making policies and spending a lot of money for the employment schemes. Similarly unemployment rate los not been allowed to rise beyond control. The govt. has introduced various schemes for controlling the unemployment problem of the nation.
3. The govt. provided health facilities to people. The govt. expanded the services of health care to Indian peoples. The various health centers are also established in taluka level and as well as to circle level for the providing of health safety of the rural and urban people.
4. The govt. controlling of the prices of essential goods which is purchasing of poor people. The govt. maintaining the prices of food grain of marketable goods. The govt. should also provide through public distribution system to below poverty persons. When the market demand decrease the price of food grains and essential goods rate also down. There are not increases the price of goods.
5. Agriculture sector at present nearly 56 % populations to providing employment opportunities. There has been an increase in the absolute number of people engaged in agricultural activities. The agriculture sector is the backbone of an economy which provides the basic ingredients to mankind and now raw material to industries and food for people.
6. Industrialization plays a vital and crucial role in economic development of an Indian economy. The industrial sector 27% share of GDP of the nations. The industrial sectors provided the lot of job opportunities, in rural as well as to urban peoples. In India industrialization plays an important role in modernizing agriculture and improving productivity in that sector. Industrialization accelerates economic growth.
7. As a result, employment also adjusting to changes and people are leaving the agriculture sector to find work in the service sector. This job creation is particularly useful as after it provides employment for low skilled labor as well as skilled works (Eng. Tech. and Doct.) in the tourism and retail sectors. The service of economy in developing countries is most after made up the financial services, health and education.

8. Education is fundamental to development and growth. The human mind makes a possible all development achievements from health care, advance agricultural innovation create skill educated student for the nation development. The important of education in development on economic development and broadly on improving people's lives and together declared education for all as goal.

CONCLUSION

1. On major reason of poverty being employment among the population who are using to work, the govt. provided the employment opportunities in various sectors and through govt. policies.

2. The govt. introduced various schemes for the poor people for creating job opportunities. That is to remove the poverty and solve the problem of unemployment of the nation.

3. The education is king pin of the all sectors of Indian economy. The govt. of India has taken different measures to provide education to all peoples (student). The govt. has taken several steps to develop higher and technical education.

4. The govt. of India more priority given to health care of peoples. The health is wealth says the slogan according to that slogan the health is most important. The govt. taken the care of health due to provided the health care facilities to Indian peoples.

REFERENCES

[1] *Bimal Jalan (June-2010): Indian Economy; Problems and Prospects of Indian economy.*

[2] *Agrwal A.N. (July-2009): Indian Economy; Problems and Development and Planning.*

[3] *Dr. Chandrashekhar Prasad (July,2012, New Delhi): Agriculture and sustainable development in India.*

[4] *Mishra R.S.(Aug-2000): Economics of Development.*

[5] *Krishnamurthy H.R.(June 2012,Bengloru): Economic Development of India.*

[6] *Barthwal R.R. (June 2010); Industrial Economic; An Introductory Textbook.*

[7] *Dr. Halmandge B.V. (Souvenir Valume-01; 28 Feb 2015): Challenges before Indian Economy; Indian employment problem.*

[8] *B.V. Halmandge (Volume - 2; Issue-10, Oct-2016) : Important Challenges and Prosperous of Indian Economy : Reference to Agriculture Sector*

Five Trillion Economy Trail for Strategy New India @ 75

DR. Ashok H. Dhote
Taywade College Mahadula Koradi
Koradi, Dist. Nagpur(M.S.)

DR. Dilip B. Malpe
Shri Samartha Arts & Commerce College
Ashti, Dist. Wardha(M.S.)

Abstract:-

Preparing the strategy is only the first step towards India's economic transformation. The foresighted framers of our celebrated Constitution have set the enormous challenge of simultaneously completing India'striple transition across social, political and economic fields. India is one of the very few countries that have taken on this historical challenge of completing the three transitions together. Having successfully taken forward the social and political transitions, India is now within sight of completing its economic transition as well. As outlined in this Strategy Document, successfully completing our economic transition will enable us to achieve freedom from squalor, illiteracy, corruption, poverty, malnutrition and poor connectivity for the common Indian. By 2022, New India will provide a solid foundation for clean, inclusive, sustained and sustainable growth for the next three decades. The 'Strategy for New India @ 75' reflects our preparedness to make this transition. Its recommendations are practical and detailed to facilitate time-bound implementation. All levels of government must work together to achieve the vision of New India. Working together as 'Team India' will ensure prosperity for all while protecting our environment and promoting the emergence of an innovative eco-system, propelling India to the front ranks of the global economy. The positive news is that high growth rate has been achieved with strong macroeconomic fundamentals including low and stable rates of inflation and a falling fiscal deficit. However, along with macroeconomic stability, the sufficient condition for escalating growth is to continue with the structural reforms that address the binding constraints for a more robust supply-side response. The government has taken significant measures to attract foreign direct investment by easing caps on the extent of permissible stake holding improve the availability of credit for the private sector in the financial markets. Consolidate smaller plots of land through pooling to enhance productivity. The consolidation of fragmented landholdings is essential to exploit scale economies and increase farm incomes. Pooling the land of willing farmers and organizing them into land shares or joint stock companies will allow farmers to earn dividends based on their equity shares. Farmers will also earn wages/salaries as an employee based on agricultural output. The strategy provides for a detailed exposition across forty-one crucial areas. Together with the progress already made, the strategy identifies binding constraints, and suggests the way forward for achieving the clearly stated objectives. The strategy was prepared through wide consultations with all three groups of stakeholders, viz., business persons, academics including scientists, and government officials. This paper is overview for economic study.

Keywords:- India @ 75', growth rate, credit, foreign direct investment, government, productivity.

Introduction:-

The strategy document has been disaggregated under four sections, which are: Drivers, Infrastructure, Inclusion and Governance. The major recommendations are outlined below

1. The section of drivers focuses on the engines of economic performance on growth and employment, doubling of farmers' incomes; upgrading the science, technology and innovation eco-system; and promoting sunrise sectors like fintech and tourism. The recommendations in this section include:

- Accelerating the economy to achieve a GDP growth rate of about 8% on average during 2018-23. This will increase the economy's size in real terms from USD 2.7trillion in 2017-18 to nearly USD 4 trillion byv2022-23.

- Increasing the investment rate as measured by gross fixed capital formation (GFCF) from the present 29% to 36% of GDP by 2022.
- In agriculture, shift the focus for converting farmers to 'agripreneurs' by further expanding National Agriculture Markets and replacing the Agricultural Produce Marketing Committee Act with the Agricultural Produce and Livestock Marketing Act.
- Encouraging 'Zero Budget Natural Farming' techniques that reduce costs, improve land quality and increase farmers' incomes. This has emerged as a tested method for putting environment carbon back into the land.
- Ensuring of maximum employment creation, codification of labour laws and undertaking massive effort to upscale and expand apprenticeships.
- Revamping minerals exploration and licensing policy by launching a new mission "Explore in India".

Recommendations under Infrastructure:

2. The section on infrastructure deals with the physical foundations of growth which are crucial to enhancing the competitiveness of Indian business as also ensuring the citizens' ease of living. The recommendations in this section include:

- Expediting the establishment of the Rail Development Authority (RDA) which has been approved already. RDA would aid railways to make informed decisions on an integrated, transparent and dynamic pricing mechanism.
- Doubling the share of freight transported by coastal shipping and inland waterways and providing for viability gap funding until the infrastructure is fully developed.
- Developing an IT-enabled platform for integrating different modes of transport and promoting multi-modal and digitized mobility.
- Completion of the Bharat Net programme in 2019. All 2.5 lakh gram panchayats to be digitally connected. This would aid in delivering all government services at the state, district, and gram panchayat level digitally by 2022-23.

Recommendations on Inclusion:

3. The section on Inclusion focuses on the urgent task of investing in the capabilities of all of India's citizens. This section has three themes which revolve around the dimensions of health, education and mainstreaming of traditionally marginalized sections of the population. The recommendations in this section include:

- Successful implementation of the Ayushman Bharat programme by establishing 150,000 health and wellness centres across the country, and rolling out the Pradhan Mantri Jan Arogya Abhiyaan (PM-JAY).
- To create a focal point for public health at the central level with state counterparts and promoting integrative medicine curriculum.
- Upgradation of the quality of the school education system and skills, including the creation of a new innovation ecosystem at the ground level by establishing at least 10,000 Atal Tinkering Labs by 2020.
- Conceptualizing an electronic national educational registry for tracking each child's learning outcomes.
- Giving a huge push to affordable housing in urban areas to improve workers' living conditions and ensure equity while providing a strong impetus to economic growth as already done in rural areas.

Recommendations on Governance:

4. The section on governance focuses on how the governance structures can be streamlined and processes optimized to achieve better developmental outcomes. The recommendations in this section include:

- Implementing the recommendations of the Second Administrative Reforms Commission as a prelude to appointing a successor for designing reforms in the changing context of emerging technologies and growing complexity of the economy.
- Setting up of a new autonomous body, viz., the Arbitration Council of India to grade arbitral institutions and accredit arbitrators to make the arbitration process cost effective and speedy, and to pre-empt the need for court intervention.
- Addressing the backlog of pending cases by shifting part of workload out of regular court system.

- Expand the scope of Swachh Bharat Mission to cover initiatives for landfills, plastic waste and municipal waste and also generating wealth from waste.

The strategy India @ 75 is an attempt to bring innovation, technology, enterprise and efficient management at the core of policy formulation and implementation. Successful Implementation would be a tribute to the great warriors who sacrificed their lives for the freedom of India.

- The strategy is replete with environmental and livelihood related

- The focus is more on economic
- While there is great focus on forest conservation, there is an urgent need to conserve non- forest ecosystems such as grasslands, wetlands, mountains, and
- Without a strong, unambiguous commitment to upholding these protections, and putting communities at the centre of decision-making, India @ 75 is going to be an even more unequal, unjust, and conflict-ridden society than India @
- We need to learn from the many alternative initiatives for food, water, energy, housing, education and health existing across India, which show the way to more just and sustainable livelihoods and ways of living.

Summary/conclusion:-

- The development strategy includes doubling of farmers' income, boosting 'Make in India', upgrading the science, technology and innovation ecosystem, and promoting sectors like fin-tech and tourism.
- It prescribes reducing upper age limit to join the civil services to 27 years from the present 30 years for General Category candidates by 2022-23 in a phased manner and also to have one integrated exam for all civil services.
- It calls for successfully implementing the Ayushman Bharat programme including the establishment of 150000 health and wellness centres and rolling out Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana.
- The document outlines the need for creating agripreneurs, which implies creation of agro-processing industry at a much faster pace to enhance farmer participation though agro processing.
- It calls for participation of Private Sector in Indian Railways. From ownership of locomotives and rolling stocks to modernising stations, improvement of the railways hinges on private participation.
- It boasts of expanding the scope of Swachh Bharat Mission to cover initiatives for landfills, plastic waste and municipal waste and generating wealth from waste.
- The government will have to ease the tax compliance burden and eliminate direct interface between taxpayers and tax officials using technology.
- It suggests better compensation to banking correspondents, facilitating paperless banking and introducing financial literacy chapters in school curricula to spur financial inclusion.
- It recommends identification of the poorest among the minority communities through the socio-economic caste census data for proper targeting of various schemes.

References:-

1. Strategy for New India @ 75 - NITI Aayog https://niti.gov.in › writereaddata › files › Strategy_for_New_India

2. Strategy for New India at 75 - Drishti IAS https:// www.drishtiias.com › summary-of-important-reports › strategy-for-.

3.https://blog.nextias.com › strategy-for-new-india

4. https://amritaias.com › civilswiki › new-india-75-niti-aayog-document-summ...

5. Indian Economy - Ramesh Singh

6. Ethics, Integrity and Aptitude Subba Rao and P.N. Roy Chaudary

Five Trillion Economy for India said "The path is the goal"

DR. PRASHANT M. JADHAO
Shri Samartha Arts & Commerce College
Ashti, Dist. Wardha(M.S.)

Abstract

A young India, with a large digitally enabled middle class is asking for growth and change. Without building the skills and capabilities necessary to drive innovation, the nation risks stagnation. However, if India can create capabilities for growth and new solutions, the opportunities, both at home and abroad, are limitless.

India can build shared prosperity for its 1.25 billion citizens by transforming the way the economy creates value. Corporate India has a critical role to play in this story, not only by creating value by addressing key societal needs, but in supporting a vibrant entrepreneurial sector. Additionally, it needs to partner with the government in order to implement new developmental approaches. key sectors such as education, healthcare, agriculture, financial services, power, manufacturing, retail, urbanization, digital and physical connectivity suggests that new solutions are necessary in each sector. These solutions will enable sectorial growth with a fraction of the resources to attain desired outcomes. As the world increasingly confronts technological change and sustainability challenges, we believe India and an exemplar for other growth markets. Paper study also outlines how government will need to create national platforms and improve the ease of doing business. A sixth of humanity, with the intellect, energy and creativity of a young nation is poised to grow rapidly. we are energized and humbled by this opportunity and the benefits that can flow to India¡¦s citizens, its businesses, investors and the government. This journey will have its own sets of challenges, and by no means guarantees growth. But, with a concerted effort we believe rapid, equitable and sustainable growth is achievable. Entrepreneurship initiatives in India are driven by primary motives of addressing gaps¡Xand not for creating paradigm-shifting change. In this paper discussing about key path To move towards five trillion economy for India.

Keyword

Five Trillion, 1.25 billion citizens, guarantees growth, Community Development, Green Jobs, Traditional Knowledge

Introduction

In its seventh decade of independence, India stands on the cusp of major change: a transformation that could lead to unprecedented economic growth paired with radical improvements in the nation's Human Development Index (HDI). Over the past two decades, India's gross domestic product (GDP) has risen by more than US$1tr, in the process bringing millions of citizens into a new cohort we call the emerging middle class. We set out to understand what it would take for India to increase its GDP by 9% per year to become a US$10tr economy over the coming two decades.

Breaking new ground by deploying solutions for rapid, sustainable, and resource-efficient growth; a play-to-win approach by young and growing nations seeking a radically different development path; a phrase denoting small steps by millions of people that can culminate in a giant leap forward for their nation; a phrase that citizens, entrepreneurs, business leaders, investors and government leaders associate with a 'once-in-a-lifetime opportunity' to lift millions into prosperity; an approach that industry leaders can use to build new capabilities for profitable growth; a state of mind focused on possibilities while recognizing roadblocks in solving a wide set of challenges facing a nation

Our father of the nation Gandhiji once said, "The path is the goal".

- **Creating Green Jobs:** A study titled 'Green Jobs: Towards decent work in a sustainable low-carbon world', from United Nations Environmental Program in collaboration with Cornell University Global Labor identified few sectors which maybe focused on as future growth engines that can generate green environment friendly jobs. Some of the sectors are renewable energy, recycling, green buildings, sustainable forestry management, agroforestry, small scale sustainable farming, organic farming, mass vehicle industry like the bicycle industry, etc.

- **Community Development:** For the last 25 years of Indian developmental story, we focused on two pillars, government and market. But at present, this sort of development resulted in more income inequality and jobless growth. The Third Pillar argued for community development as a tool for economic development and job creation in a more equitable and environment-friendly way.

- **Traditional Knowledge:** Before the industrial revolution, India used to have 24% of global income with his enriched traditional knowledge in farming, handloom and handicrafts, etc. India's huge biodiversity enriched us significantly in wealth creation on those days, global experts who are working on climate crisis now argue traditional knowledge, traditional lifestyle and the art of living of indigenous people are very important factors to combat climate challenges and create opportunities for green growth and jobs.

India has possessed the right ingredients for economic transformation for years. However, economic growth spurts have been followed by stagnation, and HDI has remained stubbornly low. India's economy entered the new millennium strongly, with GDP growth averaging 7.6% during 2000-2010 and the economy more than doubling in size during that time. But since then, performance has stumbled, with growth of less than 5% in the past calendar years.

Innovation, design, and manufacturing go hand-in hand. The closer you can colocate these operations, the more effective is the leverage you can get. It is a little theoretical to talk about design and innovation in one part of the world and manufacture in another. the country needs digital content and solutions that address the needs of a wide range of users, including elderly individuals, women, and people running or working in small- and medium size enterprises in rural India. Multilingual content will be required to penetrate diverse regional markets throughout India. Indeed, findings from a study conducted by the Internet & Mobile Association of India suggest that almost 43% of non- computer users in rural markets.

Infrastructure is the key for the development of the nation. When you have roads, schools, hospitals, water, then people move to those areas and that's when development happens. You have to get people away from urban areas. You have to develop rural areas and make it an attractive place for people to live. You have to create mini cities, which have to be supported by schools and hospitals. It really is about doing small projects but doing them right. It is about empowering local governments and the local leadership. You need to provide them with an agenda, hand over responsibility and make them accountable. Innovation in any economic system happens through a process of variation and selection. The process resembles that of evolution in nature. In an economic system, entrepreneurs typically provide the variation in ideas and solutions, while large firms help select and scale the right ventures to bring about wider change. Heightened expectations and aspirations among all sectors of society. In this research shows that the private sector established corporations and entrepreneurial companies will

play a critical role and that the government can (and must) serve as a powerful enabler. The private sector will need to do the this:

- **Innovate:** Create an innovation ecosystem while crafting and executing solutions
- **Invest:** Channel resources toward strengthening capabilities essential for executing solutions
- Lead: Foster a mind-set of change that will inspire others to help support

Study recommend that they convene sector leaders

and reward problem solvers, help promote a culture of risk and entrepreneurship, find new ways to walk hand-in-hand with government, and engage civil society. Below, we explore these pathways in greater detail. India¡¦s economy, particularly in its rural regions, is vulnerable to the vagaries of the monsoons. The ESI considers this a serious risk to the nation's development, given long-term climate change trends. The Himalayan ecosystem is also environmentally fragile, and major changes in the conditions there. India clearly needs systemic changes around gender equality and security. These have not only social equity implications but also economic implications. For instance, negative realities of security of women in India not only impede the tourism sector but also raise fundamental questions on the efficacy of citizen protection mechanisms. Thanks to the shift in focus to higher-value-added sectors (such as high-tech manufacturing and communications), more young people delay entering the labour force so that they can attain higher levels of education; in particular, tertiary education. Those who do enter the job market benefit from strengthened on-the-job training programmes, such as apprenticeships.

Accelerated investments without major technological transformation. Rapid improvement in physical capital accumulation; human capital improvements as in scenario . High FDI inflows and increased government borrowing, increased domestic investment. Rapid improvement in physical infrastructure and human capital, using existing methods Marginal improvements in labor productivity No significant improvement in investments by private sector and foreign investors

*Enabling venture-capital funds, angel investors, and businesses to provide equity to entrepreneurs ¡E Enabling banks and financial investors to provide debt to entrepreneurs ¡E Fiscal policy initiatives ¡E Regulatory reform affecting fund raising, operations, and exit, especially domestic capital raising ¡E Regulatory reform for promoting credit to start-ups ¡E Creation of innovative products for providing non collateralized debt. ¡E Procedural and regulatory reform for all stages of business ■ Entry-single window clearance, information availability, industrial clusters etc. Operations - labour laws, intellectual property laws etc. Exit mechanisms and modalities including paperwork and restrictions. Facilitate collaboration with overall ecosystem ■ Funding innovation hubs ■ Participation in dialogue with all stakeholders to ensure consultative policy formation ■ Facilitate effective provision of services by incubators ■ Creation of accreditation frameworks for certifying quality of startups ¡E Hard infrastructure development. Improving the ease of doing business ■ Provide tax incentives to entrepreneurs

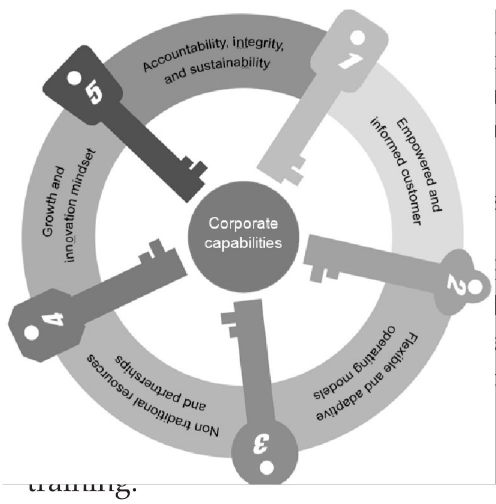

d exit ■ Media
rs ■ Tolerance
repreneurs ¡E
■ Building
ation focus ■
s. ■ Build the
roads, rail etc
Provide access
Provide access
equity ■Angel
ng the quality
l institutions
iding relevant
training.

The coming era of change and new solutions requires a renewed role for women. Indian women today may have less political or economic power than men, but they are also less associated with vested structures and old ideas and methods. Thus, as India seeks to implement new solutions in its ambition to become a US$10tr economy, we believe that women will emerge as champions of change

and new thinking, thanks to their increased participation in India¡¦s economy and society. India's vast historical and linguistic heritage, with a strong tradition of respecting diversity, offers the country an extraordinary source of innovation and is a remarkable asset. As a vibrant country seeking new solutions to the increasingly complex and connected challenges, these assets will need to be an integral part of helping shape the Winning Leap solutions and will strongly influence India¡¦s ability to effect change. Technology is bound to play a central role in any transformation. It is likely; too, that technology will help shape the culture of a new India, especially true in a country where almost 750 million citizens are under 30 and where technology forms an increasing part of day to day life. New cultural norms are likely to emerge¡Xat once respectful and questioning, traditional and digital.

Conclusion

India's youth want to make an economic and social difference. Members of a burgeoning emerging middle class are looking for new, customized solutions to address unmet needs. Citizens and consumers are feeling informed and empowered to demand as well as drive change. Citizen organizations are pushing to ensure that economic growth is accompanied by equally valuable improvements in human development. In the sections that follow, we take a closer look at these calls for change. focuses on the role that corporations and entrepreneurs must play in helping to deliver this growth while building new capabilities. critical role that the government will have to play to support this goal, by creating national platforms and an enabling environment. A key outcome of the technology revolution in India has been connectivity, which has fueled unprecedented access to information. Millions of

Drivers

1. Growth
2. Employment and Labour Reforms
3. Technology and Innovation
4. Industry
5. Doubling Farmers' Income (I): Modernizing Agriculture
6. Doubling Farmers' Income (II): Policy & Governance
7. Doubling Farmers' Income (III): Value Chain & Rural Infrastructure

8. Financial Inclusion

9. Housing for All

10. Travel, Tourism and Hospitality

11. Minerals

Infrastructure

Figure B: How new approaches could contribute to India's economy

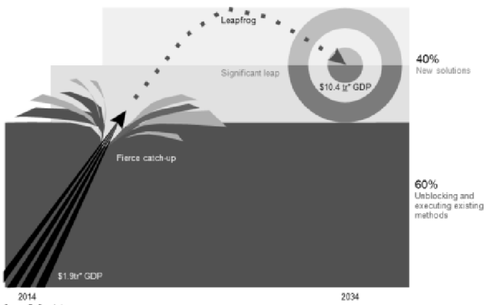

Source: PwC analysis

rways

18. Digital Connectivity

19. Smart Cities for Urban Transformation

20. Swachh Bharat Mission

21. Water Resources

22. Sustainable Environment

Inclusion Strategy for

23. School Education

24. Higher Education

25. Teacher Education and Training

26. Skill Development
27. Public Health Management and Action
28. Comprehensive Primary Health Care
29. Human Resources for Health
30. Universal Health Coverage
31. Nutrition
32. Gender
33. Senior Citizens, Persons with Disability and Transgender Persons
34. Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), Other Backward Classes (OBCs), Other Tribal Groups and Minorities

Governance

35. Balanced Regional Development: Transforming Aspirational Districts
36. The North-East Region
37. Legal, Judicial and Police Reforms
38. Civil Services Reforms
39. Modernizing City Governance for Urban Transformation
40. Optimizing the Use of Land Resources
41. Data Led Governance and Policy Making

people who had little means to join the national discourse can now gain new insights into the world around them. Farmers know crop prices. Consumers understand global standards of product and service quality. Rural Indians recognize the differences between the opportunities available to them and those available to their urban.

Human development should be the key focus area for India, and that infrastructure, education, and healthcare will constitute the nation¡¦s biggest challenges. They identified corruption, regulations, and lack of a forward-thinking mind-set as the biggest roadblocks to surmounting those challenges. They cited India¡¦s demographic dividend and entrepreneurial spirit as the country's greatest strengths. In India, the government and private sector have to work together closely. It¡¦s important for processes to be transparent. You need to have laws that are uniformly applicable without much discretion. You need both the legal system and the regulators to support a transparent and fair system. We have to take cognizance of four important factors for the leap to happen. Firstly, we need to understand the demographics of the country. Secondly, we need to look at the way global markets and the regulatory environment is moving. The third aspect is to adopt technology required to create scale. And lastly, we need to permeate into untouched rural markets.

References

1. *Climate Resilient Coastal Cities,¡¨ TERI. Available at http://www.teriin.org/ index.php?option= com_events&tas k=details&sid= 722&Itemid= 110.*
2. *Krahmer, Holger, 2014. India¡¦s Lawless War on Intellectual Property, Wall Street Journal. Available at http://online.wsj.com/ articles/ SB10001424052702304679404579456672440016300.*
3. *The Economic Times. Available at http:// articles.economictimes. indiatimes.com/2014-06-23/ news/50798697*
4. *Washington DC: Information Technology & Innovation Foundation.*
5. *The Earth Security Index 2014. Available at http:// earthsecurity. org/wp-content/uploads/2014/06/ EarthSecurityIndex.pdf*
6. *National Geographic - India¡¦s Push for Renewable Energy: Is It Enough? Available at: http://news. nationalgeographic.com/news/ energy/2014/09/ 140919-indiamodi-renewable-energy-scienceworld-wind-solar/*

Impact Of Changes In Income Tax Policies On Economic Development And Individual

Dr. Saurabh Shukla
Assistant Professor Dr.M.K.Umathe College, Nagpur.

Income Tax Act, 1961 is the guiding baseline for all the content in this report and the tax saving tips provided herein are a result of analysis of options available in current market. Every individual should know that tax planning in order to avail all the incentives provided by the Government of India under different statures is legal.

A change in tax slab is the need of the hour to provide relief to individual taxpayers from the recent slowdown. The GDP over the past few quarters (except the last) has registered a decline; resultantly companies will be doling out lower salary hikes and bonuses this year. Salaries in India have been witnessing a decrease in the year-on-year increase, according to Willis Towers Watson. Many employees have been laid off across sectors due to the slowdown.

An increase in tax slabs will leave taxpayers with more money. With more take home amount, individuals will either save more or spend more. A higher net take home will give a big boost to consumption, increasing demand for goods and services, which would benefit companies. These compan ies will, in turn, make more money and pay more taxes

Need and Objectives of Research

A) To study the consequences of changes in Income tax policies on Economic Development & Individual progress.

B) To study about the socio-economic development of the country due to changes in income tax policies.

C) To determine how Changes in Income tax policies play a vital role in the development of the economy.

Income Tax Slab

Under this tax structure, income is categorized into different groups and the criteria for grouping is the amount of earned income. Each such group is called a TAX SLAB. Tax is charged at different rates on the range of income falling under different tax slabs.

Income Tax Rates/Slabs

Income Tax Rates/Slabs for Assessment Year. (2017-2018)

1) For men and women less than 60 Yrs.

Slab (Rs.)	Tax (Rs.)	Surcharge on Income(if TI > Tax Rs. 1 Crores)
less than 2,50,000	Nil	Nil
2,50,000 to 5,00,000	(TI - 2,50,000) * 10%	15%
5,00,000 to 10,00,000	20%	15%
Greater than 10,00,000	30%	15%

2) Men and Women aged 60 years or more but less than 80 years

Slab (Rs.)	**Tax (Rs.)**	**Surcharge on Income(if TI > Tax Rs. 1 Crores)**
less than 3,00,000	Nil	Nil
3,00,000 to 5,00,000	(TI - 3,00,000) * 5%	15%
5,00,000 to 10,00,000	20%	15%
Greater than 10,00,000	30%	15%

3) Men and Women aged 80 years or more.

Slab (Rs.)	Tax (Rs.)	Surcharge on Income(if TI > Tax Rs. 1 Crores)
less than 5,00,000	Nil	Nil
5,00,000 to 10,00,000	20%	15%
Greater than 10,00,000	30%	15%

Health Education Cess @ 4% : The earlier cesses (Primary Cess and the Secondary and Higher Education Cess) @ 3% have been replaced by a new cess namely Health and Education Cess for AY 2018-2019 @4%.

RESEARCH METHODOLOGY

Research is defined as a careful consideration of study regarding a particular concern or a problem using scientific methods. Research is a systematic inquiry to describe, explain, predict, and control the observed phenomenon.

A) Place of Research

Nagpur is selected as the place of research. Nagpur is selected as a place of research as it is convenient from the point of view of researcher as he is a resident of Nagpur. In India, B)

B) Exploratory Research.

Exploratory research is concerned with the solution of particular problems. Exploratory research is the research conducted for a problem that has not been studied more clearly, intended to establish priorities, develop operational definitions and improve the final research design.

C) Research Plan.

Research plan includes two stages.

1. Sampling.
2. Data collection.

C.1 Stratified Sampling.

This method of selecting samples is a mixture of the deliberate and random sampling techniques. This research "Impact of Changes in the Income Tax policies on the Economic Development and Individual Progress" is based on stratified sampling.

It is divided into different income tax slabs. Income tax such as A) 0 - 2,50,000

B) 2,50,000 to 5,00,000

C) 5,00,000 and further.

SAMPLE SIZE:

Sample size determination is the act of choosing the number of observations or replicates to include in a statistical sample. In complicated studies there may be several different sample sizes involved in the study: for example, in a stratified survey there would be different sample sizes for each stratum.

a) 8 employees from Private sector.

b) 8 employees from Government sector.

SAMPLE UNIT:

A Sample unit in a statistical analysis is one member of a set of entities being studied. It is the material source for the mathematical abstraction of a "random variable". Common examples of a unit would be a single person, animal, plant, manufactured item, or country that belongs to a larger collection of such entities being studied.

a) Employees of Private Sector.

b) Employees of Government Sector.

KINDS OF DATA.

A) Primary Data

Primary data is the actual information which is received by the researcher for study from the actual field of research. This data is attained by means of questionnaires and schedules.

B) SECONDARY DATA

The sources of information through documents concerning individuals and institutions are known

as secondary data. The secondary data represent social incidents, condition and systems. Information received through secondary sources is sufficient and useful. The Secondary data for the research "Impact of changes in Income tax Policies on Economic Development and Individual progress" will be derived from:

1) Income tax Journals,

2) Income tax Magazines,

E) Kinds of Questions

The research "Impact of changes in Income tax policies on economic development and individual progress" is concerned with the Dichotomous Questions.

The dichotomous questions are framed as

a) Do you think changes in the income tax policies led to inflation?

A) Yes B) No C) Can't say.

b) Do you think changes in income tax policies increases employment?

A) Yes B) No C) Can't say.

F) Interview

The research "Impact of Changes in the Income Tax Policies on Economic Development & Individual Progress" includes the following types of interviews & classifications.

1) Personal Interview:

The "Impact of changes in the Income Tax policies on Economic Development and Individual progress" is widely discussed with the help of personal interview and personal interactions with respondents.

2) Research Interview:

These interviews are held to gather information pertaining to certain problem such as "What are the Impact of changes in Income Tax policies by the Government on individual progress."

DATA INTERPRETATION AND ANALYSIS

Table No. 1

Increase in income tax exemption limit improving the standard of living

From Table No.1 it is seen that in case of government sector, 87.50% of respondents answered that their standard of living increased due to changes in income tax slabs whereas 12.50% don't agree with it.

In case of private sector, 75.00% of respondents answered that their standard of living increased due to changes in income tax slabs whereas 25.00% responded that it didn't increase.

Sr. No.	Improve standard	Respondent		Percentage	
		Govt. Employee	Pvt. Employee	Govt. Employee	Pvt. Employee
1	Yes	7	6	87.50%	75.00%
2	No	1	2	12.50%	25.00%
	Total	8	8	100.00%	100.00%

Table No. 2 Increase in purchasing power

Sr. no.	Purchasing power increased	Respondent		Percentage	
		Govt. Employee	Pvt. Employee	Govt. Employee	Pvt. Employee
1	Yes	6	5	75%	62.50%
2	No	2	3	25%	37.50%
	Total	8	8	100.00%	100.00%

From Table No.2 it is seen that in case of government sector 75.00% of respondents answered that their purchasing power increased due to changes in income tax slabs. Furthermore, 15.00 % of the respondents responded that their purchasing power did not increase due to changes in income tax slabs.

In case of private sector, 62.50% of respondents answered that their purchasing power increased due to changes in income tax slabs whereas 37.50% stated that their purchasing power did not increase due to such changes .

Table 3

Changes in income tax policy lead to economic development

Sr. no.	Leads to eco development	Respondent		Percentage	
		Govt. Employee	Pvt. Employee	Govt. Employee	Pvt. Employee
1	Yes	6	5	75.00%	62.50%
2	No	2	3	25.00%	37.50%
	Total	8	8	100.00%	100.00%

From Table No.11 it is seen that 75.00% of respondents from the government sector answered that economic development increased due to changes in income tax slabs whereas 25.00% stated that theydon't agree with it .

In case of private sector 62.50% of respondents answered that economic development increased due to changes in income tax slabs whereas 37.50% stated that they don't think

CONCLUSIONS

1. After conducting research on "Impact of Changes in Income Tax Policies on economic development and individual progress", it is clear that economic development is increased due to changes in income tax policies.
2. There is also increase in the purchasing power of the respondents as more luxurious goods are demanded by the respondents.
3. Standard of living of the respondents of Govt and Pvt sector due to changes in income tax policies as a result of imported goods which came into existance.

LIMITATIONS

1) The study also contains other types of taxes such as VAT, Excise, Custom Duty etc which are not considered in the project.

2) Income tax slab also contains exemptions, deduction & rebates which prove beneficial to the society which are not taken into consideration under our study.

3) The research is undertaken in the year 2017 onwards & the research period on the topic is 2017-2018 which can be little fit imbalance.

4) Answers given by the respondents may also depend on their mood & circumstances which may differ.

SUGGESTIONS TO THE GOVERNMENT

1) Govt should take steps to raise the income tax limit so that it can also be beneficial to the high salaried people.

2) New rebate facilities should be provided relief to the high salaried persons.

3) Saving schemes should be made attractive so that the number of persons investing in savings should be increased.

4) Most of the salaried people find difficulty in filling tax returns, So tax professionals should be trained & appointed so that it provides convenience to the tax payers & they do not find any difficulty in filling tax-returns.

BIBLIOGRAPHY

1) *SINGHANIA, DR. VINOD, "DIRECT TAX LAW & PRACTICE", TAXMANN'S PUBLISHER PVT LTD.*

2) *HTTPS://WWW.INCOMETAXINDIA.GOV.IN.*

3) *NEWS PAPER :- ECONOMIC TIMES.*

Five Trillion US$ of Indian Economy Moving Towards - A Real Key or Day Dream of Economy

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame
Head, Department of Economics
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah – Narkhed Dist - Nagpur

Abstract

With the Indian economy starting at $ 5 trillion today, the size of the economy is a crucial step in moving the country towards a developing country. In comparative study of public and private sectors in India, it seems that there has been a significant decline in rural and urban employment in the last six years. Digital India, Skill India and Make in India, the nation-wide economy, which is currently underway in the country, is trying to create new employment opportunities due to this nationwide project. This led to the creation of employment opportunities in many fields.

Today, it is likely that the decline is due to significant changes in the disparity between the country's national income and national wealth. With the long-term vision of the Indian economy being the simplest form of employment for the Indian economy, income inequality in the population of the country can change. This means that eliminating the economic disparity in income and increasing or decreasing the growth rate of the economy are creating disparities in the developmental conditions, so the main objective of this will be to eliminate them in new employment opportunities.

Introduction

During the last five years, many efforts were made to accelerate the Indian economy while making many new decisions, through various financial decisions like Make in India, Decentralization and implementation of GST, Jan Dhan Yojana, Start Up India, Stand Up India, Digital India. The career of UPA-1 was very similar from 2005 to 2009. In addition, the second career of UPA-2 from 2009 to 200914 was completely abysmal in the second Five years of the last five years due to the immense scams, corrupt leadership, and almost superb work on the financial front. Due to this, the responsibility of operating globally in a new era, eradicating the failures of the last 10 years, was in fulled swing with the NDA government coming to power in 2014. In such a situation, the new government had to make tough decisions in the first NDA Part I. There were successes in some places, and in some places it was seen there was success in some places.

You do not get as many results as a financial system in a particular system has to be completely changed, without having to break into the new system, and allow it to take some time to make a new decision. In such a situation, the opponents are free to condemn the failure. But it should not be forgotten that this is the financial sector, not the political arena to do politics. In this case, the principle of the media and the opposition does not make any sense. Opponents of the current government leadership have said that the current government's direction is wrong, given that the country will move towards the economy by 2024 when the country is facing economic downturn.

But as you study the present state of affairs, it is also important to find out what the object is. In fact, if we study the reality of the country after three months of heavy rainfall in the country, then depending

on whether it is an economic slowdown in the country, as well as the fact that large numbers of people are shopping online or going out to the physical store or anywhere else, the proportion of purchase has dropped significantly.

Never before in the country, such a huge rainfall rained down all over the country. So that the whole country never saw the whole world that was inundated. For more than 100 days, many cities,

villages and many areas were flooded in the metropolis. This led to huge financial losses and losses of the country. Therefore, the water crisis that came on the country came with a new financial crisis. Due to this, there was a huge cry of financial meltdown in the country. At present, it can be called a financial crisis on the country. This is, of course, a financial crisis which can be called an economic process. What is more, of course, is that this is not an economic downturn. In that case, can India achieve the goal of Five trillion economies set by India by 2024? There may be two opinions in this country. But from that point of view, many concepts have now changed. This too needs the economist's attention.

History of the Indian Economy

First of all, we have seen the development level of the country and the pace of development has gone down to a low level before India embraced economic liberalization. This declining economy could not be called economic growth even after liberalization in 1990 – 1991. Despite abundant natural economic resources in the country, India does not seem to have done any good at protecting the natural environment. In this case, a new policy has been created for tunneling the good things of the present, while in the past no one of our criteria has good results.

Recently, Dr. Gautam Saha and Dr. S N Mishra Prime Minister Narendra Modi has appointed as a consultant, aiming for a five trillion dollar economy by 2024 (5 trillion). To achieve these Five trillion goal, our GDP needs to grow steadily over the next few years at 7%. In the present case, experts in the financial sector say that in the age of economic crisis of the current global climate, the biggest challenge facing the country's economy is to come up with new projects in the new sector for such ambitious development in the competitive environment of global trade.

Review of pre-research Literature

1) "The weather Chang Research Institute and London School of Economics, the environmental conclusion matters scan intellectual economy cleanliness of late has been stated that researchers researches and green environment and new technologies for physical and intellectual property of expressive country if the expansion of this element Special Technology Development Program The Trust is able to expand again in large quantities. "

2) The World Bank's report also states that regarding GDP growth, low emissions, economical resource mobilization, can make the economy greener. World Bank economists argue for sustainable future growth in the environment. For this, India needs to assess the current state of our natural resources, and the cost of environment to make better policies and make decisions.

3) To present India to the world in the future, we know that we are living in one of the most polluted cities in the world with maximum frequency, severe heat waves, the worst water crisis since our independence

and stress for water storage, natural gas and climate. Keep in mind your important report that you need to plan As set semitone Earth.

4) India is a young economy and has a lot of potential. India's immense strength and resilience shows its spectacular performance during the worldwide recession. World Economic Forum (WEF) Chairman Borge Brande (World Economic Forum, president, Borge Brande) said this, India can play an important role in developing South Asia and sustaining global Economic Growth.

5) The World Bank Apia Report states that over 50% of Indians are employed in the agricultural sector in India. Due to the old traditional method of farming in the same Indian farming, the low consumption of chemical fertilizers and pesticides have resulted in the reduction of agricultural profits due to the low productivity of Indian agriculture. As a result, the crisis of farmers' suicide, food, and nutrition is increasing in India. As a result, rural unemployment is rising in India at large. The national income of the country can be increased by revising this strategy to achieve the desired green growth with significant job creation in some successful developmental events, if some policies are implemented in the future of recent research work and some Indian examples.

How is the shape and nature of the Indian economy at present?

Now the current scenario of Indian economy projected growth of 7% in the current fiscal year, while the size of the economy will rise to $3 trillion. Investment growth needs to be closer to 38% of GDP to increase growth rate to 9% in FY 2021. Prime Minister Narendra Modi has called India to five trillion USD. To achieve the goal of changing the economy of billions of dollars, There is a need to continuously increase the country's growth rate by 9% every year and increase the total investment of GDP by 38% percent. .According to the latest edition of Economy Watch, India's projections will increase percent for the current financial year ending March 31, 2020, while the size of the economy will increase to $ 3 trillion from the previous year's $2.7 trillion.

The size of the economy is $3.3 trillion in the next financial year 2020, fiscal year 2021. $3.6 trillion in FY 2022. 4.1 In the $4.5 trillion, in the financial year 2024, and 5 trillion USD In the financial year 2025. the trillion. The Indian economy needs to increase the size of the Indian economy to USD 5 trillion by Financial year 2025. The real growth rate is closer to cent percent than the rupee. On an average annual depreciation of Two percent, it is 13 percent The average gross investment rate of Three percent was able to reach a real growth rate of 6.8 percent, the growth rate of investment-capital ratio (ICOR) was 6. 6, due to the use of this capacity. This is relatively high. "Historically, India's average ICOR average over the three years of fiscal year 2016 - 2017, 2017 - 2018 to fiscal 2018 - 2019 is 4.23. India's investment in the financial year 2012 was 39.6 percent.

The average savings and investment rate in China has been maintained over the long-term by around 45 percent. Total investment = Public investment + Domestic investment + Private corporate sector investment is the sum of investments. It has to raise the growth rate by 9% in Financial Year 2021. These investment rates need to be closer to 38 percent of GDP, which was 31.3 percent of the Financial Year 2019 investment. If the rate of inflation in the economy is below Four percent on average, and if the rate of decline is more than Two percent annually, then the target will reach beyond the USD 5 trillion fiscal year target by 2024. Perhaps this year 2030 could be even worse, with the option to be late.

The central government has a fourfold role in spending through PSUs, taking strategic initiatives for private investment and coordinating with the state governments to determine the total investment rate through budgetary capital expenditure, while the share of the central investment in the country is less than 1.6. Percentage of GDP in Financial Year 2019. According to the reality of the Account Controller General of Accounts (CGA), it is only 5.1 percent of total investment. After adding 4.% of the capital expenditure of the central PSU's GDP in Financial year 2019, the share of the center increases to percent of GDP, which is 5% of the total investment. percent. This can be greatly improved. Therefore, the State Government can provide a strategic framework to encourage the private sector to increase investment rates.

Moreover, if the central government can successfully reduce its revenue deficit, it can create space for higher capital expenditures with the same fiscal deficit. With CPSE, it can bring to more investment, keeping in mind the limitations of additional resources system savings. "At present situation the size of the Indian economy is about US $3 trillion, and as per Prime Minister Narendra Modi's appeal, if he wants to increase the size of the Indian economy to US $3 trillion by FY 2023 - 24, then it needs to have a nine percent economic growth rate of the country. Situations that are invested in different sectors of economy need to grow more than 5% in each & every field. Today’s this is meaning that, in the fact the growth of Indian economy is going to increase in current five-plus percent, apart from the fact that India cannot afford the trillion-dollar economy

Future development and employment opportunities

1) Creating Green Employment Generation in the Future: A study by the United Nations Environment Program in collaboration with Cornell University Global Labor titled 'Green jobs:

towards a decent job in a sustainable low-carbon world' fixed some areas that could focus on future growth engines. Generation. Environmentally Friendly Employment Some areas include renewable energy, recycling, green buildings, sustainable forestry, management, grofostistry, small scale sustainable agriculture, organic farming, mass industries like bicycles, and so on. Focusing on these industries and setting the path for further development.

2) Community Development: In the last 25 years of Indian development story, we have focused on two pillars of government and market. But currently these types of developments have resulted in greater income inequality and unemployment. Former RBI Governor and Chief Financial Advisor to Government of India Raghuram Rajan recently argued in the third book, 'Third Pillar', as a tool for social development, as a means of economic development, and job creation in a more equitable and environmentally friendly way.

3) Traditional Knowledge: Before the industrial revolution in the world, human society was living its life with rich traditional knowledge of agriculture, hand loom and handicraft etc. India had a global income of 24% in this area. This enormous biodiversity of India has made us important in wealth creation in those days. This is the biggest strength of our traditional knowledge and the experts worked globally today are looking for solutions to the climate crisis and the rise of global temperature. Create opportunities for growth and employment The most important factor to stay in the future is to stay.

4) Traditional Indian design and function - Today, we have many organizations in India working with traditional knowledge and community development to create green jobs, and thus, help to provide good health and education to the people, as well as many successes and internationally. Has received praise.

The specialties include Deccan Development Trust of Telangana, Timbuktu Collective of Andhra Pradesh, Amar Khamar (Organic Agriculture, Agriculture) of West Bengal, Khamir in Gujarat, Auroville Worship Studio (handloom and handicraft), Kudumbashree (microfinance work, microservices, and some). There are.

What should India do to move towards a Five trillion economy?

1) Government and businessmen as well as entrepreneurs and investors should focus on creating and developing such institutions to create employment opportunities through economic growth and production growth while taking care of the natural environment.

2) Early taxation of businesses that cause pollution or environmental damage to the country can increase the chances of good opportunities for these green community organizations in the future.

Now, the 2018 Nobel Prize-winning economist William Nordhaus says that positive actions, including saving on the economic costs of production by reducing carbon tax while protecting environment, can be used to achieve net environmental and health benefits, which can lead to greater development benefits.

3) After the liberalization of the Indian economy in 1991 – 1992, economic growth did not increase. India has done no good to protect the natural environment. In a recent survey of 178 countries, India was ranked 155th regarding environmental quality. Therefore, today's situation is very good, and it should work better in environment

Conclusion

A World Bank report on the Indian economy Today, shows that India has to spend $80 billion annually or 7. 7% of the total cost of the economy to reduce environmental degradation. In the future, our $5 trillion dreams should embrace the way we care

for our mother's nature and all its flora, biodiversity and organisms while pursuing environmental principles. Which can help to achieve the target of Five trillion economies of the country by avoiding unnecessary expenditure incurred through this environmentally defensive path.

Our Father Mahatma Gandhi once said, "The path is a means of achieving the goal. Everyone should never compromise on his or her path to achieve this goal. The route must be chosen in the future, of course there is no hope for success.

References

1) Five trillion is a reality, Speech , Gautam Saha, Bhubaneswar, NIFTT.

2) Economics Development and New Crisis, S.K. N. Mishra,

3) Indian Economy Crises, Response & Prospectus, A. Vaidhynathan, McGraw Publication.

4) India's Aim of Being A 5$Trillion Economy, Challenging But Realizable, Nirmala Sitaraman.

5) India's Target of Becoming A USD 5 Trillion Economy, Niti Aayog, Amitabh Kant

Influence of Age on Buying Decisions of Green Consumers

Dr. Mona Dudhale
Visiting Faculty, Devi Ahiliya Vishwavidyalaya, Indore

Prateek Dudhale
Research scholar, RTM University, Nagpur

ABSTRACT

In this modern era environmental and green products are the main area of research in the context of ethical and social responsibility and they are interlinked to biodiversity and sustainability. Since the inception of Earth Day overall public concern towards environmental issues have grown up steadily in last three decades. To preserve nature and biodiversity attitude of people towards have changed. Studies have shown that consumer behaviour towards products which are harmful to environment has changed and they opined that they avoid purchasing products that are potentially harmful to environment. In connection to this, word "green consumer" emerged. The present study is conducted to assess the buying decisions of green consumers on the basis of age, an important demographic marker. For present study, 500 green consumers of both the sexes were selected. Cluster sampling method was used for selection of subjects. The sample comprise of subjects from age group namely <19 yrs, 20-29 yrs, 30-39 yrs, 40-49 yrs and >50 yrs respectively. A pre validated questionnaire was used to assess buying decisions of green consumers. Results obtained through One Way ANOVA indicate that buying decisions of green consumers vary significantly on the basis of age. Green consumers belonging to <19 yrs age group and 20-29 years age group were found to be significantly more inclined to buy green products as compared to green consumers belonging to 30-39 yrs age group, 40-49 yrs age group and green consumers of >50 yrs age group respectively. It was concluded that younger age group are more aware regarding the importance of green products in terms of preserving nature and biodiversity as compared to older age group.

Keywords : Green consumer, buying decision, age

INTRODUCTION

The term "Green Products" is used to describe a product which has qualities to protect the environment and contains natural ingredients. The term "green" and "sustainable" are synonymous, referring to products and manufacturing techniques that ensure stability for future generations. Sustainability, therefore, is the fundamental principle behind the green movement, comprised of certain ideas that all green products share in common. These products not only cut down on consumer energy consumption, but also alleviate utility production. In this modern era environmental and green products are the main area of research in the context of ethical and social responsibility and they are interlinked to biodiversity and sustainability. Since the inception of Earth Day overall public concern towards environmental issues have grown up steadily in last three decades (Kim and Choi, 2005). To preserve nature and biodiversity attitude of people towards have changed. Hueber (1991) reported that consumer behaviour towards products which are harmful to environment has changed and they opined that they avoid purchasing products that are potentially harmful to environment. In connection to this, word "green consumer" emerged. According to Elkington (1994) "green consumer as one who avoids products that are likely to endanger the health of the consumer or others; cause significant damage to the environment during manufacture, use or disposal; consume a disproportionate amount of energy; cause unnecessary waste; use materials derived from threatened species or environments; involve unnecessary use of, or cruelty to animals; adversely affect other countries."

Due to importance of growing importance of green

products in terms of preserving nature and biodiversity, researchers have conducted studies which address the issue of buying behaviour of green consumers. Although impact of so many factors such as psychological, demographic, socio cultural etc. have been studied in relation to green products by Mazloumi et al. (2013), Maniatis (2015), Ranganathan and Ramya (2016) but the findings are not consistent. Hence, the present study was conducted to assess the buying decisions of green consumers on the basis of age, an important demographic marker.

OBJECTIVES

The objective of the present study is to assess the buying decisions of green consumer on the basis of their age.

HYPOTHESIS

It was hypothesized that age will significantly influence the buying decisions of green consumers.

Methodology :-

The following methodological steps were taken in order to conduct the present study.

Sample :-

To conduct the study, 500 green consumers of both the sexes from Malwa region of Madhya Pradesh were selected. Cluster sampling method was used for selection of subjects. The sample comprise of subjects from age group namely <19 yrs, 20-29 yrs, 30-39 yrs, 40-49 yrs and >50 yrs respectively.

Tools:

A pre validated questionnaire was used to assess buying decisions of green consumers. This 24 items scale of buying decisions comprise of 16 items for measuring "attitude" component and 08 items for measuring intentions of green consumers. Five point Likert scale i.e. Strongly disagree (01), disagree (02), neutral (03), agree (04) and strongly agree (05) was used in this scale. According to scoring pattern higher score indicate favourable buying decisions of green consumer.

Procedure:

Response on each item of buying decision was summed up for each subject and tabulated in the respective age group. One Way ANOVA was used to find out the difference in buying decisions of green consumers on the basis of age.

RESULT

Table 1

Descriptive Statistics of Buying Decision Scores of Green Consumers

Belonging to Different Age Groups (N=500)

Groups	N	Buying Decisions	
		Mean	S.D.
<19 yrs	22	91.00	6.77
20-29 yrs	232	87.48	9.02
30-39 yrs	172	84.23	12.16
40-49 yrs	50	73.92	14.58
>50 yrs	24	74.33	11.78

ANOVA Summary

Source	df	Sum of Squares	Mean Squares	F	Sig.
Between Groups	04	11082.846	2770.711	23.37	.01
Within Groups	495	58687.642	118.561		
Total	499	69770.488			

Results obtained through One Way ANOVA suggesting that buying decisions of green consumers vary significantly on the basis of age. The F ratio of 23.37, which is statistically significant at .01 level, confirms this finding. This result is also confirmed by Least Significant Difference Test presented in table no. 2.

Table 2

Comparison of Mean Scores on Buying Decision Scale among

Respondents Belonging to Various Age Groups

Least Significant Difference Test with Significance Level .05

Mean (I)	Mean (J)	Mean Difference (I-J)
<19 yrs	20-29 yrs	3.51
	30-39 yrs	6.76*
	40-49 yrs	17.08*
	>50 yrs	16.66*
20-29 yrs	30-39 yrs	3.25*
	40-49 yrs	13.56*
	> 50 yrs	13.14*
30-39 yrs	40-49 yrs	10.31*
	>50 yrs	9.89*
40-49 yrs	>50 yrs	-0.41

***** *Significant at .05 level***

Table 2 draws following inferences:

- Buying decisions of green consumers belonging to <19 yrs (M=91.00) and 20-29 yrs age group (M=87.48) did not differ significantly with each other. The mean difference of 3.51 was not found to be statistically significant.
- Green consumers belonging to <19 yrs age group were significantly more inclined to buy green products (M=91.00) as compared to green consumers belonging to 30-39 yrs age group (M=84.23), 40-49 yrs age group (M=73.92) and green consumers of >50 yrs age group (M=74.33) respectively. The mean difference of 6.76, 17.08 and 16.66 were found to be statistically significant at .05 level.
- Green consumers belonging to 20-29 yrs age group were significantly more inclined to buy green products (M=87.48) as compared to green consumers belonging to 30-39 yrs age group (M=84.23), 40-49 yrs age group (M=73.92) and green consumers of >50 yrs age group (M=74.33) respectively. The mean difference of 3.25, 13.56 and 13.14 were found to be statistically significant at .05 level.
- Green consumers belonging to 30-39 yrs age group were significantly more inclined to buy green products (M=84.23) as compared to green consumers belonging to 40-49 yrs age group (M=73.92) and green consumers of >50 yrs age group (M=74.33) respectively. The mean difference of 10.31 and 9.89 were found to be statistically significant at .05 level.
- Buying decisions of green consumers belonging to 40-49 yrs age group (M=73.92) and >50 yrs age group (M=74.33) did not differ significantly with each other. The mean difference of -0.41 was not found to be statistically significant.

DISCUSSION:

It is believed that the average age of a green consumer is lower than that of a typical consumer, i.e. younger people are more likely to be sensitive to environmental issues (Memery, Megicks & Williams, 2005; D'Souza, Taghian, Lamb & Peretaitko, 2007). In the present study an inverse and significant correlation was observed between age and buying decisions of green consumers. It means that with advancing age a person becomes more insensitive to environment issues. Eco-friendliness, social responsibility towards environmental considerations are major changes in attitude of consumers more recently (D'Souza, Taghian & Lamb, 2006). In order to preserve well-being of present and future generation a compromise between environmental, economical, and social objectives of society is required. This situation is driving firms to undertake an environmental transformation process with the purpose of reducing the negative externalities that come from their economic activities (Fraj-Andrés, Martinez-Salinas & Matute-Vallejo, 2009). This may be attributed to the fact that in the present study an inverse relationship was observed between age and buying decisions of green consumers.

CONCLUSION

It was concluded that the buying decision of green consumers was found to vary significantly on the basis of age. A significant inverse relationship was found between age and buying decisions of green consumers. It can also be concluded that younger age group are more aware regarding the importance of green products in terms of preserving nature and biodiversity as compared to older age group.

REFERENCES

1. *D'Souza, C., Taghian, M., Lamb, P. (2006). An empirical study on the influence of environmental labels on consumers. Corporate Communications: An International Journal, 11(2), 162-173.*

2. *D'Souza, C., Taghian, M., Lamb, P., Pretiatko, R. (2007). Green decisions: demographics and consumer understanding of environmental labels. International Journal of Consumer Studies, 31, 371-376.*

2. *Elkington, J. (1994). 'The Green Consumer: Some Danish Evidence , Marketing Review , 19(2): 138-145*

3. *Fraj-Andrés, E., Martinez-Salinas E., Matute-Vallejo, J. (2009). A multidimentional approach to the influence of environmental marketing and orientation of the form's organizational performance. Journal of Business Ethics, 88, 263-286.*

3. *Hueber, G. (1991). Americans report high levels of environmental concern. Gallup Poll Monthly, 307, pp. 6-12.*

4. *Kim, Y. and Choi, S.R. (2005). Antecedents of green purchase behaviour: An examination of collectivism, environmental concern and PCE. Advances in Consumer Research, 32(1), pp. 592-599.*

5. *Maniatis, P. (2015). Investigating factors influencing consumer decision-making while choosing green products. Journal of Cleaner Production, xxx, 1-14.*

6. *Mazloumi, S.S.S, Efteghar, A., Ghalandari, A. and Aghandeh, I. (2013). Evaluating the effect of demographic differences on consumers' purchasing behavior (Case Study: Tetra Pak Consumers). International Research Journal of Applied and Basic Sciences, Vol. 4 (7): 1866-1867.*

7. *Memery, J., Megicks, P., Williams, J. (2005). Ethical and social responsibility issues in grocery shopping: a preliminary typology. Qualitative Market Research: An International Journal, 8 (4), 399-412*

Development of Indian Economy towards five trillion dollars economy: Facts and Myths Analysis by Economist and Subject Experts.

Dr. Praful S. Gudadhe
Assistant Professor,
Deptt. of Commerce, Amolakchand Mahavidyala Yavatmal

Abstract:

The researcher tried to present the views expressed by the economist, subject experts, Bankers and the statements published in the newspapers of India and abroad. The statements were focusing on the expression regarding to the status of development of Indian economy towards five trillion dollars economy. The studies also highlights per capita income of India.

Keyword: Indian economy, RBI, development, growth rate, economical sectors

Introduction:

India is today a changed country from what it was half a century ago. The economy of India is characterised as a developing market economy. It is the world's fifth-largest economy by nominal GDP and the third-largest by purchasing power parity. According to the IMF, on a per capita income basis, India ranked 142nd by GDP and 119th by GDP per capita in 2018. (Wikipedia).

Review of Literature:

The reviews related to the Indian economy status as following:

Cusack and Fuchs (2002) further split government expenditure into five components ie investment and consumption expenditure, as well as subsidies, social transfers, and interest payments. Some studies have gone beyond the overall government spending when analyzing the relationship between government size and various macroeconomic variables. The consideration of various components of government expenditure by various researchers is premised on the understanding that different government expenditure categories may have a different impact on various macroeconomic variables. Even when components of government expenditure are considered, the more expenditure on the considered category, the larger the government size, and the opposite holds.

A small government is considered advantageous based on the crowding-out effect principle. On the consumption front, governments can only spend what they have taken out of the real economy via taxes or they can alternately finance their spending through borrowing. An increase in tax revenue means reduced private consumption by the same amount of tax increase. The result is stagnation in overall demand and subsequently no wealth creation. From the investment angle, the same principle applies. Government borrowing from private lenders makes resources available for lending to private investors decline by the same amount lent to the government by the private lender. Thus, by and large, if government spending and borrowing go up, private spending and borrowing go down by the same margin, its government counterpart has gone up. However, on the flipside are the pro-big government size proponents who argue that a big government is good for the economy as it provides jobs and financial security to a number of people to the tune of millions in most cases. Big governments are also known to create economies of scale and to provide infrastructural development, which is a precursor to private investment.

A year later, Dritsakis (2004) also investigated the direction of causality between government expenditure and economic growth in Greece and Turkey. The results of the study were consistent with the growth-led government expenditure hypothesis that places importance on the economic growth as a driver of government expenditure.

Status of Indian Economy:

The national and international statements regarding to the economic growth were as following:

Washington newspaper published that India's economic growth is "much weaker" than expected,

according to the IMF, which attributed it to the corporate and environmental regulatory uncertainty and lingering weaknesses in some non-bank financial companies. India's GDP growth rate slipped to 5 per cent in the first quarter of 2019-20, the lowest in over six years, according to latest official data.

The International Monetary Fund (IMF) in July projected a slower growth rate for India in 2019 and 2020, a downward revision of 0.3 per cent for both the years, saying its Gross Domestic Product (GDP) will now grow respectively at the rate of 7 per cent and 7.2 per cent, reflecting a weaker-than expected outlook for domestic demand.

The New Indian Express published news that, Stating that the economy is in bad shape, former Reserve Bank governor C Rangarajan has said at the current growth rate, reaching the USD 5-trillion GDP target by 2025 is "simply out of question".

The Modi government soon after assuming office for the second term has set a target of taking the economy to USD 5 trillion over the next five years. But since there have been dark clouds gathering all over the economy leading many to question the maintainability of the target. The economy has been on a steady decline with the growth rate slowing from 8.2 percent in FY16 to 6.8 percent FY19.

While the first-quarter growth slipped to a six-year low of 5 percent, the best forecast for the second quarter is 4.3 percent now. Even RBI has lowered its growth full-year forecast by a full 9o bps in two months to 6.1 percent in its October policy review.

"Today our economy is about USD 2.7 trillion and we are talking about doubling this over the next five years at USD 5 trillion. The required rate of growth to achieve that level is in excess of 9 percent per annum. Reaching USD 5 trillion by 2025 is simply out of question," Rangarajan.

"You have lost two years. This year it is going to be under-6 percent growth and next year it may be about 7 percent. Thereafter the economy may pick up," he said while addressing a function organised by IBS-ICFAI Business School. He also if at all the GDP becomes a USD 5-trillion gorilla, our per capita income will grow still USD 3,600 up from the present USD 1,800, leaving us still in the low-middle income country bracket.

"The definition of a developed country is the one whose per capita income is USD 12,000. It will take 22 years for us to reach that level provided we grow at 9 percent per annum," the former central banker said.

Aditi Nayar, principal economist, ICRA said, "ICRA expects the GVA growth to decline to 4.5 per cent in Q2 of FY2020 from 4.9 per cent in Q1 of FY2020, primarily led by industry.

Amartya Sen is professor of economics and philosophy at Harvard and won the 1998 Nobel Prize for economics. He is the inaugural winner of the Charleston-EFG John Maynard Keynes Prize and the author of many books, including "The Idea of Justice" (Penguin). Amartya Sen has recently observed that despite the fact that India boasts the fastest-growing economy in the world, the country has taken a "quantum jump in the wrong direction" since 2014 the year the BJP-led NDA government assumed power. And because of this movement in reverse, India's economy is now the second worst in the region that comprises Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, Nepal and Bhutan.

The main reasons for this backwardness, according to Sen, is the issue of inequality among the castes especially the SCs and STs, whose demands and needs have been neglected. This has been happening despite the quota system in education and jobs in accord with Constitutional provisions.

Conclusion:

After analysis of the economic growth expressed by subect experts, it can be concluded that if household products increases upto 5000 arab dollar, then per person income will increase from 1800 dollar to 3600 dollar, beside this India will still be in the rank of lower medium income country. Developed countries means, per capita income must be 12000 dollar per year, if our country GDP increases to 9% per annum, still India has to struggle 22 years to reach the goal of 5 trillion dollar economy.

References:

1 *www.wikipadia.com*

2 *Cusack, T. R., Fuchs, S. (2002). Ideology, institutions, and public spending (Discussion Paper P02-903). Berlin, Germany: Wissenschaftszentrum für Sozialforschung.*

3 *Dritsakis, N. (2004). Defence spending and economic growth: An empirical investigation for Greece and Turkey. Journal of Policy Modeling, 26, 249-264.*

The Development Of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

Swati A. Saurangpate
Research Scholar
Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati

ABSTRACT

This paper highlights the major structural aspects of India's economic growth specially over the past three decades from the viewpoint of its long?term sustainability. Based primarily on the findings of a number of studies undertaken as part of a larger programme, it reviews the trends in sectoral pattern of GDP growth, employment, trade, industry and inter?regional and inter?class disparities and brings out implications of these trends for a sustainable and equitable growth. The paper concludes that while attainment of a reasonably high GDP growth may not be problem in the medium term, its inequitable character is likely to pose a serious threat to its sustainability in the long run.

INTRODUCTION

Discussion on India's economic performance over the past two decades has often been excessively focussed on the achievement and prospects of a high rate of economic growth. Introduction of economic reforms in 1991 is seen as the turning point in India's post?Independence economic history, providing a break from the low growth trap in which the country's economy had been caught for four decades. It is emphasised that high rate of growth of GDP that was triggered off by economic reforms and has been sustained over the years has been the most important achievement of the Indian economy in recent years. Any factor or phenomenon that is likely to cause a reduction in the growth rate is viewed as a major threat to the process of economic development of the country. A high growth rate is also considered to be particularly important for India to emerge as a major economic power in the world. It may be able to achieve that objective in not too distant a future especially in the context of relatively slow economic growth in general and in the face of periodic crises of one kind or another developed countries have been facing. Achievement of the status of a global economic power seem to be viewed as coterminous with, if not more important than the objective of ensuring a reasonably high level of living for the Indian population.

1. What kind of structural changes have taken place in national output in the post? Independence India? Have they shown a secular long term trend or have behaved differently in different periods in terms of their pace and direction? Has pace and pattern of structural changes in different periods been associated with the rate of economic growth? Have there been several breaks in growth rates and turning points in structural changes or only one coinciding with the introduction of economic reforms in 1991?

2. Has the "deviant" pattern of India's economic growth as evident in "excess growth" of services, been a phenomenon specifically of the post?reforms period or, has been a long term process since the 1950's and 1960's? What accounts for rapidly increasingly role of services before manufacturing could emerge as an important sector of the economy? How has the structure of services sector changed in recent years and what are the implications of these changes for sustaining a high rate of growth of the Indian economy.

3. How have the shares of different sub?sectors behaved within the industry and services sectors? What implications can be drawn from their behaviour for sustainability of high growth?

4. With sharply increased importance of external sector, how has the structure of India's foreign trade changed during the past two decades? Have the changes in the composition of exports

and imports been a long term process or have been different in nature and speed in the post?reforms period?

5. What changes have taken place in Indian manufacturing in terms of their technological levels and capabilities and productivity, particularly from the viewpoint of building its competitiveness in global markets?

6. Given the fact that a large part of the Indian manufacturing is in the unorganised sector, how has it performed, especially in the competitive environment of the post?reforms period? Have there been changes in the product structure of unorganised manufacturing in the post reforms years? To what extent and in what way - technology, market etc. - the small enterprises in the unorganised sector are linked with larger ones in the organised sector? Have such linkages been beneficial and helpful in the growth of unorganised sector enterprises or have primarily benefitted the larger partners in the relation?

I. Long?Term Growth and Structural Changes: Breaks and Turning Points

Economic growth in post?Independence India has certainly seen several turns and twists. Accordingly, several phases with distinctive features in terms of rates of growth and structural changes can be identified. It is, however, not very meaningful to highlight short?term fluctuations in an analysis of the growth and structural changes of an economy over a long period of about six decades. At the same time, it is also of neither factually realistic nor analytically meaningful to divide the entire period just in two parts, pre and post?reforms, as is often done in most of the recent studies and analysis of India's economic growth. The year 1991, when economic reforms were introduced, is seen as the sole turnings point, providing a break from the low growth to high growth and dividing the post?Independence economic history into two clear phases: the pre?reform 'dark' phase and the post reform 'bright' phase.

Phase 1. Independence to Mid?1960s: This period saw a significant acceleration in the growth rate over the past decades marked by a high growth of industry, and a significant structural change with a large increase in the share of non?agricultural sector, especially of the industry in the national output.

Phase 2. Mid?1960's to 1980: This period was marked by a slower growth of GDP, accompanied by a deceleration in the growth of industry, a slower pace of structural shift from agriculture to non?agriculture and a very small increase in the share of industry.

Phase 3. 1980 to early 1990s: This period saw a sharp acceleration in growth rate, mainly contributed by services. Structural changes were also swift, with a large decline in the share of agriculture, but very little increase in the share of industry?services picking up the major share of the shift.

Phase 4. Easy 1990's Onwards: Growth continued at similar rate as 1980's, but declined during 2000?2004. Structural changes continued at an accelerated pace with share of agriculture sharply declining and services emerging as the major sector and with very small increase in the share of industry. Within this phase, period 2005?10 has seen a sharp acceleration in growth rate, despite a slowdown in 2008?09. Share of agriculture has declined from around 20 to 16 per cent, that of services has increased from 54 to 59 per cent and that of industry has stagnated.

The External Sector: Changes in Composition of Exports

- Growth and Structure of Manufacturing Industry
- Inter?State Variations in Development: Industrial Growth, Exports and Human Development
- Employment Growth, Structural Changes and Emerging Challenge
- Some Aspects of Equity and Distribution

Conclusion

Going for Growth identifies Top 5 structural reform priorities to boost growth in an inclusive way in OECD member and key non-member economies.

The priorities are selected using quantitative analysis and qualitative OECD expertise. For each reform priority, policy recommendations are put forward and recent reforms are reported. Going for Growth 2019 integrates green growth to account for the environmental sustainability of growth.

In both advanced and emerging-market economies, the most prevalent priorities to be addressed by reforms are in the areas of skills and education and product market regulation, competition and trade and FDI openness. In emerging-market economies, the majority of labour market priorities tackle the policy-related causes of informality and labour market duality. In advanced economies, a significant share of labour market priorities target reducing barriers to full-time labour market participation of women, older workers, migrants and minorities. A more growth-friendly tax mix is a priority in many advanced economies, with emphasis on increasing the share of revenues coming from the taxation of property, consumption and environmental externalities.

The provision of accessible, quality infrastructure and its efficient use are key priorities, in particular in emerging-market economies. Delivering on these priorities cost-efficiently will not only boost economic growth, but improve its inclusiveness and in some cases environmental performance. Securing the rule of law, fighting corruption and improving the efficiency of the judicial system are priorities in both emerging-market and selected advanced economies. Addressing them is necessary not only for growth itself, but also for the ability to successfully implement other structural reforms.

A large share of 2019 Going for Growth priorities can be seen as improving the equality of opportunities among current and future firms and workers. This concerns priorities to lower entry barriers, improve market access and ensure a more level playing field in product and service markets, education and skills policies and policies to increase the inclusiveness of the labour market.

Overall, 11 countries and the European Union have priorities addressing environmental pressures among their Top 5 priorities. A large number of countries have reforms recommended to boost growth that can also reduce pollution and environmental degradation. Nevertheless, environmental sustainability remains a global concern and needs to be addressed through a combination of domestic and multilateral action.

REFERENCES

1. *Basant, Rakesh, and Chandra, Pankaj. Role of Educational and R&D Institutions in City Clusters, Indian Institute of Management Ahmedabad. Available at http:// www.iimb.ernet.in/~chandra/ acad-city-basantchandra-text.pdf.*

2. *Goyal, Malini, 2013. SMEs Employ Close to 40% of India's Workforce, but Contribute Only 17% to GDP, The Economic Times. Available at http:// articles.economictimes. indiatimes.com/2013-06-09/ news/39834857_1_smes-workforce- small-and-medium-enterprises.*

3. *Global 500 2014: The World's Most Valuable Brands, Brand Finance. Available at http:// brandirectory.com/league_tables/table/global-500-2014.*

4. *Empson, Rip, 2013. Coursera Takes a Big Step Toward Monetisation, Now Lets Students Earn "Verified Certificates" for a Fee, TechCrunch. Available at http:// techcrunch.com/2013/01/08/ coursera-takes-a-big-step-towardmonetization-now-lets-studentsearn-verified-certificates-for-a-fee/.*

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी एक वरदान

प्रा.डॉ. मिलींद पाटील
सहयोगी प्राध्यापक, (वाणिज्य विभाग),
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा.

प्रा. विरेंद्र जगताप
सहयोगी प्राध्यापक, (वाणिज्य विभाग),

भारत हा एक विशाल लोकसंख्या व कमी क्षेत्रफळ असलेला देश आहे. आत्यंतिक विविधता असलेल्या या देशातील अर्थव्यवस्थेला देखील वविध आयाम आहेत. भारतातील लोकांचा मुळ स्वभाव संयमी, शांत, समाधानी, आळशी व मितभाषी आहे. जीवापाड मेहनत न करणे, गरजा मर्यादित ठेवणे ही भारतीय समाजाची मुळ वृत्ती आहे. जीवनमान उंचावणे, राहणीमानात वाढ घडवून आणणे, भौतिक सुविधांमध्ये वाढ करणे, चोखंदळ खरेदी करणे, नवनवीन बदल करणे, फॅशन पूर्ण प्रसारित झाल्याशिवाय न स्वीकारणे ही भारतीय समाजाची धारणा आहे. त्यामुळे भारताची अर्थव्यवस्था गतिमान राहण्यास गतिरोध उत्पन्न होतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेची कमतरता, बचतीची अपारदर्शक साधने, सोने खरेदी गुंतवणूक, शेतीचे अस्थिर स्वरुप, शेती व्यवसायीक पद्धतीने न करण्याची अनास्था व नियोजन शुन्यता इत्यादी करणांमुळे भारताच्या अर्थव्यवस्था वाढीचा वेग पाहिजे तेवढा नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मध्यंतरीच्या काळात वेगवान विकासा झाला आणि एक विकसी राष्ट्र होण्याच्या मार्गावर आपण मार्गस्थ झालो होतो पण प्रथम महायुद्ध, द्वितीय महायुद्ध, स्वातंर्त्य चळवळ, १९६१ चे युद्ध, १९७१चे युद्ध, कारगिल वॉर, दहशतवादी कारवाया, अस्थिर काश्मिर, जातीय तेढ व अस्थिर राजकीय व्यवस्थेमुळे अर्थव्यवस्थेला जी चालना मिळणे आवश्यक असते ती मिळू शकली नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेला गतिशिल बनवणे आवश्यक आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था गतिमान करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे सुरुच आहे. या सर्व धडपडीच एक महत्त्वाचा आशेचा किरण म्हणजे महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना होय.

भारत देश हा २,००,००० पेक्षा जास्त खेड्यांचा देश आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारणे हा महत्त्वाचा भाग राष्ट्रीय पातळीवर असणे क्रमप्राप्त आहे. देशातील ग्रामीण जनतेला मोठ्या प्रमाणात रोजगार पुरवणे व या माध्यमातून देशविकास घडवून आणणे हे उद्दीष्ट सरकार समोर असले पाहिजे. रोजगार प्राप्त झाल्यास ग्रामीण जनतेच्या क्रयशक्तित वाढ होईल मुलभूत सुविधांचा व पायाभूत सुविधांचा नियोजीत विकास घडवून आणता येईल. देशातील प्रचंड श्रमशक्तीचा वापर करून देशाचा विकास घडवून आणता येईल. त्याद‍ृष्टीने एक अत्यंत क्रांतिकारी योजना म्हणून या योजनेकडे संपूर्ण देशातील विविध राज्यांनी लक्ष देणे व त्याचे महत्त्व समजून घेणे गरजेचे आहे.

रोजगार हमी योजनेची सुरुवात–

महाराष्ट्र राज्याने रोजगार हमी योजना प्रथम सुरू केली. महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना अधिनियम १९७७, महाराष्ट्र राज्याने पारित केला व त्याची अंमलबजावणी सुरू केली. या योजनेअंतर्गत दोन स्तरीय योजना सुरू करण्यात आल्या.

१. ग्रामीण भागातील अकुशल व्यक्तींकरिता रोजगाराची हमी देणारी योजना

२. महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम १९७७ कलम १२ नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना

या योजनांना महाराष्ट्र राज्याच्या निधीतून अर्थसहाय्य केले जात होते. महाराष्ट्र राज्याद्वारे चालवण्यात आलेल्या या योजना अत्यंत यशस्वी झाल्या. ग्रामीण भागातील शेतमजुरांना शेतीची कामे संपल्यानंतर हंगामी स्वरूपात विशेषत: उन्हाळ्यात रोजगार प्राप्तीची हमी प्राप्त झाल्यामुळे अडचणीच्या काळात किंवा बेरोजगारीच्या काळात मजुरी प्राप्त होण्याचे हमखास साधन उपलब्ध झाले. या योजनांची सफल अंमलबजावणी झाल्याने इतर राज्यांनी त्यांचे अनुकरण करण्यास सुरुवात केली. या योजनांची फलश्रुती लक्षात आल्यानंतर केंद्र शासनाद्वारे संपूर्ण देशात या योजनांचे जाळे विणण्यासाठी विशेष कायदा तयार करण्यात आला.

केंद्र सरकार द्वारे सन २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा करण्यात आला. या कायद्याचे विद्यमान नाव महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना असे आहे.

केंद्र शासनाद्वारे ज्या राज्यांनी पूर्वी रोजगार हमी अधिनियम मंजूर केला होता अशा राज्यांना केंद्रीय कायद्याच्या कलम २८ अन्वये त्यांचा पूर्वीचा राज्याचा कायदा राबवण्याची मुभा दिली होती.

महाराष्ट्र शासनाने सन २००६ मध्ये पूर्वीचा कायदा तसाच ठेवण्याचा निर्णय घेतला होता. पुढे विधिमंडळाने केंद्र शासनाचा निधी प्राप्त करण्यासाठी पूर्वीच्या (१९७७) कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा

केल्या व केंद्रीय कायद्यानुसार योजना राबविण्यासाठी कार्यपद्धतीत बदल स्वीकारला. सद्यस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात रोजगार हमी अधिनियम १९७७ (दिनांक ६ ऑगस्ट २००६ पर्यंत) सुधारित अंमलबजावणीत आहे. यानुसार

अ. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र या योजनेअंतर्गत केंद्र शासन शंभर दिवस प्रति कुटुंब रोजगाराची हमी देते व त्यानुसार शंभर दिवस प्रति कुटुंब मजुरीच्या खर्चासाठी राज्याला निधी पुरवते. १०० दिवसांच्या वरील प्रति कुटुंब मजुरांच्या मजुरीचा भार राज्य शासन उचलते.

आ. महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम १९७७ सुधारित कलम १२ (ई) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजनांच्या अनुदानाची तरतूद राज्य शासना द्वारे करण्यात येते. यात मुख्यत्वे जवाहरध्धडक सिंचन विहीर योजना, रोहयो अंतर्गत फळबाग लागवड योजना, यांचा समावेश आहे. तसेच राज्य रोजगार हमी योजनेतील प्रगतीपथावरील अपूर्ण कामे पूर्ण करण्यात येतात आणि राज्य रोजगार हमी योजनेअंतर्गत भूसंपादन केलेल्या जमिनीचा मोबदला देखील यात घेण्यात येतो.

योजनेअंतर्गत अनुज्ञेय कामे

मनरेगा अंतर्गत अनुज्ञेय कामे संक्षिप्त स्वरुपात पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

प्रवर्ग अ – नैसर्गिक साधन संपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित सार्वजनिक बांधकामे

प्रवर्ग ब – दुर्बल घटकांकरिता व्यक्तिगत योजना

प्रवर्ग क – राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान

प्रवर्ग ड – ग्रामीण पायाभूत सुविधांची निर्मिती

महाराष्ट्र राज्याद्वारे मागील पाच वर्षात मनरेगाअंतर्गत केलेल्या कार्याचा धावता आलेख पुढील तक्त्यावरून अधिक स्पष्ट होईल.

रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या कुटुंबामध्ये २०१३-१४ ते २०१७-१८ या पाच वर्षात अनुक्रमे ११.४४ लाख, ११.६० लाख, १२.७५ लाख, १४.३४ लाख आणि १६.९८ लाख कुटुंबांचा समावेश आहे व त्याचा आलेख चढता आहे. तसेच अनुसुचित जमातींच्या बाबतीत अनुक्रमे २.३१, २.१७, २.४९, २.८६, ३.२५ लाख कुटुंबांना रोजगार देण्यात आला व हा आलेखही चढता आहे. यावरून रोजगार प्राप्त कुटुंबांची संख्या कौटुंबिक आर्थिक लाभ दर्शवते.

अकुशल कामगार किंवा मजुर वर्गात रोजगार उपलब्ध झालेल्या कुटुबांची एकूण संख्या २०१३-१४ ते २०१७-१८ या कालखंडात कशी होती हे सारणीवरून लक्षात येते. अकुशल कामगार वर्गातही सरासरी ५१.२० दिवसांचा रोजगार उपलब्द करून देण्यात आला. अकुशल कामगार वर्गातील कुटुंबांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाल्याचे सारणीवरून निदर्शनास येते.

महाराष्ट्र राज्यात रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या कुटुंबांची संख्या						
तपशिल	**परिमाण**	**वर्ष 13-14**	**वर्ष 14-15**	**वर्ष 15-16**	**वर्ष 16-17**	**वर्ष 17-18**
एकूण कुटुंब संख्या	लाखात	11.44	11.60	12.75	14.34	16.98
अनुसुचित जातीच्या कुटुंबांची संख्या	लाखात	1.11	1.16	1.21	1.32	1.72
अनुसुचित जमातींच्या कुटुंबांची संख्या	लाखात	2.31	2.17	2.49	2.86	3.25
रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या मजुरांची संख्या						
एकूण मजूर	लाखात	20.55	23.96	27.27	31.40	20.55
महिला मजुरांची संख्या	लाखात	1.66	10.86	12.22	13.75	9.21
अपंग मजुरांची संख्या	लाखात	0.19	0.19	0.18	0.20	0.18
मनुष्य दिवस निर्मिती						
एकूण मनुष्य दिवस निर्मिती	लाखात	613.87	763.52	709.17	825.32	517.36
अनुसूचित जाती	लाखात	62.14	70.13	62.53	79.88	51.42
अनुसूचित जाती %	लाखात	10.12	9.19	8.82	9.68	9.94
अनुसूचित जमाती	लाखात	114.61	147.24	143.56	165.56	101.78
अनुसूचित जमाती %	लाखात	18.67	19.28	20.24	20.06	19.67
महिला	लाखात	266.82	339.91	318.17	375.40	226.01
महिला %	लाखात	43.47	44.52	44.86	45.49	43.69
सरासरी प्रति कुटुंब मनुष्य दिवस निर्मिती दिवस	लाखात	53 दिवस	60 दिवस	49 दिवस	49 दिवस	45 दिवस
महाराष्ट्रातील मनरेगा योजनेअंतर्गत विविध विकास कामांवर झालेला खर्च						
एकूण खर्च	कोटी	1617.60	1845.25	2093.03	2300.06	1608.44
अकुशल मजुरीवरील खर्च	कोटी	1038.81	1302.53	1340.03	1568.17	1031.62
साहित्यावरील खर्च	कोटी	473.7.	442.64	633.44	606.19	471.88
एकूण उपलब्ध निधी	कोटी	1618.02	2021.52	2266.32	--	1695.80
केंद्र शासनाचा हिस्सा	कोटी	799.52	1238.35	1792.34	--	799.52
पूर्ण करण्यात आलेल्या कामांची संख्या						
पूर्ण कामे	लाखात	1.49	0.88	1.44	2.21	0.79
चालु/स्थगित/अपूर्ण कामे	लाखात	3.49	4.21	4.84	6.02	03.83

मनरेगा अंतर्गत ज्या मजुरांना रोजगार उपलब्ध करुन देण्यात आला अशा मजुरांची संख्या वर्ष २०१३-१४ मध्ये २०.५५ लक्ष तर वर्ष २०१७-१८ मध्ये ३१.४० लक्ष पर्यंत वाढलेली आहे. ग्रामीण भागातील मजुरांना किंवा अकुशल कामगारांना हंगामी का होईना पण रोजगार उपलब्ध होताना दिसतो. महिला मजुरांना देखील रोजगार प्राप्त करून देण्याची सरकारची मनीषा लक्षात येते. अपंगांना देखील स्वकमाई करता यावी व स्वाभिमानाने जीवन जगता यावे हा दृष्टिकोन दिसून येतो.

मनरेगा अंतर्गत एकूण मनुष्य दिवस निर्मिती वर्ष २०१३-१४ मध्ये ५१७.३६ लक्ष करण्यात आली ती वर्ष २०१७-१८ मध्ये ८२५.३२ लक्ष पर्यंत वाढली. एकूण मनुष्य दिवस निर्मितीमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व महिला मजुरांना देखील प्राधान्य देण्यात आल्याचे दिसते, सरासरीने प्रत्येक कुटुंब मनुष्य दिवस रोजगार निर्मिती ५२.२ दिवस झालेली आहे. रोजगार हमी योजनेच्या कामावर निदान ५२ दिवस एका कुटुंबाला रोजगार प्राप्त होताना दिसतो.

विकास कामांवर २०१३-१४ ते २०१७-१८ या कालखंडात झालेल्या

कामांचा एकूण खर्च ९४६४.३८ कोटी एवढा असून अकुशल मजुरांच्या मजुरीवर झालेला खर्च ६२८१.१५ कोटी एवढा आहे. साहित्यावरील खर्च २१५४.१५ कोटी तर एकूण उपलब्ध निधी ७६०१.६६ कोटी एवढा होता व त्यामद्ये केंद्र शासनाचा हिस्सा ४६२९.७३ कोटी एवढा होता.

महाराष्ट्र राज्यात मनरेगाअंतर्गत पूर्ण करण्यात आलेल्या कामांची संख्या पण लक्षणीय आहे. वर्ष २०१३–१४ मध्ये ०.७९ लक्ष कामे पूर्ण करण्यात आली. ही संख्या वर्ष २०१७–१८ मध्ये २.२१ लक्ष पर्यंत पोहोचली आहे. अपूर्ण कामे परंतु चालू स्थितीत असलेली कामे वर्ष २०१३–१४ मध्ये ३.८३ लक्ष होती. त्यात देखील वर्ष २०१७–१८ पर्यंत ६.०२ पर्यंत वाढ झालेली आहे.

निष्कर्ष –

संपूर्ण महाराष्ट्राच्या मनरेगा योजनेचा गोषवारा वरील सारणीमध्ये आला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेला सक्षम करण्यासाठी मनरेगा योजना एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय सुधारणा याद्वारे होईल असे म्हणता येणार नाही परंतु ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला ऊर्जितावस्थेमध्ये आणण्यासाठी व काहीअंशी दारिद्र्यातून ग्रामीण भागातील शेतमजुरांना बाहेर काढण्यासाठी खारीचा वाटा जरूर या योजनेद्वारे उचलण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील शेतमजुरांना सरासरी प्रती कुटुंबाला ५२.२ दिवस रोजगार प्राप्त झाल्यामुळे त्यांच्या क्रयशक्तीत थोडी वाढ जरूर होते. ग्रामीण भारताच्या अर्थव्यवस्थेत थोडी सुधारणा याद्वारे निश्चितपणे शक्य होते आहे. जवळजवळ ८ लक्ष छोट्या–मोठ्या कामांद्वारे ग्रामीण पायाभूत सुविधांची निर्मिती होते. ग्रामीण अर्थव्यवस्था या प्रयत्नांद्वारे निश्चित पणाने सक्षम व मजबूत होईल असा विश्वास वाटतो. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय सुधारणा या योजनांद्वारे शक्य नसली तरी थेंबे थेंबे तळे साचे या उक्तीप्रमाणे या योजनांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत योगदान आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अधिक सक्षम करण्यासाठी अशा प्रयत्नातून प्राप्त होणाऱ्या रोजगाराद्वारे हंगामी बेरोजगारीचे निर्मूलन करणे, वाया जाणाऱ्या श्रमशक्तीचा सकारात्मक वापर करणे, ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ व सुधारणा करणे, काहीअंशी दारिद्र्याचे निर्मूलन करणे व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देणे निश्चितपणे शक्य आहे,

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजीटल क्रांती

प्रा.हेमराज चौधरी
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा.

भारताची जवळपास निम्मी लोकसंख्या सध्या २५ वर्षापेक्षा कमी वयाची असल्यामुळे जगातील सर्वात तरुण लोकसंख्या आपल्या देशात आहे. या तरुणाईचा उपयोग देशाच्या प्रगतीसाठी करुन वेगाने विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने २०२४ पर्यंत ५ ट्रिलीयन डालर्स अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट गाठायचे आहे. सध्या भारतात डिजीटलायझेशनचे प्रयत्न होत आहे. त्याची ५ ट्रिलीयन डॉलर्सचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी काय मदत होत आहे ? आणि होणार आहे ? याची चर्चा करण्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंध सादर करण्याचा खटाटोप केला असून त्यात दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे.

आज जगातील प्रत्येक देश विकसीत होवू पाहात आहे. त्या

दृष्टिकोनातून अर्थव्यवस्थेत आमुलाग्र बदल करुन विकासाचा निश्चित दर गाठण्याचा प्रयत्न करीत आहे. विदेशी गुंतवणुकीला चालना देत आहे. आर्थिक सुधारणा घडवून आणत आहे. एकंदरित आर्थिक विकासाची उच्च पातळी गाठण्याची अभिलाषा प्रत्येक देश बाळगून आहे. अर्थमंत्री

सौ. निर्मला सितारामन यांनी २०१९-२० चे बजेट सादर करतांना म्हटले होते की, २०१४ मध्ये त्यांनी जेव्हा सरकार स्थापन केले तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आकार १.८५ ट्रिलीयन डॉलर एवढा होता. नंतरच्या पाच वर्षात तो २.७ ट्रिलीयन डॉलर झाला. म्हणजेच येत्या काही वर्षात ५ ट्रिलीयन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनण्याची क्षमता भारताकडे आहे. याच अनुषंगाने निती आयोगाच्या नुकत्याच झालेल्या बैठकीत भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी पाच ट्रिलीयन डालर्स अर्थव्यवस्थेचे ध्येय जाहीर केले आहे.

भारताचे प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी यांनी १ जुलै २०१५ रोजी डिजीटल इंडिया कार्यक्रमाला सुरुवात केली. डिजीटल क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा आणि डिजीटल तंत्रज्ञानाचा विस्तृत वापर यामुळे भारत आता विकासाच्या पुढच्या टप्प्यावर जाण्यासाठी मार्गक्रमण करीत आहे. २०२४ पर्यंत भारत १ लाख कोटी डॉलर्सची डिजीटल आर्थिक व्यवस्था निर्माण करु शकेल, अशी अपेक्षा आहे. वेगवान गतीने वाढणाऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताची डिजीटल अर्थव्यवस्था दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. ही अर्थव्यवस्था सर्वसमावेशक असल्यामुळे डिजीटलीकरणाचा लाभ सर्व थरातील जनतेला मिळत आहे. २०२४ मधील अपेक्षीत १ लाख कोटी डॉलर्समधील अर्धे अधिक मुल्य नव्या डिजीटल व्यवस्थेतून निर्माण होणार आहे. जगात भारताचा माहिती तंत्रज्ञान उद्योग एक शक्तीशाली केंद्र म्हणून नावारुपास आलेला असून तो १८१ अब्ज डॉलर्सचा आहे. नॅसकॉमच्या विश्लेषणात्मक अंदाजानुसार २०१८ या आर्थिक वर्षात सॉफ्टवेअर उत्पादनांनी ७.१ अब्ज डॉलर्सची भर राष्ट्रीय उत्पन्नात घातली आहे. १.२ बिलीयन लोकांनी आधारक्रमांक मिळविले आहे. २०१८ मध्ये १२.३ बिलीयन ॲप डाऊनलोड केले आहे. ५६० मिलीयन इंटरनेट सबस्क्राईबर आहे. ३५४ मिलीयन स्मार्टफोन आणि २९४ मिलीयन वापरकर्ते समाजमाध्यमांवर सक्रीय आहेत. डिजीटल सेवा आपल्या देशाची शक्ती अनेक पटीने वाढविण्यात यशस्वी ठरत आहे, यात शंका नाही. दूरसंचार, ई-व्यापार, इलेक्ट्रॉनिक उत्पादने, डिजीटल पेमेंट व थेट अनुदान हस्तांतरण यामुळे विकासाला गती मिळत आहे. डिजीटल तंत्रज्ञानामुळे वेगवेगळया क्षेत्रात मिळून २०० अब्ज डॉलर्सचे मुल्यवर्धन झाले आहे. साफ्टवेअर उत्पादनाच्या जवळपास ४१०० कंपन्या कार्यरत आहे. स्टार्टअप साठी अनुकूल वातावरण तयार करण्याचा प्रयत्न होत आहे. १०० कोटी बँक खात्यासह ९० कोटींपेक्षा अधिक डेबीट कार्ड आहेत.

कॉमन सर्व्हीस सेंटर (सि.एस.सी.) च्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील नागरिकांना ३५० पेक्षा जास्त सेवा प्रदान केल्या जात आहे. ३४५००० सि.एस.सी. च्या विस्तृत जाळयामुळे ग्रामीण भागातील सुमारे १० लाख लघुउद्योजकांना रोजगार संधी प्राप्त झाली असून त्यात सुमारे ६० हजार महिलांचा समावेश आहे.

लहान शहरांसाठी बी.पी.ओ. मोहिम हाती घेण्यात आली असून देशातील ९७ लहान शहरे आणि २७ राज्ये तसेच केंद्रशासीत प्रदेशांमध्ये २१९ बी.पी.ओ. एककांच्या माध्यमातून नोकरीच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. ३०००० थेट रोजगार निर्माण झाला आहे.

भारत सध्या डिजीटल क्रांतीचा उंबरठयावर उभा आहे. प्रत्येक क्षेत्रात डिजीटलीकरण प्रवेश करीत असतांना नागरीकांना सक्षम करण्याच्या दृष्टीने केंद्रसरकारचा डिजीटल इंडिया कार्यक्रम महत्वपूर्ण भुमिका बजावत आहे. आतापर्यंत केंद्रसरकारच्या ४३९ योजनांचा लाभार्थींना आधारच्या थेट लाभ हस्तांतरणाच्या माध्यमातून ७.३४ लाख कोटी कोटी रुपयाची रक्कम वितरीत करण्यात आली आहे. या माध्यमातून बोगस लाभार्थी टाळता आल्याने मार्च २०१९ पर्यंत १.४१ लाख कोटी रुपयांची बचत झाली आहे.

प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजीटल साक्षरता अभियान हा जगातील सर्वात विस्तृत असा डिजीटल साक्षरता कार्यक्रम देशातील नागरिकांना डिजीटल

जगतातील सुविधा प्राप्त करण्याच्या .ष्टीने सहाय्यक ठरत आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत आतापर्यंत २.२ कोटी नागरिकांना डिजीटल साक्षर करण्यात आले आहे.

गर्व्हमेंट ई–मार्केट प्लेस केंद्रसरकारचा आणखी एक महत्वपूर्ण डिजीटल उपक्रम असून सार्वजनिक वापरासाठी उत्पादने मोठया प्रमाणावर पारदर्शक पद्धतीने खरेदी करण्यासाठी ऑनलाईन मंच उपलब्ध करुन देण्यात आला आहे.

मुळ प्रमाणपत्रे आणि दस्ताऐवज ऑनलाईन ठेवणारी अशीच एक कागदरहित सुरक्षीत यंत्रणा म्हणजे डिजीलॉकर. या द्वारे अब्जावधी कागदपत्रे सुरक्षीतपणे ऑनलाईन संग्रहीत करता येतात आणि आवश्यकतेनुसार वापरता येतात. डिजीलॉकरमध्ये ३५२ कोटीपेक्षा जास्त दस्ताऐवज उपलब्ध आहेत. सध्या २.३ कोटी ग्राहक डिजीलॉकर वापरत आहेत.

माय जी.व्ही. चे ८० लाख वापरकर्ते असून ८१५ प्रकारच्या कामासाठी २ लाख लोकांनी नोंदणी केली आहे, ज्या द्वारे लोकशाही निर्णय प्रक्रियेत सरकार आणि नागरिक परस्परांच्या निकट आले आहेत.

याशिवाय डिजीटल तंत्रज्ञानामुळे .षीक्षेत्रात महत्वपुर्ण बदल घडून येत आहे. ऑनलाईन बँक खात्यामुळे शेतकऱ्यांना कर्ज मिळविणे सुलभ झाले आहे. डिजीटल जमीन नोंदणीमुळे पिकविमा काढणे सहज झाले आहे. मोबाईल फोनमुळे शेतकऱ्यांना खते, किटकनाशके इत्यादीच्या वापराबाबत योग्य माहीती मिळत आहे. परिणामी उत्पादनवाढीस चालना मिळत आहे. शेतकऱ्यांना आपला माल ऑनलाईन मार्केटमध्ये विकणे शक्य झाले आहे. ५८५ ठिकाणी गर्व्हमेंट इलेक्ट्रॉनिक ॲग्रीकल्चर मार्केट १६ राज्यांमध्ये निर्माण झाले आहे.

आरोग्याच्या बाबतीत डिजीटल सोल्युशन मुळे प्राथमिक आरोग्य सेवांवरील विश्वासात वाढ झाली आहे. टेलीमेडीसीनमुळे वैद्यकीय सल्ला घेणे शक्य झाले आहे. इलेक्ट्रॉनिक हेल्थ केअर रेकॉर्डमुळे निर्दोष निदान करणे शक्य झाले आहे.

थोडक्यात सर्वांसाठी डिजीटल समावेश, सर्वाचा डिजीटल विकास आणि सर्वांमध्ये डिजीटल विश्वास हा सरकारचा उद्देश आहे आणि तो पुर्ण करण्यासाठी डिजीटल इंडिया कार्यक्रमाची पुर्नरचना होत आहे. डिजीटल तंत्रज्ञानाच्या अवलंबनामुळे भारत एक सशक्त शक्ती म्हणून उदयास येत आहे.

हे डिजीटल तंत्रज्ञान भारत पाच ट्रिलीयन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था होण्याचा मार्ग सुकर करेल अशी अपेक्षा आहे.

गोषवारा :

निती आयोगाच्या नुकत्याच झालेल्या बैठकीत भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी पाच ट्रिलीयन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेचे ध्येय जाहिर केले आहे. वेगवान गतीने वाढणाऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताची डिजीटल अर्थव्यवस्था दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. जगात भारताचा माहिती तंत्रज्ञान उद्योग एक शक्तीशाली केंद्र म्हणून नावारुपास आलेला असून तो १८१ अब्ज डॉलर्सचा आहे. नॅसकॉमच्या विश्लेषणात्मक अंदाजानुसार २०१८ या आर्थिक वर्षात सॉफ्टवेअर उत्पादनांनी ७.१ अब्ज डॉलर्सची भर राष्ट्रीय उत्पन्नात घातली आहे. दूरसंचार, ई–व्यापार, इलेक्ट्रॉनिक उत्पादने, डिजीटल पेमेंट व थेट अनुदान हस्तांतरण यामुळे विकासाला गती मिळत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात डिजीटलीकरण प्रवेश करीत असतांना नागरिकांना सक्षम करण्याच्या दृष्टीने केंद्रसरकारचा डिजीटल इंडिया कार्यक्रम महत्वपुर्ण भूमिका बजावत आहे. थेट लाभ हस्तांतरण योजनेच्या माध्यमातून बोगस लाभार्थी टाळता आल्याने मार्च २०१९ पर्यंत १.४१ लाख कोटी रुपयांची बचत झाली आहे. कॉमन सर्व्हीस सेंटरच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील नागरिकांना ३५० पेक्षा जास्त सेवा प्रदान केल्या जात आहे. लहान शहरांसाठी बी.पी.ओ. मोहीम हाती घेण्यात आली असून त्याद्वारे नोकरीच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. माय जी.व्ही. गर्व्हमेंट ई–मार्केट डिजीलॉकर यासारख्या सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. शेतकऱ्यांसाठी ई–मार्केट निर्माण करण्यात आले आहे. आरोग्य क्षेत्रात टेलीमेडीसीन चा वापर शक्य झाला आहे. थोडक्यात डिजीटल तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत भारत प्रगतीपथावर आहे.

संदर्भ :

१) *भारतीय अर्थव्यवस्था – रुद्रदत्त व के.पी.एम. सुंदरम, एस. चन्द एन्ड क. लि., नवी दिल्ली, २००९.*

२) *प्रतियोगीता दर्पण – आग्रा, सप्टेंबर २०१९*

३) *योजना – माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, जुलै २०१९*

४) *योजना* – माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, सप्टेंबर २०१९

भारताच्या आर्थिक विकासात शेती क्षेत्राची भूमिका व शेतीचा इतिहास

डॉ. मनिष कान्हा चव्हाण
जवाहरलाल नेहरु कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वाडी, नागपूर

प्रस्तावना

ग्रामीण भागात सर्वात विकलांग व आर्थिकदृष्टया कमकुवत असलेला जर कोणता वर्ग असेल तर तो शेतमजुरांचा आहे. उपजीवीकेचे साधन म्हणून दुसऱ्यांच्या शेतीवर राबणारा हा वर्ग खऱ्या अर्थाने शेती उत्पादनाच्या कार्यात मोलाची भर घालतो. किंबहुना शेतमजुर हा भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेचा आणि ग्रामीण भागातील आर्थिक व सामाजीक जीवनाचा एक अभिन्न व महत्वपूर्ण घटक आहे. परंतु अर्धवेळ बेकारी, कामाच्या अल्प मोबदला, अल्प उत्पन्न, कनिष्ठ राहणीमान या कारणांनी दैनावस्थेत असणारा हा वर्ग जोपर्यंत आर्थिकदृष्टया सक्षम होत नाही. तोपर्यंत देशात खऱ्या अर्थाने सुधारणा झाली आहे असे म्हणता येणार नाही. नियोजन मंडळाच्या अभ्यासानुसार शेतमजुरांचा प्रश्न हा नि:संदिग्ध आव्हानच आहे. या प्रश्नाची समाधानकारक सोडवणुक करण्याचे उत्तरदायीत्व संपूर्ण समाजावर आहे. तात्पर्य भारतात दारिद्र्या हे ग्रामीण भागात आणि शेती क्षेत्रात दिसून येते. बरोजगारीचा प्रश्न दारिद्र्याच्या प्रश्नाशी निगडीत आहे. किंबहुना त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. म्हणून दारिद्र्याची प्रमुख समस्या निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे बेरोजगारी होय.

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुलभूत आधार आहे असून भारतातील ६८ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते व त्यातील ५८ टक्के लोकसंख्या उपजीविकेसाठी शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. ग्रामीण भागामध्ये मोठ्याा प्रमाणात अर्थव्यवस्थेचे दारिद्र्या असल्याचे दिसून येते आणि ग्रामीण दारिद्र्या हे बेरोजगारी व अल्परोजगारीचे फलन आहे. .षीप्रधान राष्ट्रांचा विकास हा त्या देशातील ग्रामीण विकास व शेती आधारित उद्योगांच्या विकासावर अवलंबून असतो. स्थानिक कच्चामाल, कमी भांडवल, अल्प तंत्रज्ञान, रोजगारीची अधिक क्षमता इ. दृष्टीकोनातून शेती आधारीत उद्योग हे ग्रामीण भागात स्थापन होतात त्यामुळे त्यांची ग्रामीण भागाच्या विकासातील भूमिका महत्वाची ठरते.

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार ६८.९ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या प्रत्यक्षपणे तर उर्वरित ३१.१ टक्के शहरी लोकसंख्या अप्रत्यक्षपणे कृषीक्षेत्रावर अवलंबून आहे. रोजगार निर्मितीतील कृषीक्षेत्राचा वाटा ६८.९ टक्के आहे. असे असले तरी सन १९५०.५१ मध्ये देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात (जीडीपीमध्ये) ५५.४ टक्के वाटा असणरे कृषीक्षेत्र उत्तरोत्तर घटून सन २०१३.१४ मध्ये १३.९ टक्के इतका वाटा कमी झाला आहे. तसेच सातव्या पंचवार्षिक योजनेपासून दहाव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत शेतीचा विकासदर ३.२ टक्केवरून, २.३ टक्केपर्यंत कमी झाला आहे. याचबरोबर कृषीक्षेत्राचे एकूण निर्यातीतील वाटपाचे प्रमाण सन १९५०.५१ मध्ये २४ टक्केवरुन २०१५.१६ मध्ये १२.०४ टक्के इतके कमी होऊन, निम्मे झाले आहे. कृषीक्षेत्राची देशातील एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील, विकासातील व निर्यातीतील ही घसरण का झाली आहे? ही आज आपल्या कृषीप्रधान भारतीय विकसनशील अर्थव्यवस्थेसमोरील कृषी विकासासंदर्भात चिंतेची बाब असून याचा परिणाम भारतीय शेतकरी व एकूणच कृषीक्षेत्रातील कर्जबाजारीपणा वाढीवर झाल्यामुळे ही सर्वात मोठी ज्वलंत वित्तीय समस्या आहे.

अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीची भूमिका

अ) देशाच्या व भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी व संलग्नित क्षेत्राचा वाटा महत्त्वपूर्ण असून, त्याचे प्रमाण सन २००४–०५ मध्ये १९.०७ टक्के वरून २०१३–२०१४ मध्ये १३.९ टक्के तर २०१६–१७ मध्ये इतके आहे.

ब) देशाच्या एकूण रोजगारनिर्मितीतील कृषी आणि संलग्नित क्षेत्राचा वाटा महत्त्वपूर्ण असून, त्याचे प्रमाण जनगणना १९५१ मध्ये ६९.९० टक्के वरून २०११ मध्ये ५४.६० टक्के इतके आहे.

क) भारताच्या एकूण निर्यातीतील कृषी व संलग्नित क्षेत्रातील निर्यातीचा वाटा सुद्धा महत्त्वपूर्ण असून, त्यांचे प्रमाण १९५०–५१ मध्ये २४ टक्के वरून २०१५–१६ मध्ये १२.०४ टक्के इतके आहे.

ड) जागतिक कृषि क्षेत्रातील वाट्याात भारत अन्नधान्य उत्पादनात जगात अव्वल असून गहू, तांदूळ, ऊस, कापूस, चहा यासोबतच गायी उत्पादनात भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा देश तर डाळी, ज्युर म्हशी व दुग्ध उत्पादनात पहिला क्रमांक, अंडी उत्पादनात तिसरा क्रमांक कॉफी उत्पादनात पाचवा तर मटन उत्पादनात सहावा क्रमांक आहे.

इ) देशाच्या औद्योगिक विकासात .षिक्षेत्राचा वाटा महत्त्वपूर्ण असून, अनेक उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा हा .षिक्षेत्रातूनच केला जातो. तसेच छोट्याा गावात आणि खेडयांमध्ये असणारे लघु व कुटीरोद्योग हे शेतीच्या आधारेच जीवित आहेत.

फ) देशाच्या अर्थव्यवस्थेत किंमत स्थैर्य व आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित

करण्यासाठी शेतीचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे.

म) वर्तमानकाळात भारत अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला असून, भारतीय शेतीला व्यापारी स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे सन २००४-०५ मध्ये देशातील एकूण अन्नधान्ये, बागबानी, वनिक पीकांचे उत्पादन अनुक्रमे १९८.३६, १६७, २३.२३ मिलियन टनावरून प्रतिवर्ष क्रमश: वाढून सन २०१५-१६ मध्ये त्यात अनुक्रमे २५२, २८३ मिलियन टन उत्पादनात वाढ झाली.

य) 'शेती' हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्यामुळे पंचवार्षिक तसेच वार्षिक योजनांच्या माध्यमातून शेतीच्या विकासासाठी विशेष खर्चाची तरतूद केली जाते.

र) देशातील फार मोठ्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येची उपजीविका प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून असल्यामूळे शेतीच्या विकासातून आर्थिक विषमता कमी करता येते.

शेतीचा इतिहास

इ. स.पूर्व ११००० वर्षापूर्वी जगातील मध्यकालीन पूर्वेकडील प्रदेशात भटकणाऱ्या लोकांच्या लक्षात आले की, झाडावरून पडणारे बियाणे पाऊस पडल्यानंतर योग्य वातावरण मिळातच रूजते. उगवते व पुढे त्या वनस्पतीची वाढ होते. त्याचप्रमाणे काही प्राणी गुहेमध्ये पाळता येणे सुद्धा शक्य आहे. त्यांच्या असेही लक्षात आले की, रानावनातील धान्यांचे बियाणे गोळा करून साठवून ठेवल्यास आणि पाऊस पडताच योग्य वातावरणात ते जमिनीवर टाकल्यास उगवते. तसेच काही प्राणी गुहेमध्ये पाळता येणे सुद्धा शक्य आहे. या कल्पनेतूनच त्यांनी बियाणे गोळा करून ते पेरण्यासाठी थोडी जमीन मोकळी केली.

दगडी हत्याऱ्यांच्या साहाय्याने त्या बियाण्यांची पेरणी करून पुढे त्यापासून धान्यांची प्राप्ती झाली. अशाप्रकारे एकाच ठिकाणी राहून शेती करण्याच्या पद्धतीतून मानवी वसाहतींचा उदय होवून, जगातील पहिली वसाहत इजिप्तमधील नाईल नदीच्या खोऱ्यात वसली. तेथूनच पुढे खऱ्या अर्थाने शेती व्यवसायाला प्रारंभ झाला. म्हणजेच 'शेती व्यवसायाची' जननी इजिप्त हा देश आहे असे म्हणता येईल. त्यास सुमारास शेती बरोबर पाण्याचे महत्त्व सुद्धा लोकांच्या लक्षात आले. त्यांनी इजिप्त मधील नाईल नदीवर धरण बांधले आणि त्या पाण्याचा उपयोग शेतीसाठी केला. शेतीसाठी पाणीपुरवठा हा देखील प्रथम तेथेच करण्यात आला. त्याकाळात शेतीच्या कामासाठी लाकडी आणि दगडांच्या हत्यारांचा उपयोग केला जाता असे. पुढे इजिप्शियन लोकांनी लहान लाकडी नांगर बनवला. तो माणसाच्या साहाय्याने ओढून त्याद्वारे शेतीची मशागत केली जात असे. त्यापुढे हाच नांगर बैलाने ओढला जाई. त्यानंतरच्या काळात मशागतीचे तंत्र विकसित झाले आणि जमिनीच्या मशागतीसाठी यंत्राचा वापर होऊ लागला. अशाप्रकारे शेती व्यवसाय विकसित होत गेला.

सिंधू संस्कृती

इ.स. पूर्व २५०० ते १५०० च्या मध्य काळात सिंधू संस्कृतीचा उगम होऊन हडप्पा व मोहेंन्जोदारो ह्याा शहरांचा शोध लागला. या संस्कृतीला कृषी धन्य संस्कृती म्हणून संबोधले जाते. त्याकाळात गहू, तांदूळ तिळ, मोहरी, सरसु, वटाणे इत्यादी धान्याचे उत्पादन होत असे. तसेच गाय, म्हैस, मेंढी, वराह, कुत्रा, उंट, हत्ती ह्याांचे पालन होऊन मांसाहारासाठी बैल, वराह, कोंबडी, बदक, मासे, कासव, मेंढी ह्याांचा उपयोग केल्या जात असे. त्या काळात संस्कृतीत देवाधिकांची चित्रे आढळून आली. त्यामध्ये कृषी धर्माची देखील पुजा होत असे.

मगधकाळ

इ.स. ६०० पूर्वी स्पृश्य अस्पृश्यतेच्या काळात समाजामध्ये अंधश्रद्धा रूढ झाल्या होत्या. पाप-पुण्य, सत्य-असत्याच्या अनेक कल्पनांनी अशिक्षित समाज भयभित झाला होता. याच काळात गौतम बौद्धांनी आपल्या धार्मिकतेतून संपूर्ण विश्वाला बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. कृषी हा उत्तम व्यवसाय असून त्याद्वारे समाजाने आपला विकास करावा. अशी शिकवण बौद्ध प्रचारकांनी दिली. समाजामध्ये शेती प्रतिष्ठेचे साधन म्हणून संबोधल्या जात असे. शेती हा प्रतिष्ठेचा व्यवसाय असून त्याकाळी 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ चाकरी' अशी म्हण प्रचलित होती.

मौर्यकाळ

चंद्रगुप्त मौयाने आपल्या पाटलीपुत्र या राजधानीतून कारभार सुरू केला. शेतीमधून महसूल वसूल केल्या जात असे.

सातवाहन काळ

इ.स. पूर्व २३५ मध्ये सातवाहन राजवटीचा राजा सिमूका पासून उदय झाला. सातवाहनकाळात ग्रीक इतिहासकाराच्या नोंदीवरून या काळातील भारतीय आयातीची माहिती संशोधकांना मिळाली. या काळात भारतातून तिळाचे तेल, साखर, लवंग, दालचिनी, रेशीम तथा तांबे, कथील, पशुंची कातडी ह्याा कृषी मालाची निर्यात होत असे. सातवाहनकाळात भात, ज्वारी, बाजरी ही मुख्य पीके घेऊन मोठ्याा प्रमाणावर शेती लागवडीला प्रोत्साहन दिल्या जात असे. शेतीला पाणी पुरवठयाची सोय होती. शेती हा या काळातील मुख्य व्यवसाय होता व कापसाचे उत्पादन मोठ्याा प्रमाणात घेतले जात असे.

वाकाटक काळ

इ.स. २५० च्या सुमारास वाकाटक घराण्याचा संस्थापक विद्वान विंध्यशक्ती राजाने स्वातंत्र्य सत्तेची स्थापना केली. त्याच्या चारही पुत्राने कृषी व्यवसाय सांभाळून या व्यवसायात नवनवीन शोध लावला.

मोगल काळ

इ.स. १२९६ मध्ये तुर्क वंशाचे अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगिरी ताब्यात घेतली. सोबतच हत्ती, घोडे, हिरे, मोती, सोने, चांदी, इत्यादी संपत्ती ताब्यात घेऊन फार मोठ्या प्रमाणावर शेतीसाठी भूप्रदेश काबीज केला. त्यानंतर शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रामध्ये मराठयांच्या राज्यांची स्थापना केली. या राज्यात सर्वात जास्त उत्पादन देणारी सुपीक जमीन अस्तित्त्वात होती. या जमिनीची देखरेख करण्यासाठी गावातील पाटील पंचायतीचे नियंत्रण करीत असत. मौजा म्हणजे गाव. या गावाचे प्रशासन करून वसूली अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली, रयतेचा सर्व संबंध सरकारशी जुळला. जमीन मोजण्यासाठी काठीचा उपयोग केल्या जाई. शेतकऱ्यांप्रति शिवाजी महाराजांचा दृष्टीकोन सहानुभूतीचा होता. शिवाजी महाराजांनी कृषीला मातेसमान दर्जा दिल्याचे आढळून येते.

ब्रिटीश काळ

इंग्रजांनी १७ नोव्हेंबर, १८१८ रोजी पुण्याच्या शनिवार वाडयावर आपला झेंडा फडकविला. त्यांनी भारतातील कृषी विकासाला फारसा महत्त्व न देता येथील खनिज संपत्तीची इंग्लंडमध्ये फार मोठी निर्यात केली. तेथूनच शेती व्यवसायाला अधोगतीचे दिवस आलेत. ब्रिटीशांनी आपल्या फायदयाच्या दृष्टीने जमीन महसूल गोळा करण्यासाठी जमीनदारांचा एक नवीन वर्ग निर्माण केला. जमीनदार शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण करून कृषी उत्पादनातील एक मोठा हिस्सा शेतसारा किंवा लगानच्या स्वरूपात शेतकऱ्यांकडून सक्तीने वसूल करायचे. परिणामत: शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती फार विदारक बनून शेतकरी वर्ग अनपेक्षितपणे कर्जाच्या आहारी ढकलला गेला. दुसरीकडे जमीनदार व महाजन कर्जाच्या परतफेडीच्या नावाखाली शेतकऱ्यांची जमीन ताब्यात घ्यायचे. त्यामुळे कृषी मजूरांचा दुसरा एक नवीन वर्ग निर्माण झाला. एकंदरीत ब्रिटीशकाळात शेतीवरील करप्रणालीमुळे 'शेतकरी' हा पुढे शेतमजूर बनून, जमीनदारांच्या गुलामगिरीत उपेक्षित जीवन जगू लागला. अशा प्रकारचा भारतातील शेती उत्क्रांतीचा मौलिक इतिहास आढळून येतो. आज कृषी क्षेत्रात फार मोठी क्रांती घडून येत आहे. विविध कृषी विद्यापीठातून नवनवीन शोध लावल्या जात आहेत. अर्थात ते गरजेचेही आहे.

संदर्भसूची

१) कविमंडन विजय, २००६, 'कृषी अर्थशास्त्र' श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. १,३.

२) ढमढरे एस.व्ही., भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रथम आवृत्ती २००८, डायमंड पब्लि. पुणे.

३) गुप्ता पी.के., २०१२, '.षी अर्थशास्त्र', वृंदा पब्लिकेशन्स प्रा. लि., तृतीय संस्करण, पृ.क्र. ३०, ३१

४) देशमुख एच. व्हि., 'भारतातील शेती आणि .षी जैवतंत्रज्ञान', लोकव्रत प्रकाशन

५) झामरे जी.एम., 'भारतीय अर्थशास्त्र', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.क्र. ११५

६) देशपांडे श्रीधर, देशपांडे विनायक, 'भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास)', हिमालय पब्लिसिंग हाऊस, नागपूर.

७) कुलकर्णी बी. डी., ढमढरे एस. व्ही., ''अर्थशास्त्रीय संशोधन पध्दती'' डायमंड पब्लिकेशन्स, नागपूर २००७.

८) बोधनकर सुधीर, अलोनी विवेक, कुलकर्णी मृणाल, ''सामाजिक संशोधन पध्दती'', साईनाथ प्रकाशन नागपूर २०१४.

गैर - सरकारी संघटना देशाच्या आर्थिक विकासाचे अपत्य

प्रा. रवींद्र बा. शेंडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय,वरोरा जि.चंद्रपूर

प्रस्तावना,

कोणत्याही देशाच्या विकासात सरकारी संघटनाबरोबरच गैरसरकारी संघटनांची भूमिका महत्वपूर्ण असते. सरकारी व गैरसरकारी संघटना एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे. प्रथमता सरकारी संघटनांचा क्रम लागत असला तरी गैर - सरकारी संघटनांची व्याप्ती वाढत असल्यामुळे त्यांच्या कामाचा विचार दुसऱ्या क्रमांकावर करावा लागत आहे. काही ठिकाणी तर प्रथम क्रमांक लक्षात घेणे आवश्यक आहे. या दोनही संघटनांमध्ये समन्वय असल्यास, असलेल्या व वेळोवळी आलेल्या अडचणी दूर होऊन विकासाचा प्रवाह सतत वाढणारा आहे.‘‘ समाजाला माझे काही देणे लागते‘‘ हा विचार नैसर्गिक आधारावर प्रत्येकाच्या मनात स्वभाविक येत असते व पुढे त्यातुनच एकमेकांच्या हिताची व्याप्ती वाढत जाते. भारतासारख्या देशात सरकारी संघटनांची व्याप्ती जशी मोठी आहे. अगदी त्याचप्रमाणे गैर - सरकारी संघटनांची व्याप्ती वाढत आहे. हि देशाची जमेची बाजू मानता येईल. शोशण, शोशणाची तीव्रता, अनारोग्य आरोग्य, टंचाई, अज्ञान, असमानता, असात्यत्त, प्रसन्न मनाचा अभाव, असंयम दूर करण्यात गैर - सरकारी संघटनांची भुमिका महत्वपूर्ण आहे.

जगाचा इतिहास असे सांगते की, उजवा-डावा, दिवस - रात्र, स्त्री - पुरूश, चांगले - वाईट, गरिब - श्रीमंत अशी वर्गवारी विकासासाठी स्वाभाविक असली तरी दोनही घटकांतील गुणांमध्ये विशेश फरक असता कामा नये. दोन्ही गोश्टी व घटक एकमेकांना पुरक व चिंतनशील असायला हवा. ज्याप्रमाणे उजवा पाय डाव्या पायाला मदत करते व डावा सुध्दा प्रत्येक वेळी (सामान्य व संकट स्थीतीत) उजव्या पायाला मदत करीत असते.

आज अशक्य गोष्टी गैर - सरकारी संघटनेच्या माध्यमातून जगाच्या पाठिवरील प्रत्येक देशात सोडविल्या जात आहे. मानवता, प्रसन्न मन, सातत्य व संयम या गोश्टी गैर - सरकारी संघटनेत महत्वपूर्ण आहे. सोन्यामध्ये तांबे मिसळविणे व कृती करणे किंवा वस्तू तयार करणे अशीच कृती गैर - सरकारी संघटनांची आहे. यालाच छोटी मदत व मोठा फरक म्हणता येईल. तसेच याच आधारावर गैर - सरकारी संघटना देशाच्या विकासाचे अपत्य आहे. असे म्हणणे अतिशोक्तीचे ठरत नाही.

विशयाची निवड :-

निसर्ग व दुर्बल वर्गाचे शोशण केल्याशिवाय विकास शक्य नाही ही जी चुकिची विचारसरणी आहे. त्यात गैर - सरकारी संघटनेमार्फत बदल घडवून आणता येते. याच आधारावर या विशयाची निवड करण्यात आली आहे. विशयाच्या विश्लेशणासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिश्ट्ये :-

१) गैर - सरकारी संघटना विकासासाठी योग्य व अयोग्य याचा अभ्यास करणे.

२) सरकारी व गैरसरकारी संघटनेतील समन्वयाचा अभ्यास करणे.

३) गैर - सरकारी संघटनांबाबतीत ’’छोटी मदत - मोठी तफावत निर्माण करते‘‘ या घोशवाक्याचा अभ्यास करणे.

४) गैर - सरकारी संघटनेचे प्रतिनिधीक उदाहरण म्हणून ’’आनंदवन‘‘ या स्वयंसेवी संघटनेचा अभ्यास करणे.

५) गैर - सरकारी संघटनांसमोरील अडचणीचा अभ्यास व उपाय योजना सूचविणे.

संशोधनाची गृहीते :-

१) गैर - सरकारी संघटना स्वायत्त संस्था असते.

२) मानवी सहकारीता वाढविणे हे मुख्य उद्दिश्ट्ये गैर - सरकारी संघटनांचे आहे.

३) गैर - सरकारी संघटना देशाच्या समग्र विकासाचे एक अपत्य आहे.

विशयाचे विश्लेशण :-

१) गैर सरकारी संघटना विकास करण्यास योग्य व अयोग्य

■ गैर - सरकारी संघटनेचे राजकीय पक्षाशी संबंध असता कामा नये, संस्थेने सरकारकडे नियीमत अहवाल सादर करावा. कार्य करतांना केवळ कायदेशीर अहिंसक मार्गाचा अवलंब करावा इत्यादी तरतूदी असल्या तरी काही मुद्दे अयोग्य बाजूने मिळतात तर काही योग्य बाजूने मिळतात.

■ गैर – सरकारी संघटना आर्थिक विकास करण्यास योग्य – गैर – सरकारी संघटना विकासात सहभागी असणे का आवश्यक आहे. कारणे पुढीलप्रमाणे अ) विकासाचे बरेच फायदे गरिबांना पोहचत नाही अशावेळी हे लाभ गरिबांना मिळण्याकरीता त्यांना संघटीत करणे आवश्यक आहे. त्यांना संघटीत करण्याचे कार्ये गैर – सरकारी संघटना चांगल्या तऱ्हेने करू शकतात. ब) सरकारी यंत्रणेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या अनेक कार्यक्रमात लोकांचा सहभाग आवश्यक असतो. उदा :- कुटूंब नियोजन अशी कार्ये गैर – सरकारी संघटना अचूक करू शकतात. क) गैर – सरकारी संस्थांच्या कार्यात लवचिकता असते. त्या मानवतावादी दृश्टिकोन बाळगतात त्यामुळे कार्यक्रमांची परिणामकारक अंमलबजावणी करता येते ड) स्थानिक गरजा व उपलब्ध साधनसंपत्ती यातील नियोजन आखतांना व अंमलबजावणी करतांना विचार होणे आवश्यक आहे. हे कार्ये गैर – सरकारी संघटना अधिक चांगल्या तऱ्हेने करू शकतात ई) देशातील लोकांच्या गरजा अमर्यादित आहे. त्यामुळे समस्या आणखीणच वाढत जात आहे. त्यामुळे अशा समस्या सोडविण्याचे कार्ये एकाच एक व्यक्तीकडे किंवा सरकारी यंत्रणेकडे सोपविण्याऐवजी विविध संस्थांकडे सोपविणे अपेक्षीत आहे.

■ **गैर – सरकारी संघटना आर्थिक विकास करण्यास अयोग्य :-**

अ) देशातील समस्या तिव्र व अनंत असल्यामुळे त्या सोडविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक व मानवी बळ पाहिजे ते उभारणे या संस्थांना अशक्य आहे.

ब) शासकीय यंत्रणांना गैर – सरकारी संघटनांचा सहभाग रूचतोच असे नाही नियमाद्वारे अडथळे आणू शकतात.

क) प्रारंभी सेवा कार्यासाठी स्थापण झालेल्या संस्था नंतर मात्र राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचे माध्यम बनते.

ड) अज्ञानी व गरिब लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा अशा संघटनाकडून होऊ शकतो.

२) गैर – सरकारी संघटनांसमोरील अडचणी आणि त्यावरील उपाय

■ **अडचणी**

अ) अपुरा आर्थिक निधी ब) एकाधिकार तत्वावर चालणारा कारभार क) गैर – सरकारी संघटनांची मदत देऊन त्या आधारे विविध सवलती घेण्याची श्रीमतांची इच्छा ड) अनुदान मिळाल्यास शासनाच्या विस्तार संस्था म्हणून कार्ये करावे लागते इ) सत्तेला धोका पोहचू नये म्हणून सेवाभावी संस्थांचा वापर होतो ग) मोफत लाभ मिळण्याची वृत्ती ह) देणग्या मिळविण्यासाठी गैर – सरकारी संघटना स्थापन आणि त्यामुळे मुळ उद्देश दूर म) श्रीमंत लोकांना गरिब दाखवून त्यांनाच फायदा मिळवूण देण्याच्या अडचणी

■ **उपाययोजना :-**

अ) केवळ देणग्या अनुदान यावर अवलंबुन राहू नये स्व:ता साधनांची उभारणी करावी. ब) विकास कार्यात आवड असणारे कार्यकर्ते निवडावेत क) आपली कार्यक्षमता लक्षात घेवून कार्याची निवड करावीत. ड) स्थानिक ज्येष्ठ व्यक्ती व युवक यांची समिती स्थापून उद्दिष्ट्य, व्याप्ती व लाभार्थी गट निश्चित करावे. इ) हवी ती मदत देण्याचे आपले उद्दिष्ट्य नाही तर त्यांना आत्मनिर्भर बनविणे हे उद्दिष्ट्य आहे. हे सेवाभावी संस्थांनी प्रथमता लक्षात घ्यावे.

३) गैर – सरकारी संघटना म्हणून प्रातिनिक स्वरूपात आनंदवनाचे स्थान व स्वरूप :-

श्रध्देय बाबा आमटे यांनी विदर्भातील वरोरा येथे १९४९ मध्ये आपल्या सेवेला सुरूवात केली. सुरूवातीला फक्त कुश्ठरोग्यांच्या सेवेचा विचार त्यांच्या मनात होता. परंतु कुष्ठरोग्यांचा रोग थोडा बरा झाल्यानंतर समाज, घरचे मंडळी त्यांना स्विकारत नसल्यामुळे त्यांनी आनंदवनातच त्यांना काम देऊन त्यांच्यात संतुलन घडवून आणले. त्यासाठी त्यांनी शेती, शेतीपुरक लघु व कुटिर उद्योगधंदे व सेवा क्षेत्रात समावेश होणारे व्यवसायही आनंदवनात उभे केले. देश विदेशातील देणग्या व कृतीची जोड यामुळे या स्वयंसेवी संघटनेचा मुळ उद्देश सफल होत आहे.

आनंदवनाबरोबरच हेमलकसा, सोमनाथ, नागेपल्ली, अशोकवन अशा पुरक संस्थामध्येही आनंदवनाचा विस्तार झाला व सुरही आहे. श्रध्देय बाबा आमटे यांचे पुत्र व नातू व स्नेही मित्र यांनी आनंदवनाची व इतर संलग्नीत संस्थांची जबाबदारी स्विकारल्यामुळे विकास कामांची व्याप्ती व विकासातील संतुलन कायम आहे. अंध, अपंग, मुकबधीर, उच्च शिक्षणासाठी पदव्युत्तर अभ्यासक्रम, कृशी महाविद्यालये असा विस्तार उपक्रमांसाठी प्रसिध्द आहे. संगीत क्षेत्रातही आनंदवनाचे नाव आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रसिध्द आहे. ''कुष्ठरोग्यांचे दवाखाने बंद करण्यासाठी मला बोलवावे'' हे गांधीजींचे स्पप्न आनंदवन पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. एकूणच कोणत्याही गैर – सरकारी संघटनेची ताकद किती मोठी असते. यासाठी आनंदवन या संस्थेचे उत्तम उदाहरण देता येईल.

४) गैर – सरकारी संघटना व आंतरराश्ट्रीय संघटना यातील संबंध :-

निसर्ग व दुर्बलांचे शोशण केल्याशिवाय विकास पुढे जात नाही अशी विचारसरणी प्रत्येक राष्ट्राची बनत चाललेली आहे. या जुन्या विचारसरणीवरच आंतरराष्ट्रीय संघटना प्रथम स्थापणा झाल्या आहे

व आपल्या कार्याला सुरवात केली आहे. आज गैर - सरकारी संघटना व आंतरराष्ट्रीय संघटना जगाच्या पातळीवरील वाढत जात असतांना शोशण शून्य झाले नाही. परंतु शोषणाची तीव्रता कमी झालेली दिसून येते. विकासासाठी भांडवल, तंत्रज्ञान आवश्यक असले तरी नैतिकता हा घटक सुध्दा अतिमहत्वाचा आहे. या नैतिकतेसाठी अशा संघटनांची भूमिका अतिशय महत्वपूर्ण आहे.

''तन - मन - धन से सदा सुखी हो विश्व हमारा'' अशी वैश्वीक संस्कृती प्रत्येक देशातील गैर - सरकारी व आंतरराश्ट्रीय संघटनांनी वाढविणे गरजेचे आहे.

जे कार्य सरकारी पातळीवर अशक्य आहे. ते काम अशा संघटनांकडून व जे कार्य अशा संघटनांकडून कठीण आहे. ते कार्य सरकारने सांभाळल्यास म्हणजे एकमेकांच्या समन्वयाचा आधार घेतल्यास सर्व राष्ट्रांचे भविश्य उज्वल आहे.

समारोप

गैर सरकारी संघटना राश्ट्रांच्या विकासाचे अपत्य आहे. असे म्हणणे अतिशोक्तीचे ठरणार नाही अशा व्यूहरचनेतून सरकारने व प्रत्येक गैर - सरकारी संघटनांनी कृती केल्यास प्रत्येक कृतीतून विकासाचा प्रवाह मोठा निर्माण होणारा आहे. शोशण शून्य करण्याची प्रचंड ताकद गैर - सरकारी संघटनेत आहे. परंतु या संघटनांची मुळ उद्दिष्ट्ये दूर करणाऱ्या प्रभावी गोष्टी सक्रिय असल्यामुळे तसेच प्रसंगापुरत्या संघटना प्रभावी होतात व प्रसंग टळला की नरमतात तसेच झटपट श्रीमंत होण्याची वृत्ती वाढल्यामुळे तसेच मला समाजाचे काही देणे - घेणे नाही अशा प्रतिकुलता तयार होत असल्यामुळे या गैर - सरकारी संघटनांनी आपली कृती मजबूत करणे आवश्यक आहे. एकूणच छोटी मदत - मोठा फरक निर्माण करते हीच प्रेरणा गैर - सरकारी संघटनेकडून प्रत्येकांनी घेणे आवश्यक आहे

संदर्भ ग्रंथ यादी

१) अर्थब्रम्ह - दै. लोकसत्ता, २०१७

२) अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिशद, खंड ४२, अंक ४

३) पानसे रमेश. सेवाभावी संघटना व विकास

४) भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रतियोगिता दर्पण २०१५, २०१६

५) गाडगीळ ध.रा., सहकारी लोकराज्य, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे. १९६४

कर प्रणालीतील उत्क्रांती.वस्तू व सेवा कर

डॉ. दिपक मनीराम चव्हाण
इतिहास विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा.

प्रस्तावना

जीएसटी कर प्रणाली लागू होण्यापूर्वी कराची आकारणी राज्य सरकार व केंद्र सरकार वेगवेगळ्याा पद्धतीने करत होते. परंतू या पद्धतीत काही अडचणी येत होत्या म्हणजेच एका वस्तूवर कर लावल्यानंतर परत त्याच वस्तू वर कर लावण्यात येत होता. या क्लिष्ट कर प्रक्रियेमुळे वस्तू व सेवांच्या किंमतीमध्ये वाढ होवून देशात भाववाढ निर्माण होत होती. तसेच अनेक करांमुळे कर भरणाऱ्यांना विविध समस्यांना तोंड दयाावे लागत असे. या मधूनच गैरकारभार, कर चुकवेगीरीपणा, भ्रष्टाचार, काळा पैसा यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या. या सर्व बाबीमधून सुटका करुन घेण्यासाठी 'एक राष्ट्र . एक कर' ही प्रणाली अतिशय परिणामकारक आणि न्याय देणारी राहील याच दृष्टीने कर सुधारणेच्या प्रयत्नातून जीएसटी म्हणजे वस्तू व सेवा कर ही संकल्पना समोर आली व १ जुलै २०१७ पासून ही करप्रणाली संपूर्ण भारतभर लागू झाली.

१९५० च्या दशकात जगात सर्वप्रथम फ्रान्समध्ये कर चुकवेगिरीला आळा घालण्यासाठी जीएसटी लागू करण्यात आला. त्यानंतर जागतिक स्तरावरील जीएसटी लागू करणाऱ्या १६५ देशाच्या पंक्तिमध्ये भारत १६६ वा देश आहे. २००६ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी जीएसटी लागू करण्याची कल्पना संसदेत अर्थसंकल्पीय भाषणात मांडली व हा कर १ एप्रिल २०१० पासून लागू करावा असे सांगीतले. २००७ मध्ये सेंट्रल स्टेट टॅक्स सीएसटी मध्ये कपात करण्यास सुरुवात केली. सीएसटी चा दर चार टक्क्यावरुन तीन टक्क्यावर करण्यात आला. व जीएसटीसाठी राज्य अर्थमंत्र्याची विशेषाधिकार समिती स्थापन झाली. २००९ च्या डिसेंबर महिन्यात तेराव्या वित्त आयोगाने जीएसटी वर आपला अहवाल प्रसिद्ध केला. २०१४ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी जीएसटी साठी घटनादूरस्ती विधेयक संसदेत लोकसभेत मांडले. २०१५ मध्ये जीएसटी चा कमाल दर १८ टक्के असावा अशी काँग्रेसची आग्रही मागणी होती. २०१६ मध्ये जीएसटी साठी १२२ वे घटनादूरुस्ती विधेयक संसदेत पारीत झाले. प्रवेश कराचा प्रस्ताव रद्द करुन जीएसटी लागू झाल्यानंतर पाच वर्षे राज्याचा महसूल तोटा केंद्र सरकार भरुन देणार असे ठरले. व जीएसटी ०, ५, १२, १८, व २८ टक्के अशा स्तरावर लागू करण्याला जीएसटी परिषदेची मान्यता मिळाली. २०१७ मध्ये जीएसटी बाबत नुकसान भरपाईची रक्कम ५५ हजार कोटी रुपयांवरुन ९० हजार कोटी करण्याची राज्याची मागणी होती. त्यामुळे जीएसटी परिषदेकडून नुकसान भरपाई विधेयकाचा अंतिम आराखडा तयार करण्यात आला. नंतर केंद्रीय मंत्रीमंडळाने सीजीएसटी, आयजीएसटी, युटी जीएसटी व नुकसान भरपाई विधेयकाला मंजुरी दिली. लोकसभेत सर्व विधेयकावर चर्चा होवून जीएसटी नेटवर्क स्थापन करण्यात आले व विविध राज्याकडून जीएसटी विधेयक मंजूर करण्यात आले. व १ जुलै २०१७ पासून जीएसटी अंमलात आले.

जीएसटीची संरचना .

वस्तु व सेवा कराची संरचना पुढील तीन भागात केली आहे.

१) सीजीएसटी CGST (सेन्ट्रल गुड्स ॲन्ड सर्व्हीस टॅक्स)

केंद्र सरकारच्या वतीने आकारण्यात येणाऱ्या जीएसटीला केंद्रीय वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.

२) एसजीएसटी SGST(स्टेट गुड्स ॲन्ड सर्व्हीस टॅक्स)

राज्य सरकार मार्फत लावण्यात जीएसटीला राज्य वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.

३) आयजीएसटी IGST (इंटीग्रेटेड गुड्स ॲन्ड सर्व्हीस टॅक्स)

आंतरराज्य वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्याावर लावण्यात येणाऱ्या जीएसटीला एकात्मिक वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.

राज्याअंतर्गत झालेल्या व्यवहारावर जीएसटी लागेल व या कराचा ५० टक्के हिस्सा केंद्र सरकारला जाईल, तर ५० टक्के हिस्सा राज्य सरकारला मिळेल. उदा. महाराष्ट्रातून महाराष्ट्रात झालेल्या व्यवहारावर कराचा अर्धा हिस्सा केंद्र सरकारला जाईल, तर अर्धा राज्य सरकारला. मात्र व्यवहार दोन राज्यामध्ये झाला असेल तर जीएसटी आकारण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला असून जो राज्य त्या वस्तु व सेवांचा उपभोग घेत आहे त्या राज्याला कराचा अर्धा हिस्सा मिळेल तर कराचा अर्धा हिस्सा केंद्र सरकारला मिळेल. उदा. महाराष्ट्रातून वस्तू व सेवांचा पुरवठा मध्यप्रदेश राज्यात झाला असेल तर आयजीएसटी अंतर्गत मध्यप्रदेशला ५० टक्के जीएसटीचा भाग मिळेल आणि अर्धा जीएसटीचा भाग केंद्र सरकारला मिळेल. आयजीएसटीचा संबध उपभोगाशी आहे. जो राज्य वस्तु व सेवेचा उपभोग घेतो त्या राज्याला कर मिळत असतो अशी संरचना आयजीएसटी अंतर्गत करण्यात

आली आहे.

जीएसटी आकारणीचे स्वरुप .

वस्तु व सेवा कराची आकारणी पुढील पाच दरात विभागली गेली आहे.

१) ० : जीएसटी .

जीवनावश्यक वस्तूंवर (शून्य) ० : वस्तू व सेवा कर आकारण्यात आला आहे. उदा. दूध, पीठ, बेसन, ब्रेड, प्रसाद, मीठ, टिकली, सिंदूर, बटर मिल्क, दही, हनी फळ व भाजीपाला, फ्रेश मटन, फीश, चिकन, अंडा, न्यायिक दस्तावेज, प्रिंटेड बुक्स, वर्तमानपत्र, बांगडी व हॅन्डल्यूम इत्यादी.

२) ०५ : जीएसटी .

ब्रान्डेड फुड जसे, ब्रान्डेड पनीर, फ्रोजन भाजी, कॉफी, चाय, फिश फिलेट, क्रिम, स्किल्ड, मिल्क पावडर, मसाले, पिज्जा, ब्रेड, रस, साबुदाना, केरोसिन, कोयला, औषधी, स्टेंट व बोट्स सारखी वस्तू इत्यादी. तसेच रेल्वे तिकीट, विमान तिकीट व लहान हॉटेल यांच्या सेवेवर सुद्धा जीएसटी आकारला जाईल.

३) १२ : जीएसटी .

सॉस, फ्रुट ज्यूस, भुजिया, नमकीन, आयुर्वेदिक औषधी, फ्रोजन मीट प्रोडक्ट्स, बटर, पॅकेट ड्राई फ्रुटस, टुथ पावडर, अगरबत्ती, कलर बुक्स, छत्री, सिलाई मशिन, सेलफोन, नॉन एसी हॉटेल, बिझनेस, विमान तिकीटे इत्यादी.

४) १८ : जीएसटी .

जैम, सॉस, सूप, आईसक्रीम, इंस्टेट फ्रुड मिक्सेज, मिनरल वॉटर, प्लेवर्ड रिफाइंड शुगर, पास्ता कॉर्नफ्लेक्स, पेस्ट्रीज केक इत्यादी वस्तूवर १८ टक्के जीएसटी लावण्यात आला. तसेच एसी हॉटेल, टेलिकॉम सेवा, आयटी सेवा, ब्रान्डेड गारमेन्ट इत्यादी.

५) २८ : जीएसटी .

पेन्ट, डीओडरन्ट, सेविंग क्रिम, हेअर शैम्पू, डाई, सनक्रीम, वॉलपेपर, सेंटेमिक टाईल्स च्युइंगम, चॉकलेट, पान मसाला, डिश वॉशर, वॉशिंग मशीन, एटीएम, वेंडीग मशीन, ऑटोमोबाईल्स, मोटारसायकल इत्यादी वस्तूंवर तसेच फाईव स्टार हॉटेल, रेसक्लब, सिनेमागृह इत्यादी. पेट्रोलियम पदार्थ व मद्य हे तात्पुरते जीएसटीतून वगळण्यात आले आहे.

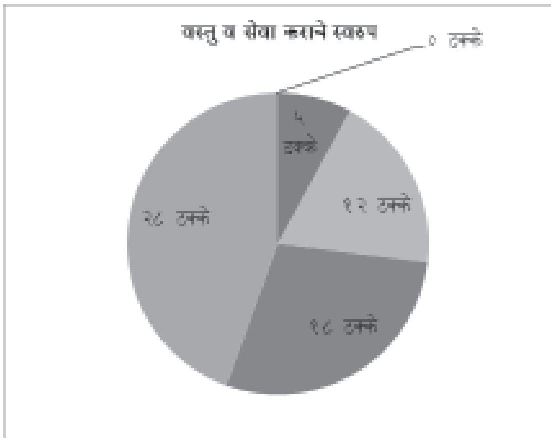

जीएसटीचे फायदे

अ) करामध्ये पारदर्शकता

वस्तू व सेवा कर ही एक पारदर्शक कर प्रणाली असून विक्रीच्या वस्तू विशेषावर कराची नोंद असते. ग्राहकाला हे स्पष्ट माहित असते की, आपण कशासाठी व किती कर दिला. तसेच वस्तूची मुळ किंमत किती आहे व जीएसटी किती याची जाणीव ग्राहकाला असते.

ब) विविध करापासून मुक्ती

वस्तू व सेवा करापूर्वी भारतामध्ये विविध वस्तू व सेवांवर ४० प्रकारच्या अप्रत्यक्ष कराचा भार होता मात्र आता वस्तू व सेवा कर हा एकच कर द्यावा लागतो. यामुळे पूर्वी अस्तित्वात असणाऱ्या विविध करापासून उपभोक्त्याची मुक्ती होईल.

क) सर्व राज्यात एकच किंमत

जीएसटीचा सर्वात जास्त फायदा सर्वसामान्य व्यक्तीला होईल व संपूर्ण भारतात कोणतीही वस्तू खरेदीसाठी एकच कर द्यावा लागतो. तसेच सर्व राज्यात एका वस्तूची किंमत सारखीच राहणार आहे. यापूर्वी एकाच प्रकारची वस्तू राज्यातील भिन्न.भिन्न करामुळे ग्राहकाला भिन्न.भिन्न किमतीला विकत घ्यावी लागत होती.

ड) कर विवादात घट

पूर्वी कर गोळा करतांना अनेक अडचणींना तोंड दयाावे लागत होते एकाच वस्तूवर दोन वेळा कर घेण्यात येत होता मात्र जीएसटीमुळे एकाच वस्तूसाठी अनेकवेळा कर देण्याची गरज भासणार नाही व कर गोळा करतांना अडचण निर्माण होणार नाही व कर विवादात घट होईल.

जीएसटीचे तोटे

अ) ऑनलाईन प्रणाली . जीएसटी ही ऑनलाईन कर प्रणाली आहे. लहान व्यापाऱ्यांना या पद्धतीची पुरेशी माहिती नसल्यामुळे त्यांना कराचे व्यवहार करतांना अधिक त्रास सहन करावा लागेल.

ब) केंद्र व राज्य सरकारचे संबंध बिघडतील . जीएसटीमध्ये केंद्र व राज्याचा जीएसटी स्वतंत्र असेल अशी तरतूद आहे. परंतु त्यातील जमा होणारा महसुल राज्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत नाहीसा होईल. महापालिकेची जकात रद्द होईल तसेच राज्याच्या विकासाला पुरेसा पैसा उपलब्ध होणार नाही.

क) बँकेच्या महाग सेवा . जीएसटी लागु झाल्यामुळे बँका व वित्तीय संस्थाद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या सेवावर १८ टक्के जीएसटी कर लागला त्यामुळे बँका व वित्तीय संस्थाचे व्यवहार महाग झाले. यामुळे बँकेच्या ग्राहकाला आर्थिक व्यवहारासाठी जास्त पैसे मोजावे लागतील.

ड) नविन घर व फ्लॅटच्या किंमतीत वाढ . जीएसटीचा सर्वात मोठा फटका बांधकाम क्षेत्राला बसणार आहे. नविन घर आणि फ्लॅटच्या विक्रीवर १२ टक्के जीएसटी लागु झाल्यामुळे घर आणि फ्लॅटच्या किंमती वाढल्या आहेत. जीएसटी लागु झाल्यापासून फ्लॅटला खरेदीदार मिळणे अधिक कठीण झाले आहे. बिल्डर अडचणीत आले असल्यामुळे या क्षेत्रात बेकारी वाढण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष

कर प्रणालीमध्ये निर्माण झालेल्या दोषांना दूर करण्यासाठी सरकारने जीएसटी कर प्रणाली लागू केली असून पूर्वीचे सर्व कर रद्द करण्यात आले आहेत. केंद्र व राज्यांना एकाच कराअंतर्गत आणल्यामुळे अप्रत्यक्ष कर प्रणालीतील गुंतागुंतीची समस्या दूर झाली. या करामुळे करचुकवेगिरीला व भ्रष्टाचाराला आळा बसु शकणार आहे. एक देश एक कर या कर प्रणाली ही व्यवस्थेत खुप मोठी सुधारणा असून त्यामुळे देशाच्या आर्थिक व शाश्वत विकासाला नक्कीच चालना मिळेल.

संदर्भ सूची

१) *प्रवीण कामथे, मेघना पाटील (२०१७), जीएसटी, वस्तू व सेवा कर कायदा एक परिचय, साई ज्योती प्रकाशन, नागपूर.*

२) *वस्तू व सेवा कर, एक दृष्टिक्षेप : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन.*

३) *योजना मासिक २०१७*

४) *लोकसत्ता संपादकीय लेख, १० मार्च २०१७*

५) *Role of G.S.T. in Simplifying Tax Structure and Effectiveness in Improving Tax Prudence, One Day National Interdisciplinary Seminar Dhanwate National College, R.T.M. Nagpur University Nagpur, ISBN- 978-81-933130-1-5.*

५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थाः वास्तव व आव्हाने

प्राचार्य, डॉ.आर.जी. टाले
बॅरि. शेषराव वानखेडे आर्ट अँड कॉमर्स
कॉलेज, खापरखेडा जिल्हा- नागपूर.

डॉ. एल.डी. खरपुरीये
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
मोहपा जिल्हा- नागपूर

प्रस्तावना

भारत हा एक विकसनशील अर्थव्यवस्था असलेला राष्ट्र आहे- ज्यात बहुतांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात अधिवास करते- भारतात मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक संसाधन असून त्यांचा अपेक्षित वापर झालेला नाही- शिवाय देशातील जनतेचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्नही कमी आहे- अशा परिस्थितीत भारताचे विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी येणाऱ्या ५ वर्षात म्हणजे २०२४-२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलरची बनविण्याचे लक्ष ठेवले आहे- भारताच्या वित्तमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी २०१९-२० या वर्षाचे अंदाजपत्रक सादर करताना केलेल्या भाषणात येणाऱ्या ५ वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलरची बनेल, असे सांगितले- वर्तमान परिस्थितीत जगात ३ देशच ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था असलेले देश आहेत- यात अमेरिका, जपान व चीन हे राष्ट्र आहेत- अमेरिकेला ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनण्याकरिता ९ वर्ष (१९७९ ते १९८८) लागलीत- जापानला ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेकरिता ८ वर्ष (१९८७ ते १९८४) लागले- तर चीनने ३ वर्षात(२००५ ते २००८) ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्थेचे लक्ष प्राप्त केले- वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था ३ ट्रिलियन डॉलर पर्यंत पोहोचलेली आहे- ही स्थिती आपणास विचार करण्यास प्रवृत्त करते की जर चीन ३ वर्षात ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था प्राप्त करू शकते- तर भारत ५ वर्षात हे लक्ष्य प्राप्त का करू शकत नाही- जेव्हा की जगात भारत सर्वात जलद गतीने विकास करणारी अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते- विकास दराच्या संदर्भात भारताने चीनलाही मागे टाकले आहे- तरी मागील काही वर्षातील भारताचा सकल घरेलू उत्पादनात (GDP) अपेक्षित वाढ झालेली नाही-

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे मोजमाप त्या देशाचे सकल घरेलू उत्पादन व विकासाचा दरावरून केले जाते- म्हणजेच ज्या देशाचे जीडीपी जास्त तेवढी ती अर्थव्यवस्था मजबूत आहे असे समजले जाते-

सकल घरेलू उत्पादन म्हणजे, एका वित्तीय वर्षाच्या काळात देशात उत्पादित सर्व वस्तू व सेवांचे मुद्रेतील मूल्य होय-

१) ८ टक्के दराने विकास :

एका आर्थिक सर्वेनुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेला ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था होण्याकरिता प्रत्येक वर्षी जीडीपी ८ टक्के असायला पाहिजे- जेव्हा की २०१८-१९ मध्ये भारताचा जीडीपी दर फक्त ६-८ टक्के होता- जर भारताला ८ टक्के दराने जीडीपीत वाढ करायची असेल, तर आपल्याला खाजगी गुंतवणूक व विदेशी गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ करायला पाहिजे- मात्र गेल्या काही वर्षांच्या अनुभवावरून असे लक्षात येते की, विदेशी गुंतवणूकदार भारतात गुंतवणूक करण्यास निरुत्साही दिसत आहे- तेव्हा विदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्याकरिता भारतातील गुंतवणूक कशी फायदेशीर आहे हे पटवून देणे आवश्यक आहे- तसेच गुंतवणूकदारांना व उद्योजकांना काही अतिरिक्त सोयी सवलती सुद्धा उपलब्ध करून द्यायला पाहिजे- उद्योजकांनी केलेल्या गुंतवणुकीच्या सुरक्षिततेची हमी सुद्धा देणे आवश्यक आहे- जोपर्यंत उद्योजकांना त्यांच्या मनामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण होत नाही- तोपर्यंत कोणताही गुंतवणूकदार किंवा उद्योजक भारतात गुंतवणूक करणार नाही- याकरिता भारत सरकारला प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या संदर्भातील धोरणात बदल करायला पाहिजे- शिवाय देशातील बंद पडलेले उद्योगांना सुरू करावे लागतील- एवढेच नव्हे तर लघु व कुटीर उद्योगांना सुद्धा प्रोत्साहन द्यावे लागेल-

२) विक्रीत वाढः

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा काही महिन्यांचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, देशात वस्तूंच्या विक्रीत मोठ्या प्रमाणात घट झालेली आहे- घर व ऑटोमोबाईल क्षेत्रात मंदी आलेली आहे- याचे कारण ग्राहकांच्या क्रयशक्तीत झालेली घट ही होय- मागील काही वर्षापासून देशातील बेरोजगारी वाढलेली आहे- तसेच ग्राहकांचे उत्पन्न कमी झाल्यामुळे कोणतीही वस्तू खरेदी करताना आपल्या बजेटचा विचार करावा लागतो- ऑटोमोबाईल क्षेत्रात मंदी आल्यामुळे बऱ्याच कर्मचाऱ्यांना आपली नोकरी गमवावी लागली आहे- घर खरेदी विक्री क्षेत्रात सुद्धा हीच स्थिती पाहायला मिळते- मोठमोठी इमारती बांधूनही या घरांना ग्राहक मिळालेले नाही- परिणामतः या क्षेत्रात गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांना व उद्योजकांना खूप नुकसान सहन करावे लागत आहे- काही उद्योजकांनी तर आपला व्यवसाय बंद केला आहे- याचा परिणाम देशाचा सकल घरेलू उत्पादनावर

झालेला आहे– मात्र मोदी सरकारने २०२२ पर्यंत सर्व गरिबांना घरे बांधून देण्याचे आश्वासन दिले आहे– कदाचित सरकारच्या या निर्णयामुळे या उद्योजकाला नवसंजीवनी मिळेल व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था होण्यास मदत होईल–

३) आयात व निर्यात:

भारताची वस्तू व सेवांची निर्यात सुस्त स्थितीत गेलेली आहे– वर्तमान स्थितीची निर्यात गेल्या १४ वर्षापासून झालेल्या निर्यातीच्या तुलनेत सर्वात कमी आहे– जागतिक मंदी आणि अमेरिकी राष्ट्रपती डोनाल्ड ट्रम्प यांनी सुरू केलेल्या व्यापार युद्धामुळे त्यांचे परिणाम संपूर्ण जगाला भोगावे लागत आहेत– अमेरिका व चीन यासारख्या राष्ट्रांनी आयात धोरणावर निर्बंध लावल्यामुळे अल्प विकसित व विकसनशील राष्ट्रांच्या विदेशी व्यापारावर विपरीत परिणाम झाला आहे– याउलट आपल्या आयात धोरणाचा विचार केला, तर आपण कच्चा तेलाची सगळ्यात जास्त आयात करत असतो– यासाठी आपण विदेशांना एका वर्षाला लाख करोड रुपये दिलेले आहेत– हे पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी ही मान्य केले आहे– शिवाय येणाऱ्या ५ वर्षात यात घट होईल, असे दिसत नाही– मात्र पुढील काळात सरकारने इलेक्ट्रिक वाहन बनविण्याकडे व वापराकरिता प्रोत्साहन दिले तर, इलेक्ट्रिक वाहन बाजारात येऊन त्याचा वापर वाढेल– परिणामत: कच्च्या तेलाची आयात कमी होऊन सकल घरेलू उत्पादनात वाढ होईल व भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलरची होऊ शकेल–

४) सरकारी खर्च:

शासकीय गुंतवणुकीचा जीडीपी वाढीमध्ये फार मोठे योगदान आहे– निवडणुकीपूर्वी मोदी सरकारने शासकीय खर्चात कपातीचे धोरण अवलंबिले होते– मात्र निवडणुकीनंतर त्यात बदल करून येणाऱ्या ५ वर्षात मूलभूत संरचनेकरिता १०० लाख करोडची गुंतवणूक केली जाईल, असे जाहीर केले– मात्र पैसा कसा उभारला जाईल, याविषयी काहीही बोललेले नाही– तसेच सरकारी कंपन्यात गुंतवणूक केली जाईल अशीही जाहीर केले आहे– खाजगी कंपन्यांना सुद्धा गुंतवणुकीचे आव्हान केले आहेत– रेल्वे व इतर आवश्यक सरकारी क्षेत्रांमध्ये पीपीपी द्वारा खाजगी गुंतवणूक केली जाईल, अशीही जाहीर केले आहे– मात्र खाजगी गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास तयार नाही– कारण सरकारी क्षेत्रातील बऱ्याच कंपन्या तोट्यात चालत असल्यामुळे कोणताही खाजगी गुंतवणूकदार या क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची हिंमत करीत नाही– तसेच बाजारातील मंदीमुळे गुंतवणूकदारात कुठलाही उत्साह दिसून येत नाही– म्हणून सरकारने आपल्या खर्चात कपात करणे आवश्यक आहे– परंतु सिलेंडर गॅस, स्वस्त अन्नधान्य तसेच विविध सामाजिक योजनांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या सबसिडी सरकारला कमी करता येणार नाही– तसेच नैसर्गिक प्रकोपामुळे नैसर्गिक आपत्ती ओढवली असल्यास सरकारला जनतेची मदत करावी लागेल– जनतेचे सर्वांगीण विकासाकरीता शिक्षण, आरोग्य, प्रवास, जल यावर खर्च करणे बंधनकारक आहे– या सर्व घटकांचा संदर्भात सरकारला नफ्या तोट्याचा विचार करावा लागत नाही– जनतेच्या हिताकरिता हे राबविणे आवश्यक आहे– तेव्हा सेवाभावी कार्यावर होणाऱ्या खर्चाची भरपाई सरकारला इतर दुसऱ्या माध्यमातून करावी लागेल– तेव्हाच जनतेचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न वाढून ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था बनण्यास मदत होईल–

५) सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग:

नोटबंदी व जीएसटीच्या रचनेचा परिणाम सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांवर इतका झाला की, अजूनही अर्थव्यवस्थेची गाडी पूर्ववत स्थितीत आलेली नाही– त्यामुळे नवीन रोजगार निर्मिती थांबलेली आहेत– ८ नोव्हेंबर २०१६ ला पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी १००० आणि ५०० रुपयांच्या नोटा चलनातून रातोरात बंद केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत फार मोठे गोंधळ निर्माण झाले होते– चलनात ८६–९ टक्के चलन १००० व ५०० रुपयेचे होते– ह्या चलनाच्या नोटा ३० नोव्हेंबर २०१६ पर्यंत बँकेत जमा करण्यासाठी सांगितले गेले– मात्र ज्या कारणाकरिता सरकारने हा निर्णय घेतला होता– त्या कारणांची पूर्तता न होता भारतीय अर्थव्यवस्थेची गती मात्र खुंटलेली आहे, असे दिसून येते– काही अर्थशास्त्रज्ञांनी असा अंदाज वर्तविला होता की, नोटाबंदीचे परिणाम येणाऱ्या काळात पाहायला मिळतील– या घटनेचे भारतीय अर्थव्यवस्थेला फार मोठ्या प्रमाणावर नुकसान सहन करावे लागणार आहे, असे भाकीत केले होते– तसेच एक देश एक कर या प्रणाली द्वारे विविध वस्तूंवर जीएसटी आकारण्यात आल्यामुळे व्यापारी आणि ग्राहकांवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला आहे– जीएसटीचे दर ८ टक्क्यांपासून २८ टक्क्यापर्यंत निर्धारित करण्यात आले होते– अलीकडे जीएसटी च्या दरात घट करण्यात आलेली आहे– तरी देखील व्यापाऱ्यांना जीएसटी कर प्रणाली कर भरण्याकरिता किचकट व त्रासदायक वाटते– त्यामुळे व्यापाऱ्यांच्या मनात करा विषयी नाराजी आहे– म्हणून जीएसटी पासून सरकारला अपेक्षित कर गोळा करता आले नाही– या परिस्थितीचा अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होणे स्वाभाविक आहे– अजूनही भारतीय अर्थव्यवस्था या धक्क्यातून सावरलेली नाही– याचा परिणाम कृषी, सुक्ष्म, लघु व मध्यम स्वरूपाच्या उद्योगांवर झालेला दिसून येते– अशा स्थितीतील उद्योगांना नवसंजीवनी देऊन पुन्हा उभारी दिली तरच ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था शक्य आहे–

६) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक:

अल्पविकसित देशांना आपल्या अर्थव्यवस्थेचा विकासासाठी कोणत्या ना कोणत्या देशाच्या गुंतवणुकीवर अवलंबून राहावे लागते– विदेशी

गुंतवणूक व विदेशी कर्जामुळे औद्योगिक विकास व आर्थिक विकास होत असतो– अल्पविकसित देशाला तर नेहमी पैशाची कमतरता असते– तेव्हा हे देश आर्थिक विकासाकरिता विदेशी गुंतवणुकीची अपेक्षा करतात– भारतात उत्पादन क्षेत्रात ४९ टक्के विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी दिलेली आहेत– अलीकडे प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या प्रमाणात आणखी वाढ करण्यात आली आहे– विदेशी कंपन्या शेअर मार्केटमध्ये, शेअर खरेदी-विक्रीच्या माध्यमातून गुंतवणूक करीत असतात– मात्र अलीकडे जगात आलेल्या मंदीमुळे बऱ्याच गुंतवणूकदार शेअर मार्केट मधून आपली गुंतवणूक काढून सोन्यामध्ये करीत आहे– भारतीय अर्थव्यवस्थेवर याचा वाईट परिणाम झाला आहे– कारण विदेशी गुंतवणुकीचे आर्थिक विकासात फार मोठे योगदान आहे– विदेशी गुंतवणुकीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा गुंतवणूक स्तर उंचावलेला आहे– खाद्यपदार्थांच्या किमती स्थिर ठेवण्यात आणि कच्चामाल आयात करण्यात मदत आणि ऊर्जाक्षमतेमध्येही वाढ झाली आहे– परिवहन आणि रेल्वे विकासातही मदत झाली आहे– लोखंड, सिमेंट सारखे मोठे उद्योग भरभराटीस येण्यास विदेशी गुंतवणुकीची मोठी मदत झाली आहे– तंत्रज्ञान, कंप्यूटर, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू इत्यादी क्षेत्रात विदेशी गुंतवणूक मुळे मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्थेला गती मिळालेली आहे– म्हणून जास्तीत जास्त प्रमाणात विदेशी गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे– तेव्हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जीडीपी दर वाढून आर्थिक विकास दर वाढेल– तेव्हाच ५ ट्रिलियन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे ध्येय पूर्ण होईल–

कच्चा तेलाच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमती कमी झाल्यामुळे त्याचा फायदा भारत सरकारला झाला– तसेच पेट्रोल आणि डिझेल यांच्या वर जास्तीत जास्त कर आकारून तिजोरी भरण्याचा भारत सरकारने प्रयत्न केला– तसेच सोन्याच्या आयातीवर बंदी घातल्यामुळे २०१४–१५ मध्ये होणारा घाटा हा कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला– भारतीय अर्थव्यवस्था ही विदेशी कर्ज आणि घरेलू कर्ज, औद्योगिक विकासातील मंदी, रुपयाचे अवमूल्यन, कृषिचे निसर्गाच्या लहरीपणामुळे घटणारे उत्पन्न यासारख्या अनेक समस्यांनी ग्रासले आहे– १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून भारताचा विकास दर ७–५ टक्के पर्यंत पोहोचला होता– तरी देखील बेरोजगारी दर ७ टक्के होता– भारतात स्वयंरोजगार करणाऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात घटलेली आहे– याचे कारण खुल्या आर्थिक नीतीमुळे भारतातील लघु आणि मध्यम स्वरूपाचे उद्योगधंदे बंद पडले आहे– त्यामुळे बेरोजगारीच्या संख्येमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे– त्याचे कारण सरकारने कृषी आणि कृषी संलग्नित लघु आणि मध्यम उद्योगधंद्यांमध्ये सरकारने विशेष लक्ष दिले नाही– तीच परिस्थिती २०१९–२० या वर्षांमध्ये सुद्धा पहायला मिळते– आज खाद्यपदार्थांच्या किमती फार वाढलेल्या आहेत– तरी सरकारचे महागाई दर कमी करण्यासाठी अपेक्षित प्रयत्न केले असे दिसत नाही– याचा परिणाम मध्यमवर्गीय ग्राहकांवर पडत असून त्यांची क्रयशक्ती कमी झाली आहे– एखादी वस्तू खरेदी करतांना त्यांना बराच विचार करावा लागत आहे– तसेच सीमा आणि प्रतिरक्षा क्षेत्रांमध्ये विदेशी गुंतवणुकीच्या सीमा वाढवून देण्यात आल्या आहेत– मेक इन इंडिया सारख्या योजना असफल होणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी धोक्याची घंटा आहे– स्किल इंडिया सारखी स्वयंरोजगार निर्मिती करणाऱ्या योजनासुद्धा असफल राहिल्यामुळे रोजगार निर्मिती होऊ शकली नाही– एवढेच नव्हे तर मुद्रालोन सारख्या योजना तरुण बेरोजगारांना त्या प्रक्रियेत असणाऱ्या त्रुटींमुळे आकर्षित करू शकले नाही– जन धन योजना बँक खात्याशी आधार कार्ड जोडणे यासारख्या योजना चोरी करण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी असल्या तरी त्यांचा अजून पर्यंत तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोणता फायदा झाला हे स्पष्ट दिसत नाही– यासारख्या सगळ्या असफल योजनेतून सरकारने काही शिकवून घेऊन त्यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे– तेव्हाच भारतीय अर्थव्यवस्था विकासाच्या दिशेने वाटचाल करेल व ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्थेचे ध्येय प्राप्त करता येईल–

७) कृषीत सुधारणाः

कृषीच्या विकासात सिंचन साधनांना फार महत्त्व आहे– देशाच्या विभिन्न भागात दरवर्षी ओला किंवा कोरडा दुष्काळ पडत असतो– तेव्हा अशा भागाला नहर, तलाव किंवा विहीरी या साधनांच्या माध्यमातून सिंचनत करण्याची सोय उपलब्ध असणे आवश्यक आहे– भारतात २००९–१० पर्यंत ६२ टक्के जमीन विहीरी आणि कूपनलिकाद्वारे सिंचित केली जात होती– नहर हा सिंचनाचा महत्त्वाचा स्रोत आहेत– त्याद्वारे २६ टक्के जमिनीला ओली केली जाते– तसेच सुधारित बी–बियाणे वापरून उत्पादनात वाढ करणे सुद्धा आवश्यक आहे– त्याच बरोबर शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, शेळीपालन यासारख्ये जोड व्यवसाय ही विकसित करणे आवश्यक आहे– त्यासाठी भारत व राज्य सरकारने शेतकऱ्यांना ५० टक्के अनुदान तत्वावर कर्ज देऊन शेती व शेतीपूरक व्यवसायांचा विकास करणे आवश्यक आहे– देशातील ५० टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात रहात असून त्यांचा उपजीविकेचा मुख्य साधन शेती व शेतीवर आधारित उद्योग धंदे आहेत– त्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ करण्याकरिता कृषीवर आधारित उद्योगांवर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे– म्हणून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे धोरण सरकारने आखले आहे– २०२२ पर्यंत प्रत्येक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट केल्या जाईल अशी घोषणा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केली आहे– मात्र योजना प्रत्यक्षात उतरविण्याकरिता सरकारला उचित निर्णय घेऊन व ते कृतीत आणावे लागेल– ग्रामीण भागातील ५० टक्के लोकांचे उत्पन्न हे मागील ५ वर्षापासून स्थिर आहे– पंतप्रधान किसान योजना अंतर्गत शेतकऱ्यांना दर वर्षाला ६ हजार

रुपये देण्यात येणार आहे- मात्र या ६ हजार रुपयात शेतकऱ्यांचा विकास होणे शक्य नाही- त्यासाठी शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला आधारभूत किंमत मिळणे आवश्यक आहे- त्या शिवाय शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणार नाही- जोपर्यंत शेतकर्ध्यांचे उत्पन्न वाढत नाही- तोपर्यंत शेतीचा विकासदर सुद्धा वाढू शकत नाही- त्यामुळे ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था बनविण्यासाठी शेती या क्षेत्राला नाकारून चालणार नाही- याची दक्षता सरकारने घेणे आवश्यक आहे- तेव्हाच अर्थव्यवस्था ५ ट्रीलियन डॉलर पर्यंत पोहोचेल-

८) बेरोजगारी व निम्न जीवनमान:

भारतात वर्तमान स्थितीत बेरोजगारीच्या प्रमाणात मोठी वाढ झाली आहे- तेव्हा बेरोजगारी दूर करण्यासाठी खाजगी क्षेत्रात तसेच सरकारी क्षेत्रात गुंतवणूक करून रोजगार निर्माण करणे आवश्यक आहे- कृषी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण मजुरांना रोजगार मिळतो- मात्र या क्षेत्रातील मजुरांचे उत्पन्न मात्र मर्यादित असते- त्यामुळे कृषिक्षेत्रात बेरोजगारी अदृश्य्य स्वरूपात आढळते- शहरी क्षेत्रामध्ये खुल्या स्वरूपात बेरोजगारी पहायला मिळते- अलीकडे ग्रामीण भागात कृषी क्षेत्रामध्येही रोजगार मिळत नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील नागरिक आपली उपजीविका चालविण्याकरिता शहराकडे जात आहेत- त्यामुळे गाव भकास होऊन नागरीकरणात वाढ होत आहे- २०१९-२० या वर्षात गेल्या ४५ वर्षानंतरची सर्वात जास्त बेरोजगारी निर्माण झाल्याची स्थिती आपल्याला पहायला मिळाली आहे- सरकारने या समस्येवर वेळेच्या आत उपाययोजना केली नाही- तर भविष्यात याचे भयानक वाईट परिणाम भोगावे लागतील-

तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत लोकांचे जीवनमान व आरोग्यत सुधारणा करणे सुद्धा आवश्यक आहे- भारतातील नागरिकांचे कमी असलेले उत्पन्न, संतुलित आहाराचा अभाव, बालमृत्यूचे प्रमाण इत्यादी मोठ्या प्रमाणावर दिसते- भारतात २००२ या वर्षात भारतीय नागरिकांचे आयुर्मान ६५ वर्ष होते, तर तेच विकसित देशात ७५ वर्ष होते- भारतात २५ ते ४० टक्के लोकसंख्या ही कुपोषणग्रस्त आहे- भारतीय भोजनात प्रति दिन ४४ ग्राम प्रोटीन मिळते- तर विकसित देशांमध्ये त्याची मात्रा तिप्पट आहे- २००६ च्या मानव विकास रिपोर्ट नुसार भारताचा मानव विकास सूचकांक जगात १३४ व्या नंबरवर आहे- तर २०१९-२० मध्ये तो १३० वर आलेला आहे- बजेट वर्ष २०१७-१८ मध्ये आरोग्य परिवार कल्याण साठी केवळ १५ हजार करोड रुपयांची तरतुद केली होती- ती एकूण बजेटच्या केवळ ६ टक्के आहे- इतक्या कमी रक्कमेत देशातील नागरिकांना सुदृढ आरोग्य कसे लाभेल- यासाठी वेगळा योजनांची आवश्यकता असून त्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे- कारण सुदृढ नागरिक हे देशाचे भवितव्य असते- केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय द्वारा प्रकाशित आकड्यांनुसार २०१४-१५ मध्ये जीडीपी ७-४ टक्के होते- परंतु या काळात जीडीपी मोजमापणाची पद्धती बदलविण्यात आली- आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष द्वारा ७ मे २०१५ ला प्रकाशित केलेल्या एशिया पॅसिफिक रिजनल आऊटलूक रिपोर्टनुसार भारतीय अर्थव्यवस्था उज्वल स्थितीमध्ये आहे आणि येणाऱ्या काळात ती चीनलाही मागे टाकून ती झपाट्याने पुढे पुढे जाईल- असे अंदाज वर्तविण्यात आले होते- भारतात २०१४-१५ मध्ये जीडीपी ७-४ टक्के प्राप्त केल्यानंतर २०१५-१६ मध्ये जीडीपी दर ८ टक्के च्या समोर जाईल असे अनुमान काढण्यात आले होते- उपभोक्ता महागाईदर पहिले १२ टक्क्यापर्यंत पोहोचले होते- ते आता कमी होऊन ५ टक्क्यांपर्यंत आलेले आहे- २०१४-१५ मध्ये जेव्हा आपले जीडीपी ७-४ टक्क्या पर्यंत पोहचलेले होते- तेव्हा चीनचे जीडीपी दर ७-१ टक्के होता- म्हणजे भारताच्या जीडीपी दर चीनच्या जीडीपी दरापेक्षा जास्त होता- जर जीडीपी दर अशाच कायम राहिला तर भारताची अर्थव्यवस्था ही २०२४ पर्यंत ५ ट्रिलियन डॉलर पर्यंत पोहोचेल यात काही शंका नाही- २००७-०८ च्या वैश्विक मंदीतून अमेरिका बाहेर निघत असला तरी ग्रीक सोबत इतर युरोपियन देश मात्र अजूनही आर्थिक संकटाचा सामना करीत आहे- वैश्विक आर्थिक वृद्धीदर सामान्यत: सतत कमी होत आहे- जो २०११ मध्ये ३-९ टक्के होता- २०१२ मध्ये ३-२ टक्के आणि २०१३ मध्ये ३ टक्के पर्यंत आर्थिक वृद्धी दर खाली आला- परंतु २०१४ मध्ये त्यात वृद्धी होऊन ३-७ टक्के झाला होता- तेव्हा असे मानण्यात येत होते की, अमेरिकी अर्थव्यवस्था ही मंदीतून बाहेर निघून समृद्ध अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करीत आहे.

सारांश:

भारतीय अर्थव्यवस्था जलद गतीने विकास करीत असली तरी, अर्थव्यवस्थेसमोर भरपूर समस्या आहेत- बेरोजगारी, प्रति व्यक्ती उत्पन्न, दारिद्रता, कुपोषण, शिक्षण, आरोग्य अशा अनेक समस्या असतांना भारताचे विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी २०२४-२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलर बनविण्याचे लक्ष ठेवले आहे- वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, आपला विकासदर चीनच्या विकास दरापेक्षा जास्त आहे- शिवाय चीनने ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेचे लक्ष ३ वर्षात प्राप्त केले- म्हणून भारताकरिता ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था प्राप्त करणे कठीण नाही- परंतु अर्थव्यवस्थेची वास्तविकता सुद्धा विसरता येत नाही- कारण ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था प्राप्त करण्याकरिता आपला जीडीपी दर प्रतिवर्षी ८ टक्के असायला पाहिजे- जो वर्तमान स्थितीत ६-८ टक्के आहे- या विकास दराने हे लक्ष प्राप्त करणे कठीण आहे- तसेच भारतात उद्योग क्षेत्रात मंदी असल्यामुळे बऱ्याच कर्मचाऱ्यांना आपली नोकरी गमवावी लागली आहे- बांधकाम क्षेत्रातही हीच स्थिती पाहायला मिळते- भारतात बेरोजगारीचा दर ६-९ इतका झाला असे, सेंटर फॉर मॉनिटरिंग

इंडियन इकॉनोमी नोंदीमध्ये लिहले आहे– २०१४ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी इतकी होती, आता ती ३० कोटी झाली आहे– तसेच अर्थव्यवस्थेत नवीन गुंतवणूक होत नसल्यामुळे बेरोजगारीत आणखी वाढ होत आहेत– अमेरिका व चीन या दोन राष्ट्रात व्यापार युद्ध सुरु झाल्यामुळे त्याचे परिणाम संपूर्ण जगाला भोगावे लागत आहे– या राष्ट्रांनी आयातीवर निर्बंध लावल्यामुळे भारताच्या आयात–निर्यात धोरणावर त्याचे विपरीत परिणाम झाले आहेत– तसेच रेल्वे व इतर आवश्यक क्षेत्रांमध्ये पीपीपी द्वारा खाजगी गुंतवणूक केली जाईल असे जाहीर केले– मात्र सरकारी क्षेत्रातील कंपन्यात खाजगी गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास फारसे उत्साही दिसून येत नाही– लघु व मध्यम उद्योग, कृषी क्षेत्र याही क्षेत्रांचा विकास समाधान कारक नाही– तेव्हा अशा परिस्थितीत ५ ट्रिलियन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष प्राप्त करणे कठीण जरी वाटत असले तरी अशक्य निश्चितच नाही–

संदर्भः

१) दत्त एवं सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस चंद अँड कंपनी लिमिटेड, नई दिल्ली, २०१८

२) डॉ– जी– एन– झांबरे, भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, जून–२०१५

३) www.indiatoday.in

४) www.aajtak.intoday.in

५) m. economictime.com

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची तीन ट्रीलियन डॉलरकडून पाच ट्रीलियन डॉलरकडे वाटचाल एक विश्लेषण

प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले
बॅ.शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा
ता.सावनेर जि.नागपूर.

सांराश :- संद्यस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था गतिमान असुन पुढील काही वर्षात पुन्हा पुढचा विकासाचा टप्पा अर्थव्यवस्थेला गाठायचा आहे. सध्या भारताची अर्थव्यवस्था २.८ ट्रीलीयन डॉलरची असुन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०२४ पर्यंत आपली अर्थव्यवस्था पाच ट्रीलियन डॉलरची करण्याचे उद्दिष्टे ठरविले आहे. या संशोधन पेपरचा उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यस्थिती आणि अर्थव्यवस्थेची महत्वाची क्षेत्र वाटचाल अभ्यासणे हा आहे. त्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील महत्वाची क्षेत्रे म्हणजे .षी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र सेवाक्षेत्र त्यासोबत भारताचा व्यापार, विदेशी गुंतवणूक, बँकींग क्षेत्र इत्यादिमधील स्थित्यंतरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या बळकटीकरणासाठी किती उपयोग होतो याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास केलेला आहे. भारतीय अर्थव्यस्थेत सप्ते २०१९ अखेरीस विकास दर हा ४.५ : एवढा घटलेला आहे. तो ८.२ : एवढा निश्चित केलेला होता. परंतु वर्ष २०२४ पर्यंत अर्थव्यवस्थेला पाच ट्रीलीयन डॉलरकडे पोहचविण्यासाठी येणाऱ्या काळात विकास दर हा १२ : च्या आसपास ठेवावा लागेल. परंतु हे काम मात्र आव्हाणात्मक आहे.

प्रस्तावणा :-

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा देशातील तीन क्षेत्र म्हणजे कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्रांवर अवलंबून असतो. आर्थिक विकास हा देशात निर्माण होणाऱ्या वस्तू व सेवा यांच्या एका वर्षाच्या कालखंडात किती वाढ झाली याव्दारे मोजला जातो. तर काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते देशातील लोकांच्या दरडोई उत्पनातील वाढ म्हणजे विकास होय. म्हणजेच आर्थिक विकास मोजण्यासाठी सर्वच देश जीडीपीचा वापर करीत आहे. काही प्रमुख देश जीडीपी बरोबर, गिनी सहगुणक, माणव विकास निर्देशाक, स्थुल देशांतर्गत समाधान किंवा कल्याण ;भ्चचपदमे प्दकमगद्ध यासारख्या निर्देशांकाचा वापर करित आहे. गिनी सहगुणक (निर्देशांक) कैरॅडो गिनी यांनी मांडला. हा निर्देशांक सामाजिक लाभ मोजण्यासाठी अपयशी ठरला. देशामधील लोकांचे राहणीमान सुधारले. पायाभुत - मुलभूत सुविधा (आरोग्य, शिक्षण, घरे, पाणी, वीज, वाहतूक इ.) मिळाल्या. सामाजिक कल्याण झाले म्हणजे खरा विकास होय. थोडक्यात राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीबरोबर देशातील लोकांना अन्नसुरक्षितता, पोषण व आरोग्य सुविधा, स्वच्छता व पाणीपुरवठा, निवारा, सुरक्षा, आरोग्य व कल्याण सुविधा, शिक्षण आणि विविध क्षेत्रांमध्ये स्वातंत्र्य व समान संधीची उपलब्ध्दता निर्माण करून देणे म्हणजे आर्थिक विकास होय. स्वातंत्र्यांनतर नियोजनकाळात विकास दर खालिल तालिकेव्दारे दिसुन येतो.

तालिका

भारतातील पंचवार्षिक योजना आणि विकास दर

अ.क्र.	योजना	कालावधी	आर्थिक विकाा	
१	**१ ली**	**१९५१-५६**	**अपेक्षित दर**	**प्रत्यक्ष दर**
२	२ री	१९५६-६१	२.१	३.६
३	३ री	१९६१-६६	४.५	४.२१
४	४ थी	१९६६-७४	५.६	२.७२
५	५ वी	१९७४-७९	५.७	२.०५
६	६ वी	१९७९-८५	४.४	४.८३
७	७ वी	१९८५-९०	५.२	५.५४
८	८ वी	१९९०-९७	५.७	६.६८
९	९ वी	१९९७-२००२	६.५	५.३५
१०	१० वी	२००२-२००७	८.००	७.२ ११
११	वी	२००७-२०१२	९.००	६.५
१२	१२ वी	२०१२-२०१७	१०.००	८.२
१३	१३ वी	२०१७-२०२२	७ टक्के	-

स्वांतत्र्यांनतरची भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थीती :-

स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतरच्या बऱ्याचशा काळात भारतामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा मार्ग अवलंबण्यात आला. भारतात सुरूवातीस खाजगी क्षेत्राच्या अर्थव्यवस्थेतील सहभागावर, परदेशी व्यापार आणि इतर देशांकडून भारतात होणाऱ्या थेट गुंतवणूकीवर कडक बंधने होती.

मात्र, १९९० च्या दशकाच्या सुरवातीपासून भारताने हळूहळू परकीय गुंतवणूकीवरील आणि व्यापारावरील नियंत्रण कमी करून, आपली अर्थव्यवस्था आर्थिक सुधारणांव्दारे खुली करायला सुरवात केली. मात्र राजकारणातील मतभेद आणि भिन्न विचारधारांमुळे, सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण आणि विशिष्ट क्षेत्रांमधील खाजगी आणि परकीय गुतवणुकीच्या सहभागाला मार्ग खुला करणे. अशा आर्थिक सुधारणांमधील काही महत्वाच्या गोष्टी मंद गतीने पुढे सरकत आहेत.

भारतात अतिशय वाढणारी लोकसंख्या आणि वाढती आर्थिक आणि समाजिक विषमता गरीबी हे भारतापुढील महत्वाचे गंभीर प्रश्न आहेत. मात्र स्वातंत्र्यांनतर गरीबीचे प्रमाण बरेच घटत असल्याचे दिसते. अधि.त चाचणीनुसार २००४-०५ मध्ये भारतातील २६ : लोक दारिद्रयरेषेच्या खाली होते. हे दारिद्रय कमी करण्याची गरज आहे.

भारताची अर्थव्यवस्था ही अमेरिकन डॉलरच्या विनिमयाच्या दरात मोजल्यास जगातील १२ व्या क्रमांकाची अर्थव्यस्था आहे.

भारताचे वार्षीक सकल उत्पन्न (Gross domestic Product) १०८९ अब्ज डॉलर एवढे आहे. क्रयशक्ती समतेच्या दरावर आधारित भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. जगातील सर्वांत वेगवान वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताचा चीनपाठोपाठ दुसरा क्रंमाक आहे. भारताचा आर्थिक विकास दर २००६-०७ आर्थिक वर्षात ९.४ : एवढा होता. परंतु अतिशय मोठया लोकसंख्येमुळे भारताचे वार्षीक दरडोई उत्पन्न मात्र ९६१ डॉलर एवढेच होते. तर PPP वर आधारित वार्षीक दरडोई उत्पन्न ४,१८२ डॉलर एवढे होते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची वर्तमान स्थिती :- भारतीय अर्थव्यवस्थेने सप्ते. २०१९ अखेरीस सरलेल्या दुसऱ्या तिमाहीत सोडसहा वर्षातील सर्वात निचांकी म्हणजेच ४.५ : विकास दर नोंदवला गेला आहे. (राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय नुसार) याआधी २०१३-१४ या आर्थिक वर्षात मार्च अखेर सरलेल्या तिमाहीत विकासदर ४.३ : पर्यत घसरला होता. सलग सहा तिमाहींपासून देशाच्या जीडीपी मध्ये सातत्याने घसरण होत आहे. याआधी मार्च २०१९ अखेर विकासदरातील वाढ नोंदवली गेली आहे. त्यावेळेस जीडीपीचा दर ८.१३ : इतका होता. अर्थव्यवस्थेसमोरिल आव्हाने गंभीर होण्याबद्दल सूतोवाच पतमानांकन संस्थांनी केले होते. 'आयसी आर ए 'च्या आक्टोबंर महिण्यासाठीच्या आर्थिक पुनरावलोकनात १८ महत्वाच्या आर्थिक घटकांपैकी सात घटक वाइट स्थितीत असल्याचे म्हटले होते.

युपीए सरकारच्या (कॉग्रेस) तुलनेत मोदी सरकाच्या कार्यकाळात महागाई दर घटला असून विकास वाढला आहे. २००९-१४ या काळात देशातील प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक (FDI)१८९.५ अब्ज डॉलर इतकी होती. तर भाजप सरकारच्या काळात प्रत्यक्ष परकी गुंतवणूक २८३.९ अब्ज डॉलरवर पोचली होती. युपीए सरकारच्या काळात ३०४.२ अब्ज डॉलरवर असलेला परकी चलनसाठा भाजप सरकारच्या काळात वाढून ४१२.६ अब्ज डॉलरवर पोहचला आहे.

दिवाळखोरी आणि नादारी कायद्याव्दारे (आयबीसी) हाताळण्यात आलेल्या प्रकरणांमधुन बँकांना ७० हजार कोटी रूपयांचे भांडवल उपलब्ध्द झाले आहे. त्यामुळे रोकड उपलब्ध्दता वाढली आहे.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पुढील २०२४ पर्यंत भारताची अर्थव्यवस्था ५ ट्रीलियन डॉलर पर्यंत नेण्याचे वचन दिले आहे. ते म्हणतात की भारतातील युवा शक्ति व नियोजनकर्ते पुढील विकासासाठी निर्णायक ठरेल. सरकाची १०० लाख करोड रूपये पायाभुत प्रकल्पांमध्ये गुंतवणुकीची योजना आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत कौशल्य विकास व रोजगार यात वाढ होईल. व भारत २०२४ पर्यंत ५ ट्रीलियन डॉलर पर्यंत पोहचेल. हे कार्य आव्हानात्मक आहे. त्यासाठी प्रतिवर्ष १२ : विकास दर ठेवावा लागेल. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्था ३ ट्रीलियन डॉलरच्या जवळपास पोहचली आहे.

(२.८ ट्रीलयन) परंतु सप्तेबर २०१९ अखेरीस विकास दर हा ४.५ : नोंदवला गेला. त्यामुळे हे कार्य अशक्य वाटायला लागेल आहे. अर्थमंत्रि सितारामन म्हणतात की ५ ट्रीलीयन अर्थव्यवस्थेसाठी स्थीर गुंतवणूक दर २९ : वरून ३६ : पुढील पाच वर्षात वाढविण्याची गरज आहे. तेंव्हा कुठे जागतिक स्तरावर भारताची अर्थव्यस्था ७ व्या स्थानावरून ही ३ ऱ्या स्थानावर येईल. जागतिक बँकेच्या इस्टिमेटनुसार लोकसंख्या वाढीचा दर २०१९-२० मध्ये ७ : नी तर २०२२ पर्यंत ४.६ : नी कमी करायला पाहीजे. १६८० लाख लोकांना गरिबी रेषेच्या वर आणण्याचे स्वप्न बधितले आहे.

आठ नोंव्हेबर २०१६ रोजी जी नोटाबंदी जाहीर करण्यात आली,त्यांन भारतीय अर्थव्यवस्थेला धक्का बसला.ती ठप्प झाली.पुढच्याच दिवशी मुंबई शेअर बाजार आणि राष्ट्रीय शेअर बाजार निर्देशांक सहा टक्कांनी घसरला.आर्थिक विकास दरही एका वर्षातच ९.१ टक्क्यांवरून ५.७ टक्क्यांपर्यत खाली आला. अचानक निर्माण झालेल्या रोकड टंचाईमुळे देशभर अनागोंदीची स्थिती निर्माण झाली.देशात विविध ठिकाणी शेकडो लोकांचा रांगेत मुत्यु ओढवला. मात्र, त्याचवेळी सत्तेच्या जवळ वावरणारे अनेक जण गुलाबी रंगाच्या नोटांच्या पेट्याा बाळगुन होते.

नोदाबंदी आणि वस्तु-सेवा कराची (जीएसटी) ढिसाळ अंमलबजावणी या दोन्हीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला अक्षरश:हादरा बसला. प्रत्येक उद्योगक्षेत्राला त्याची झळ बसली.त्यातुन निर्माण झालेल्या निराशाजनक आर्थिक स्थितीकडे मी लक्ष वेधु इच्छितो. ते खालीलप्रमाणे.

देशाच्या विकासाचे घटक :

१. 'जीडीपी' तली घसरण :

एकुण देशांतर्गत उत्पादनाचा (जीडीपी) दर २०१६-१७ मध्ये ८.२ : होता. तो २०१७-१८ मध्ये ६.८ टक्क्यांपर्यत खाली आला. २०१९-२० या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत तर तो ५.६ टक्क्यांपर्यत घसरण्याची चिन्हं आहेत. हा घसरता आलेख पाहता २०२४ पर्यंत पाच ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था निर्माण होणे हे केवळ अशक्य आहे.

२. महत्वाच्या उद्योगांमध्ये घसरण :

केंद्रीय वाणिज्य मंत्रालयांन सप्टेंबर २०१९ मध्ये आठ प्रमुख उद्योगांच्या स्थितीची आकडेवारी प्रसृत केली आहे.भारतीय उद्योगातल्या गाभ्याची जी क्षेत्रं आहेत, त्यात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारची कामगिरी किती खराब झाली आहे, यावर या आकडेवारीनं झगझगीत प्रकाश टाकला आहे. २०१८ च्या तुलनेत २०१९ या वर्षात झालेली ही घसरण अगदी ठळकपणे दिसते. कोळसा उत्पादनात २०.५ : खनिज तेलात ५.४ : नैसर्गिक वायुत ४.९ :,रिफायनरी उत्पादनांत ६.७ : घसरण झाली आहे. तर पोलाद, सिमेंट व वीज यातही अनुक्रमे ०.३ टक्के, २.१ : आणि ३.७ : अशी पिछेहाट दिसते.

सप्ते २०१८ मध्ये औद्योगिक विकास वाढीचा वेग ४.६ : होता. सप्ते २०१९ मध्ये प्रमुख आठ औद्योगिक क्षेत्राच्या उत्पादनात ५.२ टक्क्यांची घसरण झाल्याचे नोंदविण्यात आले. औद्योगिक उत्पादन सुचकांकामध्ये (आय.आय.पी) असणाऱ्या वस्तुंचे कोअर सेक्टरमध्ये ४.२७ : योगदान असते. या पार्श्वभुमीवर औद्योगिक उत्पादनात सलग दुसऱ्या महिण्यात घसरण नोंदविण्यात आली. २६ महिन्यांनी ऑगस्टमध्ये औद्योगिक उत्पादनात १.१ : घट झाली. चालू आर्थिक वर्षातील एप्रील ते सप्तेबरं २०१९ या पहिल्या सहामाहित औद्योगिक विकासाचा दर १.३ : राहिला. औद्योगिक उत्पादनात ७७ : हून अधिक योगदान देणाऱ्या मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्रात वाढीचा दरात गेल्या महिण्यात ३.९ : घट झाली. गेल्या वर्षी याच कालावधीमध्ये मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्राच्या वाढीचा दर ४.८ : होता.

३. शेती क्षेत्रांची अवस्था :

मंदीच्या स्थितीचं एक प्रमुख कारण म्हणजे ग्रमीण भागातली दैन्यावस्था शेतक-यांविषयी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार कमालीचं उदासीनं आहे. इतिहासातलं सर्वात शेतकरीविरोधी सरकार असं त्यांच वर्णन करता येईल.पंतप्रधान नरेद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार २०१४ मध्ये पहिल्यांदा सत्तेवर आलं, त्या वर्षी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच प्रमाण ३९ टक्क्यांनी वाढल्यांच आढळतं (स्त्रोत: नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो, २०१५.) गेल्या सहा वर्षात पंधरा हजारातुन अधिक शेतकऱ्यांची आत्महत्या केल्या आहेत.

संदर्भ : business today.in

भारतीय शेतीची घसरण :- जागतिक व्यापार करारांमध्ये १९९३ मध्ये प्रथमच कृषिमालाचा समावेश करण्यात आला. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय शेतक-यांना तीव्र स्वरूपातील किंमत स्पर्धा करावी लागत आहे. शेतीमधील घटत चाललेली सरकारी गुंतवणूक, घसलेले बाजारभाव, त्यामानाने वाढत जाणारा खर्च, दुष्काळ, शेतक-यांवरील वाढती कर्जे आणि शेतकरी आत्महत्यांमध्ये झालेली वाढ आदी समस्यांमुळे कृषीक्षेत्राच्या विकासात अडथळे निर्माण झाले आहेत. देशाच्त आतापर्यत एकुण १२ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या. पहिली पंचवार्षिक योजना वगळता अन्य पंचवार्षिक योजना या उद्योग व सेवा क्षेत्रावर केंद्रीत राहिल्या. भारतीय आर्थिक सर्वेक्षणानुसार १९६० ते २००४ या कालावधीमध्ये कृषी विकास दर सरासरी २.६ : होता. त्यात २००४ ते २०१६ या कालावधीत फक्त ०.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. परंतु, ज्या प्रमाणात शेतीचा 'जीडीपी' मधील हिस्सा घटत चालला आहे, त्या प्रमाणात शेतीवर अवलंबून असणा-या कामगारांच्या प्रमाणात मात्र घट होताना दिसून येत नाही. देशात १९५० मध्ये 'जीडीपी' मध्ये कृषीचा हिस्सा ५५ : होता आणि कृषीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या ७५ टक्क्यापेंक्षा अधिक होती तर, २०१७ साली 'जीडीपी' मध्ये १७ : हिस्सा असणा-या कृषिक्षेत्रावर रोजगारासाठी अवलंबून असणा-यांचे प्रमाण मात्र ४८ : आहे. म्हणजे कृषिक्षेत्रातील प्रच्छन्न बेकारीचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसुन येत नाही.

कृषी उत्पादन व निर्यातीची स्थिती :- अन्न व कृषी संघटनेची अहवालानुसार केळी, आंबे, पेरू, पपई, लिंबु, विविध पालेभाज्या, मसाल्याचे पदार्थ, डेअरी व पोल्ट्री उत्पादनात भारताचा जगात पहिला क्रमांक लागतो. तर, गहु, तांदुळ, नारळ, ड्रायफ्रूट, कापूस , समुद्री उत्पादनांत भारत दुस-या क्रमांकावर आहे. देश १९६७-६८ मधील हरितक्रांतीमुळे खाद्यान्यांच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. परंतु, आपली मुख्य निर्यात ही निम्न मूल्यवर्धित कृषी वस्तूंची आहे, कारण शेतमालावर प्रक्रीया करणा-या उद्योगांचे प्रमाण तोकडे आहे. अस्तित्वात असणारे कृषिमाल प्रक्रिया उद्योगही विशिष्ट ठिकाणीच केंद्रीकृत आहेत. त्याचबरोबर शेतमालाला योग्य भाव मिळेपर्यंत वाट पाहण्याची क्षमता शेतक-यांकडे नाही. जगाच्या एकूण निर्यातीत भारतीय कृषीचा वाटा हा २.२६ : इतका आहे. तर भारताच्या एकूण निर्यातमुल्यात घट होत आहे. २०१३ ते २०१६ या कालावधीमध्ये कृषी निर्यात १८ : घटली. या पार्श्वभूमीवर केंद्र सरकारने डिसेंबर २०१८ मध्ये कृषी निर्यात धोरण जाहीर केले. या धोरणाचा मुख्य उद्देश २०२२ पर्यत शेतक-यांच्या उत्पन्नात व निर्यातीत दुप्पट वाढ करणे ह आहे. सध्याची ३० बिलीयन डॉलर असणारी कृषी निर्यात २०२२ पर्यत ६० बिलीयन

डॉलरपर्यंत वाढवण्याचे व येणा-या काही वर्षात १०० बिलीयन डॉलरचा टप्पा गाठण्याचे ध्येय ठेवले आहे. परंतु, वर्तमान भारतीय शेतीची स्थिती पाहता ते गाठण्यात अनेक अडथळे आहेत.

४. वाहन क्षेत्र :-

वाहन उद्योगाच्या क्षेत्रात भारत जगात चौथ्या क्रमांकावर आहे. संध्या मात्र आपल्याकडचा हा उद्योग पूर्णपणे मरगळलेला आहे.चालु आर्थिक वर्षात मध्यम आणि अवजड वाहनांच्या विक्रीत तब्बल ३९ टक्क्यांची घट झाली आहे असं सोसायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशन ने दिलेल्या आकडीवारीवरूण स्पष्ट झालं आहे. नवी वाहनं खरेदी करण्याची वाहतुकदारांची क्षमता नाही,आणि खरेदी केलेल्या वाहनांवरचे कर्जाचे हत्ते फेडणंही त्यांना शक्य होत नाही असं दिसतं प्रवासी वाहनांच्या विक्रीत २४ : आणि व्यवसायासाठी वापरायच्या वाहनांच्या विक्रीत तब्बल ६२.११ टक्क्यांची घट झाली आहे (स्त्रोत:इंडिया टुडे ११ ऑक्टोबर) ग्रहकांकडुन मागणीच नसल्यानं मोटारसायकलींची विक्री २३ टक्क्यांनी आणि स्कुटरची १६.६० टक्क्यांनी घटली आहे. अनेक कंपन्यांनी कामगारांना बिनपगारी रजेवर पाठवंल आहे.वाहन उद्योग क्षेत्रातल्या तीन लाख नोक-या गेल्या आहेत. (स्त्रोत:वायर वेब पोर्टल,सहा ऑक्टोबर २०१९)

५. बांधकाम क्षेत्र :-

नोटाबंदी जीएसटी आणि 'रेरा' या ट्रिपल डोस मुळे गृहबांधणी उद्योगाला मोठा फटाका बसला आहे.भारतातल्या सहा प्रमुख शहरांतल्या घरबांधणीत नोटाबंदीनंतरच्या तिमाहीत साठ टक्क्यांनी घटल्याचं आढळलं. (स्त्रोत : सीएमआई)

६. दैनंदिन ग्राहकोपयोगी वस्तू (एफएमसीजी) :-

'नेसले' कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक सुरेश नारायणन यांनी दिलेल्या माहितीनुसार , ग्रामीण भागातून मागणीच तयार होत नसल्यानं दैनंदिन वापराच्या ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या विक्रीला खीळ बसली आहे.

७. बॅंकिंग :

निधीअभावी सार्वजनिक क्षेत्रातल्या २१ बॅंका अडचणीत आल्या आहेत. दोन लाख कोटी रूपयांहून अधिक रकमेच्या पुनर्भांडवलीकरणाची त्यांनी तातडीची आवश्यकता आहे:पण सरकारकडे पैसा नाही. अनुत्पादित कर्जाच्या समस्येनं बॅंका ग्रसलेल्या आहेत. मात्र, मुख्यत: सरकारी बॅंकांची स्थिती गंभीर आहे. अनुत्पादित, कर्जाची रक्कम १० लाख कोटी रूपये एवढी प्रचंड आहे. रिझर्व्ह बॅंकेची रक्कम चार लाख कोटी रूपये असून एकूण बॅंकाकडच्या अनुप्रदित कर्जांच्या ९० टक्के एवढं हे प्रमाण आहे थोडक्यात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (एनडीए) सरकार देशासाठी 'एनपीए' सरकार बनलं आहे. पीएमसी बॅंकेतले १६ लाख ठेवीदार न्यायासाठी आक्रोश करत आहेत. पैसे बुडाल्याच्या धक्क्यानं चार जणांचा मृत्यू झाला आहे. रिझर्व्ह बॅंकेच्या राखीव निधीवर एनडीए सरकारकडून जे आक्रमण झालं तेही अभूतपुर्वच. १.७६ लाख कोटी निधी सरकारकडे हस्तांतरीत करण्यात आला. आपल्याकडच्या संस्थांच्या स्वायत्तेवर घाला घालण्याचं हे आणखी एक उदाहरण आहे.

८. रोजगार :

अर्थघसरणीचा मोठा आघात रोजगारनिर्मीतीवर झाला आहे. बरोजगारांची संख्या प्रचंड वाढली आहे. जानेवारी ते एप्रिल २०१७ या काळात १५ लाख नोकऱ्या गेल्या. (स्त्रोत : सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी - सीएमआई) बेरोजगारीची पातळी सातत्यानं वाढत असून २०१५ मध्ये ती पाच टक्क्यांवर गेली. तरूणांमधल्या बेरोजगारीचं प्रमाण तब्बल सोळा टक्के आहे. गेल्या दोन दशकांतलं, २०१८ मध्ये ३ कोटी १० लाख बेरोजगार तरूण आढळले. याच संस्थेनं भारतातल्या बेरोजगारीचं एकूण प्रमाण ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत ८.४ टक्क्यांवर गेल्याचं म्हटल आहे. त्यात शहर भागाचा वाटा मोठा असून तो ९.४ : एवढा आहे. या सगळया आकडेवारी आणि तथ्यांचा स्वीकार करण्याऐवजी डॉ.मनमोहनसिंग, डॉ.अभिजित बॅनर्जी यांच्यासारख्या अर्थतज्ज्ञांचा सल्ला मानण्याऐवजी हे सरकार 'जुमलेबाजी'त मग्न असून, मंदीची स्थिती ही तात्पुरती असल्याच्या भ्रमात वावरत आहे. या सगळया मूलभूत प्रश्नांवरून लोकांच लक्ष इतरत्र वळवण्याचा सरकारचा प्रयत्न चालला आहे.

आठ प्रमुख उद्योगांच्या
कामगिरीची एकत्रित सूची
(केंद्रीय वाणिज्य मंत्रालयाची आकडेवारी)

सप्टेंबर २०१८ च्या तलुनेत सप्टेंबर २०१९ मध्ये ५.२: घट

उद्योग	सप्टेंबर २०१८ च्या तुलनेत कामगिरी
कोळसा	२०.५:
कच्चे तेल	५.४:
नैसर्गिक वायू	४.९:
रिफायनरी उत्पादने	६.७:
पेलाद	३:
सिमेंट	२.१:
वीज	३.७:

बेरोजगारी

सप्टेबंर २०१९	७.२:
ऑक्टोबंर २०१९	८.५: (ऑगस्ट २०१६ पासूनचा उच्चांक)
(स्त्रोत : सीएमआयई)	

आठ प्रमुख उद्योगांची तुलनात्मक कामगिरी
(विकासदर टक्क्यांमध्ये)

उद्योग	सप्टेबंर २०१८	सप्टेबंर २०१९
कोळसा	६.४	-२०.५
कच्चे तेल	-४.२	-५.४
नैसर्गिक वायू	-१.७	-४.९
रिफायनरी उत्पादने	२.५	-६.७
खते	२.५	५.४
पोलाद	३.२	-०.३
सिमेंट	११.८	-२.१
वीज	८.२	-३.७
एकूण	४.३	-५.२

देशाच्या विकासाचे घटक हे वरिल विश्लेषणावरून विशेष मजबूत नाही असे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :- वरिल विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की पुढील २०२४ पर्यंत भारताची अर्थव्यवस्था २.८ ट्रीलीयन डॉलरकडून ५ ट्रीलीयन डॉलरकडे नेण्यासाठी .षी,उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात एकत्रित विकासावर लक्ष, देऊन विदेशि व्यापार, परकिय गुंतवणुकीचा ओघ, देशांगर्तत गुंतवणूक बँकीग क्षेत्र यावर सुध्दा लक्ष देऊन देशाचा जीडीपी पुढील पाच वर्षे म्हणजे वर्ष २०२४ पर्यंत अर्थव्यवस्थेला पाच ट्रीलीयन डॉलरकडे पोहचविणे आव्हानात्मक कार्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. *गायकवाड जे.व्ही यांचा अर्थमिमांसा २०१८ मधील लेख, खंड ११ अंक १ पृ. ३५-३६.*

२. *www.newsonair.in*

३. *economictimes.indiatimes.com*

४. *https://wr.m.wikipedia.org*

५. *सकाळ (दै.वृत्तपत्र), संप्तरंग पुरवणी, रविवार दि. १६ नोव्हेबंर २०१९, पृ.११.*

६. *सकाळ अॅग्रोवन, शुक्रवार, १ मार्च २०१९, पृष्ठ ७.*

७. *महाराष्ट्र टाइम्स, नागपूर, मंगळवार, १२ नोव्हें २०१९. पृष्ठ १०.*

कृर्षी व ग्राम विकास : भारताच्या पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेची आवश्यकता

डॉ. महेन्द्र गावंडे
अर्थशास्त्र विभा
नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज, कारंजा(घा.)जि.वर्धा.

२०१९-२० च्या अंदाजपत्रकीय भाशणामध्ये माननीय वित्तमंत्री निर्मला सितारमन यांनी, भारत पाच ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था येत्या पाच वर्शात बनेल असे सांगीतले. तसेच प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी यांनी पक्ष कार्यकर्त्यांच्या सभेत वाराणसी येथे, आपल्या कार्यकर्त्यांना संबोधीत करतांना या घोशणेचा उल्लेख केला, म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेची विकास वाटचाल आज तरी पाच ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनवीण्याची आहे. अमेरीकेने (१९७९-८८) ९ वर्शात पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष गाठले. जपानने (१९८७-९४) ८ वर्शात पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष गाठले. चीनने (२००५-२००८) ३ वर्शात पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष गाठले. अमेरीका, चीन, जपान बरोबरच इतर देशांनीही हे लक्ष कमी वेळात गाठले आहे. भारताने हे लक्ष २०२४-२५ पर्यंत पूर्ण करण्याचे ठरवीले आहे. तसेच २०३२ पर्यंत १० ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची विकास अर्थव्यवस्था करण्याचे लक्ष आहे. या करीता आर्थिक वृध्दी दर ८ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त असणे आवश्यक आहे. तरच हे लक्ष गाठले जावू शकते.

आतापर्यंतचा विकास आढावा घेता असे दिसून येते की, देशाला एक ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनायला ५५ वर्श लागले. मागील पाच वर्शात, दोन ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था हे लक्ष पार केले. चालु वित्त वर्शाच्या दुसऱ्या तिमाहीत राश्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयानुसार ४.३ टक्के वृध्दीदर आहे. चालु वित्तीय वर्शात पहिल्या तिमाहीत एप्रिल-जूनमध्ये भारताचा विकास दर ५ टक्के होता मागील वर्शी जानेवारी-मार्च मध्ये ५.८ टक्के होता. मंदी विचारात घेवून आर. बी. आय. ने जी.डी.पी. अनुमानात घट केली असून ती ६.९ टक्के आहे. पुर्वी आर्थिक वृध्दी दराचे लक्ष ७ टक्के होते. या घटीचे कारण म्हणजे सेवा क्षेत्र सोडून इतर क्षेत्रातील विकासामध्ये घट झाली आहे. मुडीज इनवेस्टर्स सर्विसने २०१९-२० मध्ये आर्थिक वृध्दी दराचे लक्ष ६.२ टक्के वरून ५.८ टक्के केले. राजकोशीय घाटा ३.३९ टक्के आहे.

विकसीत अर्थव्यवस्था बनण्याकरिता मजबुत मुलभूत संरचनेचा ढाचा पाहिजे असतो. तसेच आयात कमी करून निर्याती मध्ये वाढ करावी लागते. याकरीता विकसीत उद्योगधंदे आवश्यक असतात. लघु व कुटीर उद्योगामध्ये वाढ करावी लागते. त्यामुळे रोजगार वाढेल. जी. एस. टी. च्या स्वरूपामध्ये बदल करावा लगेल. २०१३-१४ मध्ये असे सागण्यात आले होते की, प्रत्येक वर्शी १ ते २ कोटी रोजगार निर्मिती होईल. परंतु आज ज्या उद्योगात रोजगार संधीची आशा होती, ती सुध्दा कमी झालेली दिसून येते.

२०१८-१९ मध्ये ६.८ टक्के जी.डी.पी.चा वृध्दी दर आहे. त्यामुळे लक्ष साध्य करण्याकरीता गुंतवणुक वाढवीणे आवश्यक आहे. पण अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास निर्मित मालाला मागणी नाही, त्यामुळे उत्पादित उत्पादन पडून आहे. जसे. ॲटोमोबाईल क्षेत्र, बांधकाम क्षेत्र यामध्ये मंदी सदृश्य स्थिती आहे. येथील रोजगार कमी होत आहे. पारले मध्ये सुध्दा उत्पादनात घट करण्यात आली म्हणजे मागणी कमी असल्यामुळे उत्पादन घट व त्यातुन बेरोजगारीची शक्यता दिसून येते. तसेच ज्या क्षेत्रात उत्पादन व गुंतवणूक केल्या जाते तिथे यांत्रिक शक्तीचा वापर जास्त असल्यामुळे उत्पादन अधिक व रोजगार निर्मीती कमी असे चित्र आहे. त्यामुळे उपभोग क्षमता वाढत नसून संपत्तीचे केंद्रीकरण होतांना दिसून येते. आर्थिक विशमता वाढत असल्यामुळे श्रीमंत व्यक्तीजवळ क्रयशक्ती असून उपभोग क्षमता नाही. व गरीबांकडे उपभोग क्षमता आहे पण क्रयशक्ती नाही अशी स्थिती निर्माण झाली.

अर्थव्यवस्थेत मंदी सदृश्य स्थिती असल्यामुळे तसेच उत्पादन अधिक झाल्यामुळे ते मागणी अभावी पडून असल्याकारणाने खाजगी गुंवणूकदार गुंतवणूक करायला तयार नाही त्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीत घट होत असल्याचे दिसून येते. अधिकोश सुध्दा या काळात ऋण देण्यास तयार नाही व गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास तयार नाही. वित्तीय कंपन्या संकटात आहे, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक योग्य दरानी होताना दिसत नाही. कारण बाजार हा सध्या भांडवलशाही व्यवस्थेच्या आर्थिक अरिश्टामध्ये सापडल्यासारखा आहे. त्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे. सरकारी खर्च करून निवेश करणे शक्य नाही. कारण सरकार निर्गुतवणूकीच्याव्दारे निवेश करणार होते, पण सरकारी भाग खरेदी करण्यास खाजगी उद्योजक तयार नाही. निर्यात क्षेत्रात सध्या सुस्ती दिसून येते. .ॉी विकास दर २००५-०६ मध्ये ५.८ टक्के होता, २००९-१० मध्ये ०.४, २०१४-१५ मध्ये -०.२, २०१०-११

मध्ये ८.६, २०१५-१६ मध्ये ०.८ होता, म्हणजेच याचा अर्थ शेतीचा विकास दर अस्थिर असून सध्या २.९ टक्के च्यावर नाही. एकूण अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, निर्धारीत उद्दिश्टे पूर्ण करण्याकरीता कृर्षी व ग्राम विकासावर भर देणे आवश्यक आहे, कारण स्वयंपुर्ण ग्राम निर्माण झाल्याशिवाय व श्रम शक्तीवर आधारीत विकास व्यवस्था निर्माण केल्या शिवाय रोजगार निर्मीती होणार नाही. उत्पादनाबरोबरच उपभोगही वाढला पाहिजे व तो कृर्षी व ग्राम विकासाने शक्य आहे.

भारताचा प्रमुख व मुलभूत उद्योग म्हणजे शेती होय, त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला फार महत्व आहे. आजही जवळपास एकूण जनसंख्येपैकी ६९ टक्के लोक हे ग्रामीण क्षेत्रात असून शेती व शेतीशी सलग्न उद्योग व्यवसायामध्ये गुंतलेले आहे. या वरून असे दिसते की, भारताचा आर्थिक विकास हा शेतीवर अवलंबुन आहे. भारतीय जनसंख्येला अन्न-धान्य, पशुला चारा व उद्योगाला कच्चामाल पुरविण्याची जबाबदारी ही शेती व्यवसायाची आहे. निर्यातीमध्ये शेतमालाचे बरेच महत्व आहे. तसेच उद्योगाचा तयार माल सुध्दा खरेदी करून वापर शेती व्यवसायात होते. भारताच्या आर्थिक स्थितीच्या दृश्टिने शेती व्यवसाय एक महत्वपूर्ण घटक आहे.

भारतीय शेतीचे स्वरूप-

१. पारंपारीक स्त्रोताकडून कर्जपुरवठा होतो. २. श्रम बाजाराचा दुहेरीपणा दिसून येतो. ३. शेतीचे जुने तंत्र. ४. धान्य उत्पादनात अनिश्चितता व अस्थिरता ५. विभागीय विविधता व विभिन्नता.

शेतीचे महत्व-

१. राश्ट्रीय उत्पन्नाचा हिस्सा-१९८०-८१ च्या किंतीनुसार, १९५०-५१ मध्ये ५५.३ टक्के होता. १९७०-७१ मध्ये ४४.५ टक्के होता. १९८०-८१ मध्ये ३८.१ टक्के होता. १९९५-९६ मध्ये २६.८ टक्के होता. १९९९-२००० च्या किंतीनुसार, १९९९-२००० मध्ये २५.३ टक्के होता. २००२-२००३ मध्ये २१.९ टक्के होता. २००३-२००४ मध्ये २२.२ टक्के होता. २००४-२००५ मध्ये २०.८ टक्के होता. २०१२-१३ मध्ये १३.७ टक्के होता.

२. रोजगार १९५१ मध्ये ७० टक्के २००१ मध्ये ५७ टक्के होता.

३. औद्योगिक विकासात शेतीचे विशेश महत्व असल्याचे दिसून येते कारण उद्योगाला कच्चामाल शेतीतुनच पुरविला जातो. औद्योगिक उत्पादनाला मागणीही याच क्षेत्रातुन होते.

४. आंतराश्ट्रीय व्यापारात शेतीचे विशेश महत्व आहे.

भारतीय शेतीची उत्पादकता निर्धारीत करणारे घटक-

१. शेतीवर वाढता लोकसंख्येचा वाढता भार दिसून येते. दरडोई ०.२० हेक्टर जमीन लागवडी खाली आहे. २. सामाजिक वातावरण योग्य व पोशक पाहिजे ३. अपर्याप्त विपणन सेवा आहे. ४. योग्य वित्तीय सेवांचा अभाव त्या निर्माण कराव्या. ५. जमीनदारी

पध्दतीचे उन्नमुलन झाले तरी बऱ्याच ठीकाणी आजही जमीन मालक वेगळा व कसणारे कुळ वेगळे. ६. शेतीचा अनार्थिक आकार दिसून येतो. ७. मागासलेले तत्रंज्ञानाचा वापर शेतकरी करतात. ८. अपर्याप्त सिंचन सुवीधा. ९. शेतीचे अपखंडन व विखंडन आजही चालु आहे ते थांबवीले पाहिजे.. १०. विजेची कपात. अशा किती तरी समस्या शेती व्यवसायात दिसून येते.

वरील कारणामुळे कृर्षी व ग्राम विकास करणे गरजेचे आहे

आजही भारतीय अर्थव्यवस्था ही .ॉाीक्षेत्रावर निर्भर असलेली अर्थव्यवस्था आहे. देशातील जवळपास ६९ टक्के लोक .ॉाी व .ॉाीशी सलंग्न व्यवसायावर निर्भर आहे. त्यामुळे .ॉाीक्षेत्राचा मुलभूत विकास केल्या शिवाय शाश्वत व संतुलीत विकास ध्येय प्राप्त करणे अशक्य आहे. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा विकास हा त्याच्या पायाभूत विकासा शिवाय शक्य होत नाही. आज देशाच्या विकास मार्गात अनेक अडथळे दिसून येतात.

जसे- दळणवळण व संचार क्षेत्राच्या समस्या, आरोग्य सेवांच्या समस्या, वाढती लोकसंख्या, अविकसीत .ॉाीक्षेत्र, वाढती बेरोजगारी, शिक्षणाच्या नि.ॉट व अपुऱ्या सोयी, ऊर्जाक्षेत्राचा अपुरा विकास, जनसहभागाचा अभाव, पर्यावरण प्रदुशण, घसरलेली नितीमुल्य, वाढता भ्रश्टाचार, अपूर्ण औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा विकास, कार्यक्षम जनसंख्येचा अभाव, अयोग्य पाणी पुरवठा सोयी, स्त्री-पुरूश असमानता, आर्थिक विशमता, दारिद्र्या, पर्याप्त वित्तीय सोयीचा अभाव.

२५ टक्के खेडी विद्युतीकरणापासून वंचीत आहे. २० राज्यमध्ये १.१५ लाख खेडी विद्युतीकरणाच्या प्रतिक्षेत आहे. एकुण ग्रामीण क्षेत्रापैकी ३० टक्के ग्रामीण क्षेत्र पक्क्या रत्यांना जोडले नाही. ५१ टक्के भागावर शेती आहे, ४ टक्के चराईक्षेत्र आहे, २१ टक्के वनक्षेत्र, २४ टक्के बजंरभूमी आहे.

रोस्टोच्या मते,''अर्थव्यवस्थेच्या कार्यवाहीकरीता आवश्यक असणाऱ्या सर्व सुवीधा म्हणजे पायाभूत सुविधा होय''. विकासाच्या पुर्व अटी या पायाभूत सुवीधा असतात. त्यामुळे उडाण अवस्थेकरीता असलेली वृध्दी गाठावयाची असेल तर फक्त गुंतवणूक करून चालत नाही, तर त्याकरीता देशाची अवशोशण क्षमता विकसीत करणे आवश्यक असते. नाही तर किमान न्युनतम प्रयत्न विफल होतात व गुंतवणूक निरर्थक ठरते. त्यामुळे .ॉाी व ग्रामीण क्षेत्रातील अडचणी विचारात घेवून उपाय करणे आवश्यक आहे. जेणे करून रोस्टोच्या विकास

सिध्दातातील चक्रीय कार्यकारण सिध्दातातील प्रतिसारक प्रभाव कमी होवून विस्तारक प्रभाव वाढतील व सर्व समावेशक विकास साध्य होईल. याकरिता खालील बाबीकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१. ग्राम विकासावर विशेश भर देणे

२. कृर्षी विकासावर भर देणे.

३. लघु व कुटीर उद्योगाचा विकास करून रोजगार संधीत वाढ करणे

४. दळणवळणाची व्यवस्था विकसीत व विस्तारीत करणे

५. पर्यावरण संरक्षण करणे व शाश्वत शेतीकडे वाटचाल करणे

६. कुशल रोजगार निर्माण करणे

७. शिक्षण प्रशिक्षणाच्या सोयीचा विकास व विस्तार करणे

८. ऊर्जाक्षेत्राचा विकास करणे

९. औद्योगिक क्षेत्राचा विकास करणे

१०. शहरीकरणा ऐवजी ग्रामीण विकासावर विशेश भर देणे

११. आर्थिक विशमता कमी करणे

१२. उत्पादनात श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करणे.

१३. वित्तीय सोयीचा विकास व विस्तार करून सुलभता आणने

१४. निती मुल्याचा विकास करणे

निष्कर्ष-

भारतीय अर्थवयवस्था पाच ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची विकास अर्थव्यवस्था होण्याकरीता वरील क्षेत्र विकसीत झाले पाहीजे, तर उपयुक्तही ठरेल कारण विशमता कमी होवून सामाजिक न्याय प्रस्थापीत होईल. अन्यथा आर्थिक अरीश्टे निर्माण होईल. कारण संतुलीत विकासाशिवाय गुंतवणूक ही विशमता निर्माण करेल. त्यामुळे व्दिदल अर्थव्यवस्थेमधील दरी अधीक वाढत जावून विशमता, दारिद्र्या, नितीमुल्याचा ऱ्हास होवून मनुश्याचा विकास निर्देशांक घसरेल व सुख शांती लोप पावून अराजकता निर्माण होईल. देशातील अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूकी पेक्षा, ती कशी केल्या जाते याला जास्त महत्व आहे. आज भूतान देश हा जगातील समाधानी देश आहे. तो गुतवणूकीमुळे नाही तर नीती मुल्य विकसीत झाल्यामुळे आहे. भैतिक विकासापेक्षाही मानवीमुल्य विकास आवश्यक आहे व त्याकरीता संतुलीत व सर्वसमावेशक विकास गरजेचा आहे. आरोग्य, शिक्षण, पारिस्थितिकतंत्र विविधता आणि लवचिकता, सांस्कृतिक जिवन शक्ती व विविधता, वेळेचा उपयोग आणि संतुलन, योग्य नियंत्रण, सामुदायिक व मानसिक जीवन यावर राश्ट्रीय आनंदी निर्देशांक आधारीत आहे. जास्त लोकसंख्या असल्यामुळे देशाच्या जीडीपी पेक्षाही देशाचा एच.पी.आय. वाढवीणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची-

१. डॉ. विजय कविमंडन - कृर्षी अर्थशास्त्र

२. रूद्र दत्त व सुंदरम -भारतीय अर्थव्यवस्था

३. प्रा. बी. एल. जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री -भारतीय अर्थव्यवस्था

४. डॉ. सुधाकर शास्त्री, डॉ. नितीन कावडकर -भारतीय अर्थव्यवस्था

५. डॉ. जी. एन. झामरे -भारतीय अर्थशास्त्र

६. डॉ. श्रीधर आ. देशपांडे, डॉ. विनायक श्री. देशपांडे -भारतीय अर्थव्यवस्था

७. आर्थिक समिक्षा २०१५-१६

८. महाराश्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८

९. वर्तमान पत्रे

१०. इंटरनेटचा वापर

hi.mwikipedia.org/wiki

aajtak.intoday.in

google.com/amp/s/m.

economictimes.com

pib.gov.in/PressReleasar

mr.m.wikipedia.org/wiki

iamtopper.com/hindi-media

dhyeaias.com/videos

kissnhelp.in/news/Hkkjr

m.thewirehindi.com

www.ganconnection.com

५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था : चुनौतियाँ और राह

प्रा. डॉ. प्रिति ई. बंडे

भारत को सोने की चिडिंया कहा जाता था। मुगल आये अंग्रेज आये और भारत का खजाना खाली कर दिया। भारत आझाद होने के बाद १९९१ में आर्थिक निती की सुरवात की और निजीकरण, उदारीकरण, वैश्वीकरण को चालना मिली। २०१४ के चूनाव में अच्छे दिन आयेंगे की गुहार लगाई गई। फिर २०१९ में मोदी सरकार को दुबारा मौका दिया। और मोदी सरकार ने ५ ट्रिलियन डॉलर का सपना दिया। सरकार के इस महत्वाकांक्षी लक्ष को ''न्यु इंडिया का निर्माण'' की नींव माना जा रहा है। सरकार के तमाम हलचलों से ये साफ हो गया है कि ५ सालो के लिए सरकार की आर्थिक रणनीती का आधार क्या होगा। सरकार किस दिशा में अपने कदम बढाने जा रही है। ऐसेंमें पहले आर्थिक सर्वेक्षण और फिर आम बजट में ५ ट्रिलियन अमेरीकन डॉलर की अर्थव्यवस्था के लक्ष की अहमियत देने और उस हिसाब से आर्थिक रणनीती का आराखडा सामने रखे जाने के बाद ये सवाल उठाना जरूर हुआ है की, वाकई २०२४ तक भारत को ये मुकाम हासिल हो जायेगा। सवाल है कि, ये लक्ष भारत की अर्थव्यवस्था की वास्तविकता पर आधारीत है या केवल एक लोक लुभावन सपना है।

५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था बनने का अर्थ

- GDP से देश की अर्थव्यवस्था के आकार और स्थिती का अंदाजा लगाया जाता है। आम तौर पर एक अर्थव्यवस्था का आकार उसकी GDP ;सकल घरेलु उत्पादद्ध से मापा जाता है।
- मौजुदा विनिमय दर पर आँके तो ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था का अर्थ है ३५० लक्ष करोड की GDP होना।

भारतीय अर्थव्यवस्था की मौजुदा हालातो पर नजर डाले तो पता लगता है कि, २०१४ में हमारे अर्थव्यवस्थाका आकार १.८ ट्रिलियन डॉलर था। पिछले ५ सालों में बढकर २०१९ में २.७ ट्रिलियन डॉलर हो गया है। अब सरकार इसे बढाकर २०२४ तक ५ ट्रिलियन डॉलर करना चाहती है। इसके लिए सरकार ने अगले ५ सालों में अर्थव्यवस्था का आकार दोगुणा बढाने का महत्वाकांक्षी लक्ष रखा है।

फिलहाल १ अमेरीकन डॉलर की किंमत ७० के आसपास है। इस मौजुदा विनिमय दर पर आँके तो ५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था का मतलब है ३५० लाख करोड की GDP होना। इसी विनिमय दर पर २०१८-१९ मे भारत की GDP २.६० ट्रिलियन डॉलर है। जबकी वार्षिक प्रतिव्यय आय लगभग १ लाख ४२, ७१९ रू. और प्रतिमाह आय ११, ९०० के आसपास है। यानी इस लक्ष का मतलब हुआ की अगले ५ सालो में उत्पादन विस्तार मे ८४: से बढोत्तरी करनी होगी। या फीर १३: की चक्रवृध्दी वार्शिक समृध्दी दर बनाये रखना होगा। इसमें भारतीय रिजर्व बँक के मुद्रा स्फिती के ४: के लक्ष के मुताबिक समायोजन किया जाये तो भी ९: की वास्तविक समृध्दि् दर बनाये रखना बोहत जरूरी होगा। लेकिन सरकारी आकडो की माने तो पिछले ५ सालो मे वार्शिक विकास दर ७.१: के आसपास रही है। लेकिन कभी भी ९: तक नही पोहची है। इसिलिए सरकार का ये लक्ष बेहद महत्वाकांक्षी लगता है इस लक्ष के पक्ष में सरकार की दलील है की किसी भी देश की अर्थव्यवस्था का जो दायरा होता है। उसके मुताबिक वहा के नागरीको के हिस्से में संसाधनो और विकास का हिस्सा आता है। अंग्रेजी में एक कहावत है कि, Size of the cake matters यानी जितना बडा केक होगा, उसका उतना ही बडा हिस्सा लोगों को मिलेंगा।

इसलिए अर्थव्यवस्था का लक्ष जितना बडा होगा देश की तरक्की भी उतनी ही जादा होंगी। इससे साफ है की अर्थव्यवस्था बडी होंगी तो देश में प्रतिव्यक्ती आय भी बढेंगी और जब प्रतीव्यक्ती आय बढेंगी तो लोगो में खरेदी क्षमता बढेंगी और खरेदी क्षमता बढेंगी तो सेवाओं का विस्तार होगा और जब सेवा का विस्तार होगा तो लोगों के लिए रोजगार के नये अवसर पैदा होगे, इसका मतलब यह हुआ की देश की GDPबढेंगी तो उसका फायदा देष के विकास से लेकर आम नागरींको पर भी पडेंगा।

५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था के लिए सरकार का रोडमैप

५ ट्रिलियन डॉलर के अर्थव्यवस्था के लक्ष को सामने रखते हुये सरकार ने इसे पाने के लिए बकायदा रोडमैप भी पेश किया है की, आखीर सरकार कीन-कीन रास्तों पर चलते हुये अपनी मंजील पर पोहचेंगी। सरकार ने इस लक्ष को साधने के लिए मुख्य तौर पर कुछ बिंदुओ का जिक्र किया है।

- प्राईवेट इंवेस्टमेंट, पब्लिक इंवेस्टमेंट, लोकल डिमांड और एक्सपोर्ट यह चार मुख्य आधार होगें। इसके लिए सरकार ने आर्थिक सर्वेक्षण और बजट में अहम प्रयास किसे हे इनमें अगले ५ सालो मे बुनियादी सुविधाओं पर १०० लाख करोड रू. का निवेश करने का लक्ष है।
- डिजीटल अर्थव्यवस्था रोजगार श्रृजन, लोगो की आशा, विकास

और उनका सहयोग.

- कारोबारी सुगमता का माहौल बनाने के लिए केंद्र से लेकर जिल्हा स्तर तक के प्रयास पर जोर.
- विदेषी निवेष की सीमा को आसान और शर्ते सरल ;कमद्ध करना। मेक इन ंइडिया को बढावा देने के लिऐ कच्चे माल पर सीमा शुल्क कम करना और तैयार सामान पर आयात सीमा शुल्क बढाना.
- विदेषो से पुंजी जुटाना और उधारी जैसे अहम कदम शामील है।

इस पूरे रोडमैप पे सबसे जादा जोर निजी निवेष की रफ्तार बढाने के साथ लागत कम करने पर खासा जोर दिया गया है। जब निवेष प्राप्त होता है, तो उससे उत्पादकता निर्यात रोजगार बढता है। और इन सबसे मांग बढती है और इससे निवेश बढता है।

महत्वाकांक्षी लक्ष को पाने के लिए भारत कितना तैयार?

इस महत्वाकांक्षी लक्ष को पाने के लिए भारत कितना तैयार है। सरकारी आंकडो के हिसाब से फिलहाल हम ७.१: के दर से वृध्दी कर रहे है और अगर ५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था बनाना चाहते है तो हमे मौजुदा ७.१: से आगे बढकर कम से कम ९: की दर से वृध्दी करनी होगी।

पर वर्तमान में भारतीय अर्थव्यवस्था उपभोग आधारीत अर्थव्यवस्था है। जीसे निवेष प्रधान अर्थव्यवस्था में बदलने की जरूरत है।

भारत के सामने क्या है चुनौतियॉ ?

- देश के सामने सबसे बडी चुनौति 'ईज ऑल लिविंग' के उच्च मानकों के साथ तेजी से चलने की चूनौति है।
- देष में उपभोक्ता मांग और निवेष मांग मे अभी-भी कमी बनी हुई है।
- जलवायु परीवर्तन मे मान्सुन की रफ्तार को बिघाड रखा है जिसका असर भारतीय कृषि को भुगतना पड रहा है।
- भारतीय अर्थव्यवस्था मे सबसे बडा हिस्सा रखने वाला सेवा क्षेत्र में हालात बोहत अच्छे नही है । देष पहले ही प्रदुषण की मार झेल रहा है। वायु प्रदुशण के मामलो मे भारत के ७ शहर टॉपर है। ऐसेमे बेलगाम की विकास की बजाय पर्यावरण का ख्याल रखते हुये विकास करना जरूरी होगा। जिसकी लागत ज्यादा भी हो सकती है।
- आंतराष्टभीय चुनौती की बात करे तो दुनियाभर मे वृध्द्ी दर Growth Rate की रफ्तार धिमी हुई है और आर्थिक मंदी जैसे हालात बने हुये है।
- साथ ही आंतरराश्ट्रीय बाजार में तेल की किंमतो मे उतार-चढाव की स्थिती बनी हुई है।
- अर्थव्यवस्था बढाने के लिए भारत के निर्माण क्षेत्र को उर्जा की बडी मांग का सामाना करना होगा।

भारत मे सालो से अमीर गरीबो का बडा अंतर बना है। ऐसा नजर आता है की विकास का फायदा चंद लोग अपनी मुठ्ठीओ में सिमटी हुई है? और देष की बडी आजादी रोजी-रोटी की, तंगी मे दीन काट रही है। इन हालातो में सरकार को देखना होंगा की ५ ट्रिलियन डॉलर की Economy बनाने के प्रोसेस में जनता के साथ अन्याय ना हो।

संदर्भ :-

1 *www.drishtiias.com*

2 *Drishti Article*

3 *Indian Economy - Dr. Sudhakar Shastri*

4 *Macro Economics Analysis - Prof. B. L. Jibhkate*

भारताची पाच हजार अब्ज डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल!

डॉ. सिद्धार्थ बुटले,
सहयोगी प्राध्यापक,
गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा

भारत देशाची विपूल समृध्दता:-

भारत हा देश प्राचीन काळापासून समृध्द आहे. या देशातील विविधता अखंडपणे वैभवशाली भारताला समृध्द ठेवण्यात कारणीभूत ठरली आहे. भारतीय संस्कृती प्रथा, परंपरा, उत्सव, भाषा, भौगोलिक भूभाग, सागर, नद्या व जंगल या सर्व बाबी भारत देशाला सदासर्वदा सुजलाम् सुफलाम् करतांना दिसतात. म्हणून अशा या सुजलाम् सुफलाम् भारताकडे जगाचे आकर्षण सदैव दिसून येते. हा देश अनेक वर्ष गुलाम होता या देशाची संपत्ती अनेकांनी विविध माध्यमातून लुटण्याचा प्रयत्न केला. या देशाची संस्कृती व सामाजिक जडणघडण बदलवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या देशाच्या संस्कृतीमध्ये व संपत्तीमध्ये कोणतेही फार मोठे बदल झालेले दिसून येत नाही. हा देश सदैव आपल्या संस्कृतींनी व वैभवाने नटलेला दिसून येतो.

भारताची स्वातंत्र्यानंतरची वाटचाल:-

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. या देशामध्ये लोकशहीचा अंमल होवून जगाच्या नकाशावर २६ जानेवारी १९५० रोजी भारत एक गणराज्य देश म्हणून उदयास आला. जगातील सर्वात मोठे लोकशाहीवादी देश म्हणून भारताची ओळख जगात जगमान्य होवू लागली. पंडीत जवाहरलाल नेहरू व महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली नव्या भारताची निर्मिती होण्यास आरंभ झाला. डॉ. मेधा कानेटकर म्हणतात, ''भारताला इ.स. १९४७ मध्ये ज्यावेळी स्वातंत्र्य प्राप्त झाले तेव्हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेची अवस्था ही रस काढलेल्या चिपाडासारखी झाली होती. कारण इंग्रजांनी भारतातून कापूस, कोळसा, लोखंड यासारख्या कच्च्या मालाची इंग्लंड मध्ये मोठया प्रमाणत निर्यात केली होती आणि इंग्लंड मधील कारखान्यात तयार झालेला कच्चा माल भारतीयांच्या माथी मारला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र तत्कालीन पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन मंडळाची स्थापना होवून अत्यंत पद्धतशीरपणे भारताच्या विकासाचा कार्यक्रम आखण्यात आला.'' (१) भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर मा. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली नव्या भारताची मुहर्तमेढ रोवण्यात आली. यावेळी जगात आंतराष्ट्रीय पातळीवर वेगवेगळया संघटना व संस्था निर्माण होवून जगाची विभागणी विकसीत देश, विकसनशील देश व अविकसीत देश अशी करण्यात आली. अशा परीस्थीतीमध्ये भारताला विकास करण्याची नवी संधी प्राप्त झाली.

स्वतंत्र भारत देशापुढे उपासमार, दारिद्रय, बेकारी, दुष्काळ व वाढती लोकसंख्या अशी ज्वलंत प्रश्न उभे होते. या संकटावर पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी मात करून लोकशाही पद्धतीने देश घडविण्यास आरंभ केला. ज्ञान-विज्ञान, उद्योग, शिक्षण व शेती व्यवसाय याकडे प्रामुख्याने लक्ष देवून नव्या भारताची विकसनशील देश म्हणून ओळख करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले.'' आर्थिक विकास हा फक्त गरीब किंवा अविकसीत देशांचा प्रश्न राहीलेला नसून तो आता जगातील सर्वंच देशांची प्रमुख उद्ष्टिये झाले आहे. जगातील सर्वच देशांना आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी परस्पर सहकार्याची गरज आहे त्यासाठी जागतिक पातळीवरील अनेक मोठमोठया संघटना देखील निर्माण झाल्या आहेत. जगातील अविकसीत देशांच्या विकासासाठी अनेक विकसीत राष्ट्र हातभार लावीत आहेत. कारण काही देशांमधील गरीबी ही इतर विकसीत देशांना त्रासदायक ठरू शकते असे आता निर्दशनास येत आहे.'' (२) या धोरणानूसार भारत देशाला आंतरराष्ट्रीय संघटना व विकसीत देशांनी मदत करून भारताच्या विकासाला गती देण्यासाठी मोलाचे सहकार्य केले. यामुळे भारत आपल्या विकासाची वाटचाल अखंडपणे करू शकला. शेती, उद्योग, विज्ञान, तंत्रज्ञान, उपग्रह, संशोधन, शिक्षण व आर्थिकनीती या सर्व बाबींमध्ये भारताने यशस्वीपणे कामगिरी केली.

भारतात उदारीकरणाची सुरवात:-

१९८५ मध्ये मा. राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली नव्या तंत्रयुगाला सुरवात झाली. या काळात भारतातील अर्थव्यवस्थेमध्ये उदारीकरण या मुल्याचा स्विकार करण्यात आला. यातून खाजगी उद्योग क्षेत्राला फार मोठी चालना मिळून भारत देश विकासाकडे झपाटयाने वाटचाल करू लागला. भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी उद्योगाची उभारणी करून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला फारमोठा हातभार केला. याच कालावधीमध्ये भारतीय उद्योगाने सुद्धा भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकट करण्यास सहकार्य केले.

भारताची जागतीकीकरणाकडे वाटचाल:-

जगामध्ये जागतीकीकरण तत्वाला प्रचंड प्रमाणात स्विकृती दिल्यानंतर जगात जागतीकीकरणाचे वारे वाहू लागले. भारतीय अर्थव्यवस्थेनी केलेल्या प्रगतीमध्ये जागतीकीकरण हे मुल्य अधिक उपयोगी ठरू शकते ही जाणीव झाल्यानंतर भारताच्या विकासाच्या

जडणघडणीमध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतीकीकरण या त्रिसुत्रीचा स्विकार करण्यात आला. या त्रिसुत्रीतून राजकीय, आर्थिक व औद्योगीक क्षेत्रात भारत एक महाशक्ती असलेले राष्ट्र म्हणून उदयास येवू लागले. ''बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे आर्थिक वसाहतवाद येईल अशी भिती व्यक्त करण्यात येते परंतु ही नाकर्तेपणाची भीती आहे. कोरीया, चीन, तैवान, सिंगापूर हया देशातून बहुराष्ट्रीय कंपन्या आल्या तरीही या देशाच्या सार्वभौमत्वाला धक्का लागलेला नाही याउलट या देशामध्ये औद्योगीकीकरण वेगाने होवून ते भारताच्या पुढे गेलेले आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे बेकारीत वाढ होईल, संस्कृती नष्ट होईल ही भीती अनाठायी आहे.'' (३) भारतामध्ये मा. पी. व्ही. नरसिंहराव व मा. मनमोहीसिंग यांनी भारतामध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन दिले. या प्रक्रियेतून भारत देशची ओळख जागतीक पातळीवर महाशक्ती म्हणून होण्यास आरंभ झाला.

''जागतीकीकरण म्हणजे व्यवहारात बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात मुक्तपणे येवू देणे होय. हया कंपन्या भारतात उत्पादक प्रकल्प व कारखाने सुरू करतील, नवीन उत्पादन तंत्राचा अवलंब करतील व त्यामुळे निर्यातही वाढेल. जगभर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे जाळे वाढत जाणार आहे. १९९५ अखेर जगात ३८५४१ बहुराष्ट्रीय कंपन्या होत्या व त्यांच्याशी संलग्न अश्या २.५० लाख पावेतो कंपन्या होत्या. विशेष म्हणजे जागतिकीकरणाचा व मुक्त वातावरणाचा फायदा उठविण्यात भारतीय कंपन्याही मागे नाहीत. १९९५ अखेर अश्या १८५ भारतीय कंपन्या विदेशात कार्यरत होत्या.'' (४) ही भारतीय विकासाची निरंतर प्रगती झालेली दिसून येते त्यामुळे जागतीक पातळीवर भारत देशाने विकसनशील देशाच्या पंक्तीमध्ये आपले नांव अधोरेखीत केले. जगातील अमेरीका, रशिया, चीन, ऑस्ट्रेलीया, फ्रांस व कोरीया या देशाच्या बरोबरीने भारत देश आर्थिक प्रगती करू लागला. या प्रगतीतून देशाची सत्ता २०१४ मध्ये मा. नरेंद्र मोदी यांच्याकडे गेली.

मा. नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखालील भारतः-

२० व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेने निरंतरपणे उन्नतीची गती सतत जीवंत ठेवून भारताला उत्पन्नामध्ये व आर्थिक वृद्धीमध्ये वाढविण्यात यश प्राप्त करून दिले. २०१४ मध्ये मा नरेंद्र मोदीं यांच्या नेतृत्वाखाली नव्या भारताची वाटचाल सुरू झाली. 'सबका साथ सबका विकास' या तत्वाखाली नवा भारत नावारूपास येवू लागला. यातील पहिला प्रयोग नोव्हेबर २०१६ मध्ये नोटबंदी करून भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. या प्रयोगातून भारतीय अर्थव्यवस्थेत फार मोठी उलथापालथ झाली. देशातील आर्थिक व्यवहार च आर्थिक विकास यावर फार मोठे दुरगामी परिणाम झालेले दिूसन येतात.

मा. नरेंद्र मोदीच्या स्वप्नातील ५ ट्रिलीअन डॉलर ची अर्थव्यवस्था असलेला भारतः-

२०१९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत मा. नरेंद्र मोदी यांना प्रचंड मोठे यश प्राप्त झाले. या यशानंतर नव्या भारताची जडणघडण करण्यासाठी मा. मोदींनी 'मेक इन इंडीया' ही घोषणा करीत नव्या भारताची ५ट्रिलीअन अर्थव्यवस्था असलेला भारत निर्माण करण्याची स्वप्न भारताला दाखवायला त्यांनी आरंभ केला. राष्ट्रपती भवनाच्या सांस्कृतीक केंद्रात ५ वर्षात भारताला ५ हजार अब्ज डॉलरची अर्थव्यवस्था करण्याची जाहीरपणे घोषणा या देशापुढे केली. ''येत्या ५ वर्षात भारताला ५ हजार अब्ज डॉलरची अर्थव्यवस्था करण्याचे आव्हानात्मक असले तरी राज्यांच्या संयुक्त प्रयत्नांच्या जोरांवर साध्य केले जावू शकते असा विश्वास आज पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी विविध राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांच्या सहभाग असलेल्या नितीआयोगाच्या संचालन परीषदेला संबोधीत करतांना व्यक्त केला. सन २०२२ पर्यंत नवा भारत घडविण्याचे सर्वांचे संयुक्त लक्ष्य आहे असे सांगत मोदी यांनी आपले नवे लक्ष्य निर्धारीत केले.'' (५) राष्ट्रपती भवनात झालेल्या या बैठकीत मा. मोदींनी आपल्या भाषणतून दारिद्रय निमुर्लन, रोजगार निर्मिती, भ्रष्टाचार, हिंसाचार, दुष्काळ, पूर आणि प्रदुषणााचा सामना करण्यासाठी सर्वांच्या सहकार्याची गरज आहे. सर्वांनी मिळून भारताच्या विकासासाठी वाहून घ्यावे व यातून भारतीय जनतेचा विश्वास संपादन करून नवा भारत निर्माण करण्याचे आव्हान केले. आज देशात वाढती बेरोजगारी आहे, उद्योग क्षेत्राला आहोटी लागलेली आहे रिझर्व्ह बँकेचा सुरक्षित निधी वापरला जात आहे, जागतीक मंदीचे वारे वाहात आहे, शेतीव्यवसाय डबघाईस आलेला आहे, कारखाने बंद होत आहे, देशावर कर्जाचा डोंगर वाझत आहे, शेतकरी आत्महत्या करीत आहे, पुर-दुष्काळ सदृष्य परीस्थीतीने भारतीय उत्पादन क्षमता कमी झालेली आहे, काही निवडक उद्योजकांना लाख कोटी कर्ज माफ करण्यात येत आहे, अनेक धोरणांमध्ये अनुदानाचे वितरण मोठया प्रमाणात होत आहे, विदेशी चलनाचा तुडवडा जाणवत आहे, सर्वाजनीक सरकारी उद्योग बंद पडत आहे, जीडीपी दर घसरलेला आहे, दरडोई उत्पन्नात घट झालेली आहे, अश्या विविध अडचणीमध्ये भारताची अर्थव्यवस्था सापडलेली असतांना मा. नरेंद्र मोदी यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था ही ५ ट्रिलीअन डॉलर पर्यंत नेण्याचे आव्हान देशाला केले आहे.

२०१४ या वर्षापासून मा. नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखाली डिजीटल इंडीया, मेक इन इंडीया व ५ ट्रिलीअन डॉलर ची अर्थव्यवस्था असलेला भारत निर्माण करण्याचे आव्हान देशापुढे त्यांनी केले आहे. हिमाचलप्रदेश धर्मशाला येथे इ.स. २०२५ पर्यंत भारताला ५ ट्रिलीअन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनविण्यासाठी प्रत्येक राज्य आणि प्रत्येक जिल्हयाचे योगदान महत्वाचे आहे. या योगदानातून आपण हे ध्येय

गाठू शकतो ही शक्ती आपली अर्थव्यवस्था बळकट करू शकते असा त्यांचा ठाम विश्वास आहे. आज भारतामध्ये डिजीटल भारताला सुरवात झाली परंतु याचा वेग फार कमी आहे. या डिजीटल क्रांतीने समान्य माणसांच्या जीनवात क्रांती झाली आहे. ''सर्वसमावेशक विकास हा डिजीटल क्रांतीचा मुख्य उद्द्ेश आहे. या विकासातून भारत देश जगातील आर्थिक केंद्र होणार आहे. या क्रांतीने सर्वसामान्य माणंसांच्या जीवनात कायापालट घडवून आणला आहे. या क्रांतीमुळेच सामान्य माणसाचे जीवन सुसहय होत आहे. डिजीटल क्रांतीमध्ये जबाबदारीचे भान ठेवल्यास या क्रांतीतून मानवी जिवन सुंदर होण्यास वेळ लागणार नाही.'' (६) आज भारत डिजीटल होत असला तरी व नैसर्गिक साधन सामग्री विपूल असली तरी या देशातील जनता गरीब आहे. ४० टक्के जनता आजही दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहे. देश विदेशी कर्जाखाली दबून गेलेला आहे. अश्या परीस्थीतीमध्ये २०१९ चा अर्थसंकल्प सादर करतांना भारताची पहिली महिला अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्याकरीता अर्थव्यवस्थेला ५ ट्रिलीअन डॉलर कडे नेण्याचे अंदाजपत्रकातून विचार प्रकट केले. भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिलेले हे नवे रूप निश्चीतपणे कौतूकास पात्र आहे म्हणूनच काही अर्थतज्ञांनी या धोरणांची प्रशंसा केलेली दिसून येते. डॉ. जीवन बिरादार म्हणतात ''सरकार सत्तेमध्ये आले तेव्हा जागतीक बॅंकेच्या मेंम वि क्वपदह ठनेपदमे मध्ये भारताचा १४२ वा क्रमांक होता. यामध्ये मोठी सुधारणा होवून तो यावर्षी ७७ व्या क्रमांकावर आला आहे. तसेच वस्तू आणि सेवा करप्रणाली लागू करणे यासारख्या इतर योजना या सरकारच्या खूप चांगल्या आहेत पण शेती क्षेत्रातील कायमचा मरघडलेपणा दुर करण्यातले अपयश या क्षेत्रावर अन्याय होतोय अशी वागणूक किंवा भावना, ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष, नोटबंदी सारख्या योजनांमुळे या सरकार वरील टिकेमध्ये वाढ होतांना दिसून येते.'' (७) ही बाब भारताच्या अर्थव्यवस्थेत नोंद घेण्यासारखी असून शेती व्यवसायात उन्नती झाल्याशिवाय भारतीय अर्थव्सवस्था ५ ट्रिलीअन डॉलर कडे जाण्यास अयशस्वी ठरते असे दिसून येते.

संदर्भः-

१) डॉ. मेधा कानेटकर, भारतीय अर्थव्यवस्था, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - २०१८, पृ. क्र. १

२) तत्रैव - पृ. क्र. ४६-४७

३) डॉ. जी. एन. झांमरे, भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापूरे ॲण्ड कंपनी, नागपूर. नोव्हेंबर २००७, पृ. क्र. ४१८

४) तत्रैव - पृ. क्र. ४१८

५) महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई २३ जून २०१९ (मराठी आवृत्ती)

६) योजना, संपादकीय लेख, मुंबई, डिसेंबर २०१८

७) योजना, डॉ. जीवन बिरादार, मुंबई, मार्च २०१९ पृ. क्र. १९

भारताच्या पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेत अडथळे व उपाय

डॉ. संजय धनवटे
प्राचार्य,
नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घा.)जि. वर्धा.

भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील तिसरी मोठी अर्थव्यवस्था आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो तर भौगालीक क्षेत्रफळ २.४ टक्के असून जागतीक लोकसंखेच्या १७ टक्के लोकसंख्या भारतात आहे. जागतिक बँकनुसार क्रयक्षक्ती समतेच्या आधारावर भारत जगातील तिसरी मोठी अर्थवयवस्था असून, २०१७ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था मानक मुल्यांच्या आधारावर जगातील पाचवी मोठी अर्थवयवस्था आहे. आर्थिक इतिहासकार एंगस मैडिसन च्या नुसार पहिल्या शताब्दी पासुन तर दहाव्या शताब्दी पर्यंत भारताची अर्थव्यवस्था जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था होती. पहिल्या शताब्दीत जीडीपी जगाच्या एकूण जीडीपीच्या ३२.९ टक्के होता, सन १००० मध्ये २८.९ टक्के होता, तर सन १७०० मध्ये २४.४ टक्के होता. तसेच याकाळात जीडीपी जास्त असण्याचे कारण म्हणजे श्रमप्रधान तंत्र व पारंपारीक व्यवसाय पध्दती असू शकते औद्योगीक क्रांती नंतर यांत्रिकीकरणामुळे व वसाहतवादाने १९४७ पर्यंत भारताचा जीडीपीचा स्वर्ण इतिहास लुप्त झाला. १९९१ मध्ये आर्थिक विकास दर ८ टक्के पेक्षा जास्त होता. २००३ मध्ये ८.४ टक्के विकास दर होता. २००६-०७ मध्ये ९.४ टक्के विकासदर होता. २००५-६ ते २००७-८ तीन वर्षात सरासरी ९ टक्के विकासदर होता. एकुण २००४-०५ ते २०११-१२ सरासरी ८.३ टक्के विकासदर होता. मंदीमुळे २०१२-१३ आणि २०१३-१४ मध्ये सरासरी ४.६ टक्के विकासदर असल्याचे दिसून येते.

विविध क्षेत्राचे राष्ट्रीय उत्पन्नात योगदान १९९९-२००० प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान २३.२ टक्के, व्दितीय क्षेत्राचे योगदान २६.८ टक्के, तृतिय क्षेत्राचे योगदान ५०.०० टक्के. २००७-०८ प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान १६.८ टक्के, व्दितीय क्षेत्राचे योगदान २८.७ टक्के, तृतिय क्षेत्राचे योगदान ५४.४ टक्के. २०१२-१३ प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान १३.९ टक्के, व्दितीय क्षेत्राचे योगदान २७.३ टक्के, तृतिय क्षेत्राचे योगदान ५८.८ टक्के आहे. २००० मध्ये निर्यात वाटा ०.७ टक्के व आयात ०.८ टक्के होता तो २०१३-१४ मध्ये निर्यात वाटा १.७ टक्के व आयात २.५ टक्के होती.

रोजगार स्थिती १९९९-२००० प्राथमिक क्षेत्रात ५९.९ टक्के, व्दितीय क्षेत्रात १६.४ टक्के, तृतिय क्षेत्रात २३.७ टक्के. २००४-०५ प्राथमिक क्षेत्रात ५८.५ टक्के, व्दितीय क्षेत्रात १८.२ टक्के, तृतिय क्षेत्रात २३.३ टक्के. २०११-१२ प्राथमिक क्षेत्रात ४८.९ टक्के, व्दितीय क्षेत्रात २४.३ टक्के, तृतिय क्षेत्रात २६.९ टक्के आहे.

२०१५ च्या अंदाजानुसार, २०१५-१६ मध्ये ७.९ टक्के जीडीपी वृध्दीदर आहे, तर विभागानुसार उत्पन्न विचारात घेता असे दिसून येते की, शेती क्षेत्र १६.१ टक्के, उद्योग क्षेत्र २९.५ टक्के, सेवा क्षेत्र ५४.४ टक्के, व्यवसायानुसार रोजगार निर्मीती शेती क्षेत्रामध्ये ४९.०० टक्के, उद्योग क्षेत्रामध्ये २०.०० टक्के, सेवा क्षेत्रामध्ये ३१ टक्के. २००४-०५ मध्ये २७ टक्के दारिद्रय रेषेखाली लोकसंख्या होती.

माननीय वितमंत्री निर्मला सितारमन यांनी, २०१९-२० च्या अंदाजपत्रकीय भाषणामध्ये भारत २०२४-२५ पर्यंत पाच ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था असेल, तसेच प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी यांनी पक्ष कार्यकर्त्यांना वाराणसी येथे, संबोधीत करतांना या घोषणेचा उल्लेख केला, म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेची विकास वाटचाल पाच ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनवीण्याकडे आहे. अमेरीका, चीन, जपान बरोवर इतर देशांनीही हे लक्ष कमी वेळात गाठले आहे. भारताने हे लक्ष २०२४-२५ पर्यंत पूर्ण करण्याचे ठरवीले आहे. या करीता आर्थिक वृध्दी दर ८ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त असणे आवश्यकता आहे. तरच हे लक्ष गाठले जावू शकते. अमेरीकेने (१९७९-८८) ९ वर्षात पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष गाठले. जपानने (१९८७-९४) ८ वर्षात पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष गाठले. चीनने (२००५-२००८) ३ वर्षात पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष गाठले.

५५ वर्षानंतर भारत एक ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनायला. तसेच नंतरच्या पाच वर्षात दोन ट्रिलीयन अमेरीकन डॉलरची अर्थव्यवस्थेचे लक्ष साध्य केले. राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयानुसार वित्तीय वर्ष २०१७-१८ वर्ष २०११-१२ च्या किमंतीवर आधारीत पहिल्या तिमाहीत जीडीपी वृध्दी दर ५.६ टक्के, दुसऱ्या तिमाहीत जीडीपी वृध्दी दर ६.३ टक्के, तिसऱ्या तिमाहीत जीडीपी वृध्दी दर ७.० टक्के, चौथ्या तिमाहीत जीडीपी वृध्दी दर ७.७ टक्के, जीडीपी वृध्दी दर .षी क्षेत्र ४.५ टक्के, उद्योग क्षेत्र ८.८ टक्के, सेवा क्षेत्र ७.७ टक्के, राहण्याचा अंदाज आहे. विनिर्माण क्षेत्र ९.१ टक्के, निर्माण क्षेत्र ११.५ टक्के. भांडवली निर्माण वृध्दी दर पहिल्या तिमाहीत वृध्दी दर ०.८ टक्के, दुसऱ्या तिमाहीत वृध्दी

दर ६.१ टक्के, तिसऱ्या तिमाहीत वृध्दी दर ९.१ टक्के, चौथ्या तिमाहीत वृध्दी दर १४.४ टक्के, राष्ट्रीय आय के अंतिम अंदाजानुसार तित्तीय वर्ष २०१७–१८ करीता २०११–१२ च्या स्थिर किंमती नुसार जीडीपी वृध्दी दर ६.७ टक्के आहे. प्राथमिक क्षेत्र ३.४ उद्योग क्षेत्र ५.५ सेवा क्षेत्र ७.९ टक्के राहण्याचा अंदाज आहे. २०१६–१७ मध्ये ७.१ टक्के आर्थिक वृध्दी दर होता. प्रतिव्यक्ती उत्पन्न २०१६–१७ मध्ये ५.७ टक्के होते ते प्रतिव्यक्ती उत्पन्न २०१७–१८ मध्ये ५.४ टक्के असण्याचा अंदाज आहे.

मागील वर्षी जानेवारी–मार्च मध्ये ५.८ टक्के होता. चालु वित्तीय वर्षात पहिल्या तिमाहीत एप्रिल–जूनमध्ये भारताचा विकास दर ५ टक्के होता, दुसऱ्या तिमाहीत ४.३ टक्के वृध्दीदर आहे. आटोमोबाईल, रेल्वे माल धुलाई, घरेलु विमान सेवा, आयात क्षेत्रामध्ये सुस्ती आहे. आर. बी. आय. च्यामते, घरेलु मागणी कमी होईल, गुंतवणूक कमी राहील, आंतराष्ट्रीय बाजारामध्ये मंदी राहील, सिमागत तनावामुळे निर्यात कमी राहील. मंदी विचारात घेवून आर. बी. आय. ने जी.डी.पी. अनुमानात घट केली असून ती ६.९ टक्के आहे. पुर्वी आर्थिक वृध्दी दराचे लक्ष ७ टक्के होते. या घटीचे कारण म्हणजे सेवा क्षेत्र सोडून इतर क्षेत्रातील विकासामध्ये घट झाली आहे. मुडीज इनवेस्टर्स सर्विसने २०१९–२० मध्ये आर्थिक वृध्दी दराचे लक्ष ६.२ टक्के वरून ५.८ टक्के करण्यात आले. तर इंडिया रेटिंग्स एंड रिसर्च ने २८ ऑगस्ट मध्ये आर्थिक वृध्दी दराचा अंदाज ७.३ टक्के होता तो ६.७ टक्के निर्धारित करण्यात आला. राजकोषीय घाटा ३.३९ टक्के आहे. जीडीपीतील कमतरतेमुळे उत्पादन कमी होईल, प्रतिव्यक्ती उत्पन्न कमी होईल, आर्थिक असमानता वाढेल, रोजगार घटेल, २०१७ मध्ये शेती क्षेत्र रोजगार ५३ टक्के होता, जीडीपी मध्ये योगदान १७ टक्के होते. उद्योग क्षेत्राचे योगदान जीडीपी मध्ये ३१ टक्के होते, सेवा क्षेत्राचे योगदान जीडीपी मध्ये ५३ टक्के होते.

रोजगारामध्ये घट होवून उत्पन्न कमी होते व आर्थिक विषमता जास्त असल्यामुळे गरीब लोकावर जीडीपी कमतरतेचा वाईट परिणाम होतो. त्यांची उपभोग क्षमता कमी होते, जिवनमान खालावते, दारिद्रयात वाढ होते, राहणीमान खालावते.

जी.डी.पी. वाढवीण्याकरीता उपभोगात वाढ झाली पाहिजे, त्याकरिता रोजगार वाढ आवश्यक आहे म्हणून विकास अवस्थेत श्रमप्रधान तंत्र जास्तीत जास्त वापर करावा. खाजगी गुंतवणूक वाढली पाहिजे, त्याकरीता आधारभूत संरचनेचा चांगला विकास झाला पाहिजे, अनेक सोयी सुविधा उद्योगाकरीता निर्माण केल्या पाहिजे, उत्पादन वाढीतुन उपभोग वाढीबरोबरच निर्यातीमध्ये ही वाढ झाली पाहिजे. आयाती मध्ये घट झाली पाहिजे कारण देशांर्तगत गरजा देशामध्ये पूर्ण करण्याची क्षमता विकसीत झाली पाहिजे. तसेच शहरी व ग्रामीण क्षेत्रात विषमता असुनये म्हणजेच संतुलीत विकासाचे लक्ष साध्य झाले पाहिजे.

विकसीत अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याकरिता आधार संरचना निर्माण झाली पाहिजे. तसेच आयात कमी करून निर्याती मध्ये वाढ करावी लागते. याकरीता विकसीत उद्योगधंदे आवश्यक असतात. लघु व कुटीर उद्योगामध्ये वाढ करावी लागते. त्यामुळे रोजगार वाढेल. २०१८–१९ मध्ये ६.८ टक्के जी.डी.पी.च्या वृध्दी दर आहे. त्यामुळे लक्ष साध्य करण्याकरीता गुंतवणुक वाढवीणे आवश्यक आहे. पण अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास निर्मित वस्तुला मागणी नसल्यामुळे उत्पादन पडून आहे, रोजगार कमी होत आहे. तसेच ज्या क्षेत्रात उत्पादन व गुंतवणूक होत आहे तिथे यांत्रिक शक्तीचा वापर जास्त असल्यामुळे उत्पादन अधिक व रोजगार निर्मीती कमी असे चित्र आहे. त्यामुळे उपभोग क्षमता घटत असून संपत्तीचे केंद्रीकरण होतांना दिसून येते. आर्थिक विषमता वाढत असल्यामुळे गरीबांकडे उपभोग क्षमता आहे पण क्रयशक्ती नाही. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत मंदी आढळून येते.

अर्थव्यवस्थेत मंदी सदृष्य स्थितीमुळे उत्पादन अधिक व मागणी कमी असल्याकारणाने खाजगी गुंवणूकदार गुंतवणूक करायला तयार नाही. अधिकोष सुध्दा या काळात ऋण देण्यास तयार नाही व गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास तयार नाही. वित्तीय कंपन्या संकटात आहे, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक योग्य दरानी होताना दिसत नाही. कारण बाजार हा सध्या आर्थिक अरिष्टामध्ये सापडल्यासारखा आहे. त्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे. सरकारी खर्च करून निवेश करणे शक्य नाही. कारण सरकार निर्गुतवणूकीच्याव्दारे निवेश करणार होत, पण सरकारी भाग खरेदी करण्यास खाजगी उद्योजक तयार नाही.

अडथळे व उपाय–

विकासाच्या पुर्व अटी म्हणजेच पायाभूत सुवीधा असतात. त्यामुळे उडाण अवस्थेकरीता असलेली वृध्दी गाठावयाची असेल तर फक्त गुंतवणूक करून चालत नाही, तर त्याकरीता देशाची अवशोषण क्षमता विकसीत करणे आवश्यक असते. नाही तर किमान न्युनतम प्रयत्न विफल होतात व गुंतवणूक निरर्थक ठरते.

१. दळणवळण व संचार क्षेत्राच्या विकासावर भर द्यावा– रस्ते विकास व विस्तार करावा तसेच जल, वायु वाहतुकीच्या क्षेत्राचा विकास करावा. संचार क्षेत्रात आधुनिकता आणावी.

२. आरोग्य सेवा– ग्रामीण क्षेत्रात आजही योग्य आरोग्य सेवांचा विकास झाला नाही तो करावा व कार्यक्षम लोकख्येला चालना द्यावी

३. वाढती लोकसंख्या–वाढती लोकसंख्या कमी करावी म्हणजेच सेवावरील ताण कमी होईल व आयाती कमी होवुन निर्याती मध्ये वाढ करता येईल.

४. अविकसीत कृषीक्षेत्र- शेती क्षेत्रात आजही पाहिजे त्याप्रमाणात विकास झाला नाही कारण शेतीची उत्पादकता आजही कमी आहे तसेच शेती क्षेत्रावर काम करणारे जास्त असून उत्पादन कमी आहे.

५. वाढती बेरोजगारी कमी करावी- शिक्षण प्रशिक्षण व कौशल्य विकास कार्यक्रमाव्दारे योग्य मानव संसाधनाचा विकास करावा व कार्यक्षम जनसंख्येव्दारे रोजगार निर्माण करावे त्याकरीता ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासावर जोर द्यावा.

६. शिक्षणाच्या निकृष्ट व अपुऱ्या सोयी- आजही ग्रमीण क्षेत्रात शिक्षणाच्या चांगल्या सोयी नाही त्या निर्माण कराव्या.

७. ऊर्जाक्षेत्राचा अपुरा विकास- ऊर्जाक्षेत्र विकसीत नसल्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रात उद्योगधंद्याचा विकास झाला नाही. याकरीता पवन ऊर्जाक्षेत्र, अणू ऊर्जाक्षेत्र, सौर ऊर्जाक्षेत्र विकसीत करावे,

८. जनसहभागाचा अभाव- विकासाच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये जनसहभाग आवश्यक आहे. जनसहभागाशिवाय कोणत्याही क्षेत्राचा विकास होवू शकत नाही.

९. पर्यावरण प्रदुषण- पर्यावरण प्रदुषणाला आळा घालणाऱ्या विकास योजना पाहिजे कारण पर्यावरण प्रदुषीतकरून उत्पादन करणे घातक असते.

१०.घसरलेली नितीमुल्य- विकासाबरोबर नैतिक विकास घडून येणे आवश्यक आहे कारण सभ्य मानव समाज निर्मिती शिवाय विकास हा चिरकाळ टिकणारा नसतो. भौतिक विकास हाच विकास नाही तर मानवीय मुल्य विकासही तितकाच गरजेचा आहे.

११. वाढता भ्रष्टाचाराला आळा घालणे आवश्यक आहे कारण वृध्दी दर वाढला म्हणजेच विकास होत नाही तर नितिमुल्य विकसीत झाली पाहीजे. त्यामुळे आर्थिक विकासाला गती येईल.

१२. अपूर्ण औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा विकास- आजही अपूर्ण औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा विकास आहे कारण लघु कुटीर उद्योगाचा विकास फारच कमी झाला आहे त्यामुळे क्रयशक्ती कमी दिसून येते व बाजारात मागणी अभावी उत्पदन पडेन राहते.

१३. कार्यक्षम जनसंख्येचा अभाव- भारतीय अर्थवयवस्थे कार्यक्षम जनसंख्या कमी असून अकुशल श्रमीक जास्त तर कुशल श्रमीकाचा भरणा कमी आहे तसेच कुशल श्रमीकामध्येही पहिजे त्याप्रमाणात कौशल्य विकास आढळत नाही.

१४. अयोग्य पाणी पुरवठा सोयी- आजही पाणी पुरवठा योग्य त्या प्रमाणत आढळत नाही. अनेक गावे टँकरव्दारे पाणी व्यवस्था करते. शेतीला व पिण्याला सुध्दा योग्य पाणी मिळत नाही.

१५. स्त्री-पुरूष असमानता, आर्थिक विषमता, दारीद्र्या, पर्याप्त वित्तीय सोयीचा अभाव आजही ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येते.

१६. ग्राम व शेती विकासावर विशेष भर देणे.

निष्कर्ष-

वरील क्षेत्र विकसीत झाल्यास अर्थव्यवस्थेला ५ ट्रिलीयन अमरीकन डॉलरची विकास अर्थव्यवस्था होवू शकेल अन्यथा आर्थिक अरीष्टे निर्माण होत राहतील . कारण संतुलीत विकासाशिवाय गुंतवणूक ही विषमता निर्माण करेल. ग्रामीण व शहरी भागात विषमता वाढेल व रोजगार कमी होईल. त्यामुळे दारिद्र्या, नितीमुल्याचा ऱ्हास होवून मनुष्याचा विकास निर्देशांक घसरेल व सुख शांती लोप पावून अराजकता सदृष्य स्थिती निर्माण होईल. देशातील अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूकी पेक्षा, ती कोणत्या क्षेत्रात व कशी केल्या जाते याला जास्त महत्व आहे. भैतिक विकासापेक्षाही मानवीमुल्य विकास आवश्यक आहे व त्याकरीता संतुलीत व सर्वसमावेशक विकास गरजेचा आहे. त्यातुनच उत्पादन, रोजगार, उपभोग व गुंवणूक वाढेल निर्यात क्षेत्रावर विसंबुन राहण्यापेक्षा देशातील उपभोग व उत्पादन क्षेत्राचा विकास करावा.

संदर्भ सूची-

१. डॉ. विजय कविमंडन - कृषी अर्थशास्त्र

२. रूद्र दत्त व सुंदरम -भारतीय अर्थव्यवस्था

३. प्रा. बी. एल. जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्रा -भारतीय अर्थव्यवस्था

४. डॉ. सुधाकर शास्त्री, डॉ. नितीन कावडकर -भारतीय अर्थव्यवस्था

५. डा. जी. एन. झामरे -भारतीय अर्थशास्त्र

६. डॉ. श्रीधर आ. देशपांडे, डॉ. विनायक श्री. देशपांडे -भारतीय अर्थव्यवस्था

७. आर्थिक समिक्षा २०१५-१६

८. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८

९. वर्तमान पत्रे

१०. इंटरनेटचा वापर

- *hi.mwikipedia.org/wiki*
- *aajtak.intoday.in*
- *google.com/amp/s/m.*
- *economictimes.com*
- *pib.gov.in/pressreleasa*
- *mr.m.wikipedia.org/wiki*
- *iamtopper.com/hindi-media*
- *dhyeaias.com/videos*
- *kissnhelp.in/news/Hkkjr*

'२०२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ लाख कोटी डॉलर्स बनविण्याचं उद्दि्दष्टं आणि वास्तव'

प्रा. तेजराम यादव गायधने
एम.कॉम.,एम.फिल.,एम.ए.(अर्थ.), जी.डी.सी.ॲन्ड ए.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करतांना भारतीय अर्थव्यवस्थेचा इतिहास अभ्यासने आवश्यक ठरते. प्रधानमंत्रीपदी चंद्रशेखर असतांना अर्थव्यवस्थेची परिस्थिती बिघडल्याने रिझर्व बॅंकेकडे असलेला सोना गहाण ठेवण्यात आला होता. त्यावेळी संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली होती. फेब्रुवारी १९९१ मध्ये चंद्रशेखर यांना देशाचे बजेटही मांडता आलें नव्हते. वर्ल्ड बॅंक व आंतरराश्ट्रीय नाणेनिधीने (IMF)त्यावेळी प्रत्येक सुविधा आणि मदत थांबविली होती. तब्बल ६८ टन सोनं गहाण ठेवण्यात आला होता. त्यापैकी ४० टन सोना बॅंक ऑफ इंग्लड कडे तर २० टन सोने युनियन बॅंक ऑफ स्वित्झरलंडकडे गहान ठेवण्यात आले होते. आणि सहा कोटी डॉलर्स कर्ज घेण्यात आला होता. तेव्हा कुठे (IMF) कडुन २२ लाख डॉलरचे कर्ज मिळाले होते त्यावेळी महागाई दर ८.४ टक्क्यांवर होता.

सत्ता परिवर्तनानंतर प्रधानमंत्री झालेले पी.व्ही.नरसिंहरावांनी अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी तत्कालिन अर्थतज्ञ मनमोहनसिंग यांना इंग्लडहून बोलविण्यात आले व त्यांना अर्थ खाता प्रदान करण्यात आला. तेव्हा राव व मनमोहन सरकारने आर्थिक सुधारणा कायदा अमलात आला व त्याद्वारे नविन औद्योगिक धोरण, जागतिकीकरण, खासगीकरण व उदारीकरण इ. सुधारणांच्या माध्यमातुन भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर उभी केली. औद्योगिक उदारमतवाद झपाटयाने पसरला आणि पाहता पाहता भारतीय अर्थव्यवस्थेची घोडदौड सुरू झाली. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वृध्दीदर पाहिला, तर तो १९९१ ते २०१० पर्यंत जगातल्या इतर देशांपेक्षा बराच चांगला होता. आर्थिक विकासाच्या या पध्दतीने भारतातल्या त्या वर्गालाही एक संजीवनी दिली. जो वर्ग कर कक्षेत येत नाही, जी क्षेत्र असंघटीत होती, मॉनिटायझेशन पासुन दूर होती, त्यामधल्या लोकांचीही बाजारातुन खरेदी करण्याची क्षमता वाढली. विशेशता पायाभूत सेवा क्षेत्रामधील कामगार वर्ग हा पूर्णपणे असंघटीत होता, त्यांना काम मिळाले. या सर्व सकारात्मक बदलामुंळे अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीचा दर वाढायला मदत झाली.

१९९९ ला एन.डी.ए. चे सरकार आले, अटलबिहारी वाजपेयीच्या कालखंडात सुवर्ण चतुश्कोन रस्ता योजना राबविण्यात आली. त्यामुळे ग्रामिण भारताला शहरांसोबत जोडण्यात आले. नियोजन आयोगाच्या २००१-०२ च्या अहवालानुसार या पूर्ण प्रक्रियेमध्ये असंघटीत क्षेत्रातल्या ४० कोटी लोकांचे ग्राहकांत रूपांतर झाले. हंगामी बेरोजगारीच्या कालखंडात ग्रामिण असंघटीत कामगार कामासाठी शहरात जाऊ लागला. त्याची मिळकत वाढली, त्यामुळे त्याची क्रयशक्ती वाढली. ब्रेड, बिस्किट, साबुनापासुन ते दुचाकी वाहनांपर्यंत देशांतर्गत वाहनांची मागणी वाढली. आकडेवारीनुसार देशातला मध्यमवर्ग १० कोटींवरून १५ कोटींवर पोहचला होता. परंतु शहरात काम मिळू लागले. त्यामुळे रोजगाराचा प्रश्न मिटला. त्याचा सकारात्मक परिणाम भारतीय बॅंकावरही झाला. २००३-०४ च्या रिझर्व बॅंकेच्या अहवालानुसार वाजपेयींच्या काळात बचत खात्यांच्या संख्येत १७ टक्क्यांनी वाढ झाली. नरसिंहराव-मनमोहन जोडीच्या उदारमतवादी अर्थव्यवस्थेची धोरणं वाजपेयी सरकारने अवलंबलीत, हे सत्य आहे. याला आर्थिक सुधारणांचा दुसरा टप्पा असे नाव देण्यात आले.

डाव्या पक्षांना सोबत घेऊन मनमोहन सरकारने वाजपेयींच्या काळातील आर्थिक सुधारणांचा वेग तसाच कायम ठेवला. या सर्व वाटचालीत पहिल्यांदा स्वदेशी आंदोलन व त्यानंतर डाव्या पक्षाचे नेते ए.बी. वर्धन यांनी र्निगुंतवणूकीला जाहीर विरोध केला होता, परंतु सुधारणावादी धोरणांवर कोणताही परिणाम झाला नाही. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनाझेशन २०१० च्या आकडेवारीनुसार बाजारपेठांमधुन झालेल्या कमाईनंतर असंघटीत क्षेत्राशी संबधीत ४० कोटींपेक्षा जास्त लोकांचे उत्पन्न कोणत्याही प्रकारच्या कक्षेत येत नव्हते. ही रक्कम कुणालाही व्यवसाय करण्यापासुन रोखत नव्हती आणि व्यवसाय केलाच तर तो सरकारच्या देखरेखीखाली येत नव्हता. म्हणजेच संघटीत क्षेत्राच्या अर्थव्यवस्थेशी समांतर एक वेगळी अर्थव्यवस्था होती, जी सरकारी अर्थव्यवस्थेला समांतर होती लघु आणि मध्यम उद्योग यांच कक्षेत मोठे होत होते. रियल इस्टेट उद्योगातही चमक आली. भ्रश्टाचाराशी निगडीत काळाधन सुध्दा याच कक्षेत येत होता. अशाप्रकारे एक दुसरी अर्थव्यवस्था निर्माण झाली जी सरकारी देखरेखेबाहेर होती. त्यामुळेच जरी जगात २००८-०९ ला मंदी आली, तरी भारताला त्या मंदीचा फटका बसला नाही.

मनमोहनसिंगाच्या काळात आर्थिक सुधारणांमध्ये काहीसा अळथळा आला. मनरेगा आणि शिक्षण हमी योजनेसारख्या उपक्रमासाठी पर्यायी

निधी उभा कसा राहणार याचा विचार करण्यात आला नव्हता. परंतु मनरेगामार्फत ग्रामिण भारतात खर्च करण्यात येणारा निधी आणि शिक्षण हमी योजना लागू करण्याच्या प्रक्रियेपासुन खासगी क्षेत्राला वेगळे ठेवण्यात आले होते, पण जर CSR (Corporate Social Responsibility निधी चा वापर केला असता तर ती समस्या सुटली असती.

२०१४ मध्ये मनमोहन सरकार हरल्यानंतर मोदी सरकारला सार्वजनिक क्षेत्रातील तोट्यातील कंपन्या मिळाल्या नव्हत्या. २०१४ मध्ये सार्वजनिक क्षेत्र अगदी फायद्यात जरी नसले तरी ते तोट्यात मात्र नक्कीच नव्हते.

शोध निबंधाचा उद्देश –

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आधुनिक इतिहासाचा धावता आढावा घेणे.

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यस्थिती जाणून घेणे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील अडथळे शोधणे.

४) २०२४-२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आकारमान ५ लाख कोटी अमेरिकन डॉलर्स करणे जे उद्दिश्टं ठेवण्यात आले ते शक्य आहे काय? त्याचे उत्तर शोधणे.

शोध निबंधाची व्याप्ता

'या शोधनिबंधाची व्याप्ती भारतीय अर्थव्यवस्थेशी मर्यादित आहे. तरी जागतिक पातळीवरील देशांसोबत तिचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.'

सध्याची आर्थिक स्थिती –

भारतीय अर्थव्यवस्थेची सध्याच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करतांना खालील काही मुद्यांचा अभ्यास करावा लागेल.

१) खासगी क्षेत्रातील स्पर्धात्मकता

स्वदेशीचा राग मोदी सरकारने आवळला नाही. आतापर्यन्त होत असलेल्या आर्थिक सुधारणांकडे त्यांनी भ्रश्ठाचार म्हणुनच बघितले काही प्रमाणात त्यात तत्थ्य होते पण परिपूर्ण नव्हे. कॉर्पोरेट पॉलिटिकल फंडिंग हे मोदी सरकारच्याच काळात सर्वात जास्त झाली. तर या निधीपैकी जवळपास ९० टक्के निधी भाजपकडे गेला. मग सरकारशी जवळीक असेल तरच फायदा होतो अशी स्थिती निर्माण झाली. मर्जीतील काही कार्पोरेट घराण्यातील उद्योगाला चालना देण्याचे काम करण्यात आले त्यामुळे खासगी क्षेत्रामध्ये जी स्पर्धात्मकता असायला पाहिजेत ती सरकारच्या मदतीने वाढणाऱ्या कंपण्यांनी संपृश्ठात आणली.

खासगी क्षेत्रातील काही कंपन्या या सरकारी कंपन्यांच्या स्पर्धक होत्या पण सरकारी कंपन्या संपविण्याच्या दृष्टीनेच सरकारने खासगी कंपण्यांना मोठे केले याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे BSNL आणि JIO हे सगळं इतक्या वरच्या थराला गेलं आणि उघडपणे होऊ लागलं की रिलायन्स ने त्यांच्या जिओ कंपनीच्या प्रशिध्दी आणि प्रचारासाठी ॲबॅसेडर म्हणून थेट प्रधानमंत्री मोदीचा फोटो छापला. दुसरीकडे BSNL कर्मचाऱ्यांना मासिक वेतनही देऊ शकत नाही. अशाचप्रकारे अदानी गृप समुह, रिलायन्स यांना कोणत्याही प्रकारचा अनुभव नसतांना फक्त सत्तेच्या जवळ असल्याने त्यांना बंदर, विमानतळे, राफेल इ. कामे देण्यात आली. आर्थिक विकासासाठी स्पर्धात्मकतेच्या विचारसरणीवर यामुळे घाला आला.

२) नोटाबंदी आणि GST चा फटका

समांतर अर्थव्यवस्था कायम ठेवणाऱ्या असंघटीत क्षेत्राचे कंबरडे मोडले तर GST ने आर्थिक सुधारणांना मुठमाती दिली. यामुळे असंघटीत क्षेत्र सरकारच्या दृष्टीक्षेपाखाली आले आणि सरकारने इथुनही वसुली करायला सुरवात केली. मध्यम आणि लहान उद्योगही ळैज च्या कक्षेत आले. GST मधल्या अडचणीमुळे उत्पादन बाजारपेठेपर्यंत पोहचत नव्हती, जी पोहचली ती विकली गेली नाहीत, म्हणजे प्रत्येक वर्गात ग्राहक निर्माण झाल्यानंतर लोकांच्या क्रयक्षमतेला जी चालना मिळत होती. जी देशाच्या प्रगतीला चालना देत होती, तिलाच ब्रेक लागला. ८ सप्टेंबर २०१६ ला नोटाबंदी झाली, तेव्हा संपूर्ण भारतात १५ लाख ४२ हजार रूपयांचे मोठे नोट चलणातुन बाद झाले होते, याचा प्रत्यक्ष फटका कुटीर व लघु उद्योगांना बसला. कारण हे उद्योग रोखीवरच चालतात आणि एकूण चलनातील ८६ टक्के रोख बाद झाली, त्याचा परिणाम तर होणारच होता.

नोटाबंदीने ग्रामिण भारताला रडविले, तर GST ने सर्वांनाच रडविले. या अगोदरच्या सरकारच्या आर्थिक सुधारणांना मोदी सरकारने क्रोनी कॅपिटलीझम आणि भ्रष्टाचार म्हणुन पाहिले तर मग ती व्यवस्था संपृश्ठात आणण्यासाठी दुसरी समांतर व्यवस्था उभी करायला हवी होती.

३) सरकारी कंपन्यांचे निर्गुंतवणुकीकरण

भारतातल्या २४ कंपन्यांचे निर्गुंतवणुकीकरण आणि खाजगीकरणाची प्रक्रिया लवकरच सुरू होणार आहे. २०१९-२० या आर्थिक वर्शात १ लाख ५ हजार कोटी रूपये उभारण्यासाठी सराकरने हा निर्णय घेतला आहे. हा निधी अर्थसंल्पीय तुट भरून काढण्यासाठी तसेच कल्याणकारी योजनांवर खर्च करण्यात येणार आहे. मात्र, निर्गुंतवणुकीकरण आणि खाजगीकरणामुळे विशेशत: सरकारी कंपन्या खाजगी उद्योजकाच्या हातात गेल्यास नोकरीवर गदा येईल, अशी भीती लाखो सरकारी कर्मचाऱ्यांना वाटत आहे. या भीतीमुळेच सरकारी कंपन्यांमधील कर्मचारी आणि कर्मचारी संघटनांनी खाजगीकरणाचा विरोध करण्याचा निर्णय घेतला आहे. सत्ताधारी भाजपशी संलग्न असलेल्या भारतीय मजदूर संघाचे जनरल सेक्रेटरी ब्रजेश उपाध्याय

म्हणतात, ''खाजगीकरण आणि निर्गुंतवणुकीकरणाला विरोध करण्यामागे दोन कारणे आहेत. पहिलं कारण म्हणजे एकदा का सरकारी कंपनीचे व्यवस्थापन खाजगी उद्योजकाच्या हातात गेलं की नोकर कपात जवळपास निश्चित असते आणि दुसरं म्हणजे आमचा असा अनुभव आहे की, खाजगी कंपनी कर्मचाऱ्यांच्या हितापेक्षा नफा कमविण्याला जास्त महत्व देते.''

निर्गुंतवणुकीसाठी तोट्यातील सार्वजनिक कंपन्या नसल्यामुळे त्यांना तोट्यात आणुन नंतर मग त्यांचे निर्गुंवणुकीकरण करणे अशी क्लुप्ती सरकारने काढली, असं म्हणायला हरकत नाही. BPCL (Bharat Petroleum Corporation Ltd.) व एअर इंडिया या दोन मोठ्या सार्वजनिक कंपन्यांचे निर्गुंतवणुकीकरण प्रक्रिया येत्या मार्च पर्यन्त पूर्ण होत आहे. एअर इंडिया तोट्यातील कंपनी परंतु BPCL मात्र नफ्यातील कंपनीचे सुध्दा निर्गुतवणुकीकरण होत आहे. सध्याच्या मार्केटरेटनुसार जवळपास ६०,००० करोड एकट्या BPCL च्या विक्रीमुळे सरकारला प्राप्त होणार आहे. परंतु याचा परिणाम बेरोजगारीवर नक्कीच होणार आहे.

४) विकासदराचा नीचांक -

आर्थिक आघाडीवरील चिंताजनक वातावरणामुळे चालू आर्थिक वर्शातील सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या आकडेवारीने गेल्या सहा वर्षातील नीचांक गाठला आहे. जुलै ते सप्टेंबर २०१९ दरम्यान आर्थिक विकासाचा प्रवास ४.५ टक्क्यांवर स्थिरावला. त्यामुळे देशातील निर्मिती, कृषी क्षेत्रातील सुमार स्थिती निर्माण झाली आहे. गेल्या तिमाहीचा (जून २०१९ ते सप्टें.२०१९) विचार केल्यास निर्मिती क्षेत्राची वाढ वर्शभरापूर्वीच्या ६.९ टक्क्यांच्या तुलनेत यंदा अवघी १ टक्का राहिला आहे.तर कृशी विकासाचा वेग ४.९ टक्क्यावरून थेट २.१ टक्क्यावर येऊन ठेपला आहे. बांधकाम क्षेत्राचा प्रवास ८.५ टक्क्याच्या ऐवजी ३.३ टक्के राहिला आहे. कोळसा व पोलाद क्षेत्राची वाढ यंदा शुन्यावर आली आहे. ऊर्जा, वायु तसेच जलपुरवठा, इतर बहुपयोगी सेवा क्षेत्र ८.७ टक्क्यांवरून ३.६ टक्क्यावर आले आहे. तर वाहतुक दळणवळण, आदरातिथ्य क्षेत्र ६.९ टक्क्यावरून ४.८ टक्के झाले आहे. वित्त, स्थावर मालमत्ता तसेच व्यावसायिक सेवा क्षेत्र ७.० टक्क्यावरून थेट ५.८ टक्क्यावर स्थिरावले आहे.

मागिल काही महिण्यांपासुन भारतीय अर्थव्यवस्था निरंतर खालावत आहे. त्याचे चित्रण खालील आलेखावरून दिसुन येते.

वरिल आलेखावरून अधिक चांगल्या पध्दतीने स्पश्ट करता येते की, मार्च २०१८ मध्ये विकासदर ८.१३ टक्के, जून २०१८ मध्ये ७.९५, सप्टेंबर २०१८ मध्ये ७.००, डिसें.२०१८ मध्ये ६.५८, मार्च २०१९ मध्ये ५.८३, जून २०१९ मध्ये ५.०१ तर सप्टें. २०१९ मध्ये ४.५५ टक्के इतका राहिला, म्हणजेच मागिल काही महिण्यांपासुन सकल राष्ट्रीय उत्पादन दर कमी-कमी होत आलेला आहे. यावरून असे लक्षात येते की, भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीच्या उंबरठ्यावर येऊन पोहचली आहे. किंवा मंदीसदृश्य स्थिती निर्माण झाली आहे, असे म्हणायला हरकरत नाही.

५) बेरोजगारी -

२०११ च्या जनगणनेनुसार देशात ३३ कोटी ३० लाख तरूण आहेत. २०२१ पर्यंत ही संख्या ३६ कोटी ७० लाख होण्याची शक्यता आहे. सीएमआयई (सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी) या संस्थेने दिलेल्या माहितीवरूयन भारतातील बेरोजगारीचा दर ८.१ टक्के इतका झाला आहे. NSSO (National Sample Survey Organisation) च्या रिपोर्टनुसार पाच वर्शात जवळपास दोन कोटी परूश बेरोजगार झाले असा धक्कादायक खुलासा केला.

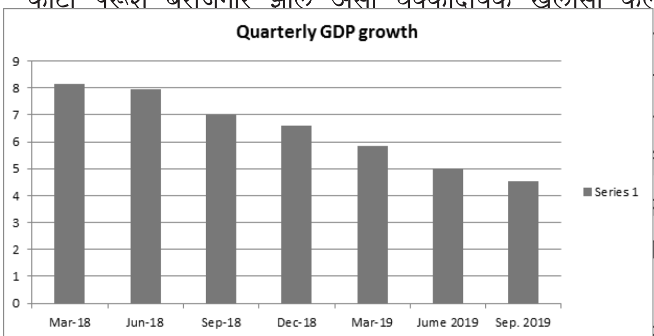

Periodic Labour Force Survey (PLFS) या सरकारी संस्थेने प्रसिध्द केलेल्या २०१७-१८ च्या अहवालानुसार, सामान्य परिस्थितीत ग्रामिण भागातील पुरूशांचा बेरोजगारी दर ५.८ टक्के होता तर महिलांचा ३.८ टक्के, शहरी भागात पुरूशांचा बेरोजगारी दर ७.१ टक्के तर महिलांचा १०.८ टक्के होता. ग्रामिण भागातील १५ वर्श व त्यावरील वयाच्या सुशिक्षित पुरूशांचा बेरोजगारी दर १०.५ टक्के तर सुशिक्षित महिलांचा १७.३ टक्के एवढा होता. शहरी भागातील १५ वर्श व त्यावरील वयाच्या सुशिक्षित पुरूशांचा बेरोजगारी दर ९.२ टक्के तर सुशिक्षित महिलांचा १९.८ टक्के एवढा होता. Periodic Labour Force Survey (PLFS) दर तीन महिण्यांनी देशातल्या शहरी व ग्रामिण भागातील रोजगाराविशयीचा अहवाल सादर करते या संस्थेने आक्टोबर ते डिसेंबर २०१८ या तिमाहीचा जो अहवाल सादर केला आहे. त्यानुसार देशातील एक तृतीयांश पात्र तरूण

बेरोजगार आहेत. या अहवालानुसार शहरी भागातील १५ ते २९ वयोगटातील नोकरीच्या शोधात असणाऱ्या बेरोजगार तरूणांची संख्या सलग तिसऱ्या तिमाहीतही वाढली आहे. आणि गेल्या डिसेंबर पर्यंत बेरोजगारीचा दर २३.७ टक्क्यांनी वाढला आहे.

२०१८ च्या तिसऱ्या तिमाहीत बिहारमध्ये सर्वाधिक (४०.९:) बेरोजगार होते. दुसरा क्रमांक केरळचा होता (३७:), तर तिसरा क्रमांक ओडिशा (३५.७:) होता. सर्वात कमी बेरोजगार(९.६:) गुजरात मध्ये होते.

६) वाढलेला NPA आणि बँकांचे विलिनिकरण

भारतातील संपूर्ण बँक व्यवस्थेचा अभ्यास करता असे लक्षात येते की, बँक व्यवस्था एनपीए च्या कचाट्यात सापडलेली आहे. एनपीए चा नेमकी आकडेवारी सापडलेली नाही परंतु काही सर्वे एजेन्सी च्या मते तो आकडा जवळजवळ १०लाख ५० हजार करोड पर्यंत असु शकतो. मागिल पाच वर्शांचा विचार करता ५,५५,६०३ करोड रूपयाचे एनपीए खाते बाद (Write off) करण्यात आले. (इंडियन एक्सप्रेसची रिपोर्ट नुसार) सध्यस्थितीत बँकांची अवस्था खुपच वाईट झाली आहे. एनपीए मुळेच पंजाब महाराश्ट्र सहकार बँकेचे दिवाळे निघाले. रिझर्व बँक सुध्दा हतबल झाली आहे यावर उपाययोजना म्हणुन लहान अशक्त बँकांना मोठ्या बँकेत विलिन केल्या जात आहे. त्यामुळे भागभांडवल एकत्रित होऊन ती अधिक मोठी बँक तर होत आहे परंतु ती सक्षम झाली असे म्हणु शकत नाही.

७) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक पातळीवरील स्थान

जागतिक बँकेच्या २०१८ च्या क्रमवारीत भारतीय अर्थव्यवस्था पाचव्या क्रमांकारून सातव्या क्रमांकावर घसरली आहे. २०१७ च्या क्रमवारीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आकारमान २.५६ ट्रिलियन डॉलर्स होते. यामध्ये २०१८ मध्ये वाढ होऊन हा आकडा २.७३ ट्रिलियन डॉलर्स झाला पण क्रमवारीत मात्र भारताची घसरण झाली आहे. या घसरणीचे कारण म्हणजे २०१८ मध्ये फ्रान्स आणि ब्रिटनची अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत अधिक सक्षम स्थितीत राहिली. २०१७ मध्ये भारत ब्रिटनला मागे टाकत पाचव्या क्रमांकावर विराजमान झाली होती परंतु २०१८ मध्ये ब्रिटनची अर्थव्यवस्था २.६४ ट्रिलियन डॉलर्स वरून २.८४ ट्रिलियन डॉलर्सवर पोहचली तर फ्रान्सची अर्थव्यवस्था २.५९ ट्रिलियन डॉलर्सवरून २.७८ ट्रिलियन डॉलर्सवर पोहचली. अमेरिकेची अर्थव्यवस्था २०.४९ ट्रिलियन डॉलर्ससह पहिल्या क्रमांकावर आहे. तर१३.६१ ट्रिलियन डॉलर्ससह चीनची अर्थव्यवस्था दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. ४.९७ ट्रिलियन डॉलर्स आकारमान असलेली जापानची अर्थव्यवस्था तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. तर जर्मनी ३.९९ ट्रिलियन डॉलर्ससह चौथ्या क्रमांकावर आहे.

जागतिक पातळीवरील अर्थव्यवस्था बघता भारतीय अर्थव्यवस्थेचे पाच ट्रिलियन डॉलर्सचे स्वप्न तुर्तास तरी पुर्ण होईल असे वाटत नाही.

निष्कर्श –

वरिल सर्व मुद्दयांवरून खालीलप्रमाणे निष्कर्ष निघतात.

१) चुकीच्या आर्थिक धोरणांमुळे भारतातील औद्योगिक खाजगी क्षेत्रातील आवश्यक व पोशक स्पर्धात्मकता नश्ठ झाली व काही मोजक्या भांडवलदारांचाच विकास साध्य झाला.

२) नोटाबंदी व GST मुळे व्यापार उदयोग, ग्राहकांची क्रयक्षमता व रोजगारावर नकारात्मक परिणाम झाला.

३) सरकारी कंपन्यांच्या निर्गुंतवणुकीकरणामुळे बेरोजगारीत वाढ होत आहे.

४) दिवसागणीक वाढणाऱ्या एनपीए मुळे अनेक बँका डबघाईस आल्या, यावर उपाय म्हणून डबघाईस आलेल्या बँकांचे सुदृढ बँकांत विलिनीकरण करण्यात आले.

५) बेरोजगारी दराने मागिल ४५ वर्शांचा रिकार्ड मोडला.

६) जागतिक पातळीवर भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्थान ५व्या क्रमांकावरून ७ व्या क्रमांकावर घसरले.

७) मागिल काही महिण्यांपासुन भारतीय विकास दर सतत कमी होत आलेला आहे. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीच्या दिशेन प्रवास करित आहे.

८) २०२४–२५ पर्यंत भारताला ५ लाख कोटी अमेरिकन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनविण्याचे उदिश्टं पूर्णत्वास नेण्यासाठी विकासदर ८ टक्के कायम ठेवणे गरजेचे आहे पण सध्या मात्र विकासदर फक्त ४.७ इतकाच आहे. मंदीसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे, यापुढेही काही काळ विकासदर उंचावेल अशी कोणतेही चिन्हे दिसत नाही. त्यामुळे उद्दिश्ट पूर्ण होणे अशक्य आहे.

संदर्भ सुची –

१) नॅशनल सॅम्पल सर्वे ऑफिस रिपोर्ट २०१७–१८ व २०१८–१९

२) Periodic Labour Force Survey (PLFS) Report 2017-18

३) Indian Express Report 2019

४) भारतीय अर्थव्यवस्था (लेखक – रंजन कोळंबे)

५) बी.बी.सी. न्यूज रिपोर्ट

६) Economic Survey 2018-19

७) लोकसत्ता न्युज एजेन्सी रिपोर्ट

८) नियोजन आयोग अहवाल

९) रिझर्व बँक अहवाल २००४

आर्थिक धोरण आणि शाश्वत विकास ध्येये हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्वाकांक्षी जाहिरनामा

प्रा. डॉ. सिध्दार्थ ज्ञा. नागदिवे
सहाय्यक प्राध्यापक
विद्याभारती महाविद्यालय, सेलु, वर्धा

गोषवारा

हया अभ्यासामध्ये आधुनिकीकरण साधतांना पर्यावरणीय गुणवत्तेचा सुध्दा विचार व्हायला पाहिजे हयावर विशेष जोर देण्यात आला आहे. आपण केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवून देशाचा स्थिर विकास साधु शकत नाही तर त्याचबरोबर वर्तमान उत्पादन प्रक्रियेचा भविष्यकालीन उत्पादन क्षमतेवर विपरीत परीणाम होणार नाही यावर सुध्दा सामुहिक विचार मंथन व्हायला पाहिजे.

महत्वाचे शब्द

उत्पादन पध्द्ती, मानवीय गरजा, सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय ताळमेळ

प्रस्तावना

देशाचा जर शाश्वत विकास साधायचा असेल तर वर्तमान उत्पादन प्रक्रिया, गुंतवणुकीच्या पध्द्ती, तंत्रज्ञान हयामध्ये वर्तमान आणि भविष्यकालीन आवश्यकता यांचा समतोल साधला गेला पाहिजे. संपूर्ण जगात लोकांना समान गोष्टी हव्या आहेत: स्वच्छ हवा, स्वच्छ पाणी, समान आर्थिक संधी, त्यांच्या मुलांना वाढण्याची, सुरक्षित राहण्याची, आणि निरोगी राहण्याची संधी तसेच निवारा, आजिवन शिक्षण, समुहाची भावना आणि त्यांच्या जिवनावर परिणाम करणाऱ्या घटकांवर घेतलेल्या निर्णयांवर बोलण्याची संधी. शाश्वत विकास हा सर्वसमावेशक घटकांचा विचार करतो आणि निर्णय घेतांना विविध पार्श्वभुमी आणि दृष्टीकोन असलेल्या लोकांना समान बोलण्याची संधी प्राप्त करून देत असतो. वर्तमान व भविष्य या दोन्ही बाजुंवर लक्ष केंद्रित करून बदल घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे. भविष्यातील पिढयांसाठी पुरेशी संसाधने उपलब्ध होईल हे सुनिच्छित करून मानवीय, नैसर्गिक आणि आर्थिक भांडवलांची व्यवस्थापन करणे,

भविष्यात येणाऱ्या महा सत्तेच्या लालसेपोटी केलेला संघर्ष, राष्ट्रांच्या आर्थिक स्वार्थासाठी आक्रमण प्रयत्न, व्यापार युध्दे हे मनुष्याचे आयुष्य कठीण बनवेल. केवळ आर्थिक लाभ आणि भांडवलशाही या दोन्ही घटकांनी पर्यावरणाला संकटाकडे नेले आहे. ऐतिहासिक प्रदेशांवर विकासाच्या नविन मॉडेलचा विपरीत प्रभाव वाढत असतांना दिसत आहे. त्यामुळे संसाधनाचा जास्त सामान्य वापर होवून परीणामी कचरा वाढलेला आहे. त्यामुळे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास हा पर्यावरणवादी दृष्टीकोणातुन टिकवण्याची संकल्पना व्यापक करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

भविष्यातील पिढयांना त्यांच्या स्वत:हाच्या गरज भागविण्याच्या क्षमतेशी कोणतीही तडजोड न करता विकास साधने गरजेचे आहे. शाश्वत विकास हा जागतिक दिर्घकालीन विकासासाठी मार्गदर्शक तत्व म्हणुन उदयास आला आहे. आर्थिक विकास, सामाजिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण या त्रिपक्षीय गोष्टींचा धोरणात्मक विकास करतांना विचार व्हायला हवा.

मुलभुत अटी

शाश्वत विकास साधण्याच्या काही मुलभुत अटी पुढीलप्रमाणे आहे

उतपादनाच्या नैसर्गिक पध्द्ती व मानवीय गरजा यांचा ताळमेळ साधणे, समानता आणि सामाजिक न्याय, वेगवेगळे अंतर्गत विकल्प यांचा विकास, आर्थिक कार्यकुशलता पर्यावरणाचा योग्य ताळमेळ. पर्यावरणीय तत्वाच्या आधारित अर्थव्यवस्थेची पर्नरचना करतांना पारंपारिक साधन संपत्तीकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे देशाच्या व्यवस्थापनात पर्यावरणीय तत्व, कायदेशीर न्यायप्रणाली, प्रसार माध्यमे यात होणारी पर्यावरणीय तत्वांची उपेक्षा. विकासाची जी कार्यप्रणाली राबविण्यात येते त्यात पर्यावरण संरचनेला अग्रस्थान देण्यात येत नाही. त्यामुळे सतत नैसर्गिक स्त्रोतांचे निरंतर शोषण आणि त्यामुळे होणारी निसर्गाची रास यांची योग्य आकडेवारी प्राप्त होत नाही.

राष्ट्रीय उत्पन्न आणि खर्चाची खाती पारंपारिकपणे दोन उद्दीष्टांची पुर्तता करतात

आर्थिक पातळी व त्याचे परिणाम
लोकांचे राहणीमान आणि त्यात होणारे बदल

जागतिक आव्हाने

उत्पन्न व मानवीय हीत साधतांना पर्यावरणाचा होणाऱ्या रासाची योग्य आकडेवारी प्राप्त होत नाही तसेच असंघटीत क्षेत्रातील उत्पादन सामुग्रीचा कोणताही हिशोब ठेवला जात नाही. त्यामुळे पर्यावरणाचा

किती ऱ्हास झाला याचा विचार केला जात नाही. अशी उत्पादने जी उत्पादित होतांना मोठया प्रमाणावर निसर्गाचा ऱ्हास करत असेल व पर्यायाने आंशिक मानवहीत साधत असेल तर अशी उत्पादने वेळीच थांबविणे हिताचे ठरेल. कारण पर्यावरणाची एकदा झालेली हानी भरून काढणे सहज शक्य नाही.

उपाययोजना

औदयोगिक उत्पादनामुळे जो कचरा वातावरणात सोडला जातो त्याचे भविष्यकालीन नैसर्गिक उत्पादन क्षमतेवर विपरित परीणाम होतात. याकरिता आवश्यक धोरणे आखणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकास साधायचा असल्यास नविन शास्त्रीय धोरण आणि नविन आर्थिक प्रणाली याची आखणी करणे गरजेचे आहे.

सध्याचे महत्वाचे संकट म्हणजे वैज्ञानिक भौतिकवाद आणि आर्थिक धोरणे केवळ या अनुषंगानेच किंवा या तत्वावर आधारीत विकास प्रणाली. शाश्वत विकास साधण्याकरीता पारंपारिक उर्जा यामध्ये वाढ करून विशिष्ट प्रकारच्या नैसर्गिक ऱ्हास करणाऱ्या वाहनांचा वापरात घट करून तसेच बांधकामाकरीता निसर्गपुरक संसाधनाचा वापर करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे पर्यावरणीय कृषी आणि जैविक तंत्रज्ञान, सेंद्रिय खते, पशुधन यांच्या वापराला प्रेरणा देणे गरजेचे ठरते. उर्जेचा तर्कसंगत उपयोग करून उर्जेच्या अक्षय स्त्रोतांचा विकास करून ही काळाची गरज आहे. जेणेकरून वर्तमानकाळातील विकास कार्याचा भावि पिढीवर परिणाम होणार नाही. पाण्याच्या गैरवापरामुळे दिवसेंदिवस भुजलाच्या पातळीत होणारी कमतरता याकरीता पर्यावरणपुरक कार्यक्रम राबवुन जमिनीची धुप थांबविणे एक महत्वाचा विषय आहे. औदयोगिक उत्पादनामुळे होणारे वायु प्रदुषण वेगवेगळया श्वसन संबंधी रोगांना आमंत्रण देते. त्यामुळे भविष्यकालीन पिढीचे भवितव्य धोक्यात येण्याची शक्यता आहे. त्याकरीता आवश्यक धोरण तयार करणे गरजेचे आहे.

२०१५ च्या ऑगस्ट मध्ये १९३ देशांनी खालील १७ ध्येयांना मान्यता दिली आहे.

दारिद्रय निर्मुलन, भूक निर्मुलन, चांगले आरोग्य, दर्जेदार शिक्षण, लैंगिक समानता, शुध्द पाणी आणि आरोग्यदायक स्वच्छता, नूतनीकरण करण्याजोगी आणि स्वस्त उर्जा, चांगल्या नोकऱ्या आणि अर्थशास्त्र, नवीन उपक्रम आणि पायाभुत सुविधा, असमानता कमी करणे, शाश्वत शहरे आणि समाज, उपलब्ध साधनांचा जबाबदारीपूर्वक वापर, हवामानाचा परिणाम, शाश्वत महासागर, जमिनीचा शाश्वत उपयोग, शांतता आणि न्याय, शाश्वत विकासासाठी भागिदारी. संयुक्त राष्ट्रांनी ठरविलेल्या शाश्वत विकास ध्येयाकडे आपण कसे चाललो आहोत. हे सांगणारा एस.डी.जी.इंडिया इंडेक्स या अहवालाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहायला हवे.

आंतरराष्ट्रीय जाहिरनामा

शाश्वत विकास ध्येये हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्वाकांक्षी जाहिरनामा आहे, ज्यात गरिबी, भूक आण महिलांच्या बाबतीत होणाऱ्या हिंसेला पूर्णविराम देण्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे जगातल्या प्रत्येक मानवाला कायदेशिररित्या स्वत:ची ओळख मिळावी आणि प्रत्येकाला समान न्याय मिळावा हे देखील उद्दिष्ट त्यात समाविष्ट आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सर्व १९३ सदस्य देशांनी सप्टेंबर २०१५ मध्ये एकमताने स्वीकरलेल्या या जाहिरनाम्यानुसार २०१५ ते २०२० या पंधरा वर्षांच्या काळात हा संकल्पित विकास घडवून आणणे अपेक्षित आहे. ही शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ज्या चर्चा पार पडल्या त्यात विकसनशील देशांची भूमिका मांडण्यात आणि विकसित देशांचे उत्तरदायित्व स्पष्ट करण्यात भारताने प्रमुख भूमिका बजावली होती. या ध्येयांचा मसुदा बनवतांना सुध्दा भौगोलिक आशा–आकांक्षा आणि उद्दिष्टांना प्राधान्य देत, भारताच्या मताचा प्रामुख्याने विचार करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे हा जाहिरनामा आता जगातल्या सगळया देशांना लागू आहे. ज्याच्या उलट यापूर्वी संयुक्त राष्ट्रांची डपससमददपनउ क्मअमसवचउमदज ळवंसे विकसनशील देशांपुरतीच मर्यादित होती. पण आता संयुक्त राष्ट्रांची ही शाश्वत देशांकडेच लक्ष केंद्रित केलेले नसून गरीब आणि श्रीमंत अशा सगळयाच देशांचा त्याच समावेश आहे.

शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकण्याची ही पध्द्त जरी क्रांतिकारक असली तरी त्यामध्ये काही मूलभूत त्रुटी राहून गेल्या आहेत. यातली उद्दिष्टे पूर्ण करणे बंधनकारक नसून स्वैच्छिक आहे. त्यामुळे विकासाची ती परिणामे सत्यात उतरवणे एक समस्याच आहे. त्यासाठी प्रत्येक देशाने, खास करून जे देश अधिक साधनसंपन्न आहेत त्यांनी त्या दिशेने निर्णायक पावले उचलली पाहिजेत. अशाप्रकारे जागतिक पातळीवर सगळयांनी सहकार्यांची भूमिका स्वीकरली नाही तर हा शाश्वत विकास ध्येयांचा जाहिरनामा म्हणजे सत्यात उतरू न शकणारे एक स्वप्न बनून राहील.

धोरणात्मक अडचणी

शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकण्याची ही पध्दत जरी क्रांतिकारक असली तरी त्यामध्ये काही मूलभूत त्रृटी राहून गेल्या आहेत. यातली उद्दिष्टे पूर्ण करणे बंधनकारक नसून स्वैच्छिक आहे. त्यामुळे विकासाची ती परिणामे सत्यात उतरवणे एक समस्याच आहे. त्यासाठी प्रत्येक देशाने, खास करून जे देश अधिक साधनसंपन्न आहेत त्यांनी त्या दिशेने निर्णायक पावले उचलली पाहिजेत. अशाप्रकारे जागतिक पातळीवर सगळयांनी सहकार्याची भूमिका स्वीकारली नाही तर हा शाश्वत विकास ध्येयांचा जाहिरनामा म्हणजे सत्यात उतरू न शकणारे एक स्वप्न बनून राहील.

निष्कर्ष :

एकूणात पहाता, शाश्वत विकास ध्येयांच्या पूर्ततेसाठी भारताची कटिबध्दता अधोरेखित करणारा हा भारत सरकारच्या निती आयोगाने प्रसिध्द केलेला अहवाल म्हणजे त्या दिशेने टाकलेले महत्वाचे पाऊल नक्कीच मानता येईल. मात्र त्या संर्भात भविष्यात टाकल्या जाणाऱ्या पावलांकडे चिकित्सक नजरेतूनच पहावे लागेल. भारत सरकारने तर आश्वासन दिले आहे की, पुढच्या अहवालांमध्ये सगळी माहिती आणखी काटेखोरपणे नोंदवली जाईल आणि ज्यात संपूर्ण देशभरातून गोळा होणारी माहिती आणखी सखोल असेल. त्याचप्रमाणे हा तपशील गोळा करण्याचे तंत्र देखील आणखी विकसित केले जाईल ज्या मिळालेल्या माहिती मधली असंबध्दता दूर करण्याचाही प्रयत्न केला जाईल. अशाप्रकारे या सगळयाच क्षेत्रामधल्या प्रगतीकडे आता विशेष काळाजीपूर्वक लक्ष ठेवण्याची आवश्यकता आहे. त्यामध्ये सर्वकष रीतीपध्द्तींमध्ये एकसमानता यावी यासाठी खास देखरेखीची गरज आहे. अर्थात जागतिक स्तरावर निश्चित करण्यात आलेल्या या विकास ध्येयांपैकी जी सहजसाध्य ध्येये आहेत त्यांच्याच पूर्ततेवर लक्ष देण्यापेक्षा पुढची जी कठीण ध्येये आहेत त्यांच्या पूर्ततेसाठी जेव्हा सरकार पाठपुरावा सुरू करेल तेव्हा त्याचे कौतुकच होईल. कारण की त्याच माध्यमातुन शेवटी आमूलाग्र परिवर्तन घडू शकरणार आहे.

संदर्भ

१) पर्यावरणाचे अंतरंग - प्रकाशिका हर्षा काटोले, गोडवा प्रकाशन पुणे.

२) उद्योजक मासिक, दिवाळी अंक २०१२

३) व्यावसायिक पर्यावरण - डॉ. आत्माराम पाळनीटकर, दिनकर पांडे.

४) भारतीय अर्थव्यवस्था वार्षिक अंक - प्रतियोगिता साहित्य

Development of Indian Economy In View Of Science and Technology in 21st Century

V. R. Raghorte
Department of Physics,
Narayanrao kale smruti model college,
Karanja(Gh.), Wardha-442203,

A.J.Kadam, G.C. Wakde
Department of Physics,
Narayanrao kale smruti model college,
Karanja(Gh.), Wardha-442203,

Abstract:

The fundamental key for Developments Indian economy is based on science and technology by the way of people live, connect, communicate and transact. The basic improvement in health systems, education and infrastructure are the role to development of nation. In 21st century the technological revolutions are emerging from entirely new sectors, based on micro-processors, tele-communications, bio-technology and nano-technology. According to the United Nations International Telecommunications Union (UN-ITU), there were an estimated 5.3 billion mobile cellular subscriptions worldwide, including 940 million subscriptions to 3g services. India accounts for about 10% of all expenditure on research and development in Asia and the number of scientific publications grew by 45% over the five years. India is lagging in science and technology compared to developed countries. India has only 140 researchers per 1,000,000 populations, compared to 4,651 in the United States. For comparison, China invested about four times more than India, while the United States invested approximately 75 times more than India on science and technology.

Keywords: Indian economy, science & technology, UN report.

Introduction:

The development of science and technology encourages Industrial development. The researchers conduct research and develop new products to form for industrial development. Industry conducts research on its wastes and develops byproducts like biodiesel from Jatropha seeds. Due to industrialization, we have made progress in atomic science, satellite communication and missiles etc.[1-4]. Rapid growth of Industrial development helps us for indicant economy and income. The history of economic development of advanced countries shows that there is a close relation between the level of industrial development and the level of national and per capita income.[5-7]

The importance of physics for the economic development of all countries is clear. Physics is the most basic of sciences and its concepts and techniques underpin the progress of all other branches of science. The role of science in sustainable development was recognized at the United Nations Millennium Summit in 2000. A careful analysis of the Millennium Development Goals (MDGs) that came out of the summit shows the importance of science and technology in meeting those goals and as a tool for economic growth. More recently the country also adopted a national policy on science, technology and innovation with four major objectives: knowledge acquisition, creation and transfer, and the building of a culture of innovation. [8,9]. The agree that growth will be determining by the ability to anticipate and navigate the global shift to a low carbon, dean technology economy[10].

References:

1. *http://ieet.org/index.php/IEET/bio/chetty/*
2. *Burleson, D. (2008). Space Programs Outside the United States: All Exploration and Research Efforts, Country by Country. McFarland. 136. ISBN 0-7864-1852-4*

3. *beingtrendz". beingtrendz. Retrieved 14 October 2019.*

4. *India lagging behind in S&Tt: Govt".*

5. *[www.beingtrendz.wordpress.com "India lagging in science and technology, says official"]. scidev.net. 29 August 2006.*

6. *http://www.topuniversities.com/university-rankings-articles/asian-university-rankings/top-universities-asia-engineering-technology-2014*

7. *http://www.topuniversities.com/university-rankings-articles/asian-university-rankings/top-universities-asia-natural-sciences-2014*

8. *http://www.nature.com/news/india-by-the-numbers-1.17519*

9. *http://www.economicsdiscussion.net/*

10. *https://www.scidev.net/sub-saharan-africa*